

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

36. AASTAKÄIK 2024 NUMBER 11 (428)

Kaljojoonised ja jooned: Kaljo Põllu mälestuseks	
<i>Toomas Raudam</i>	1923
Mida eestlane usub	
<i>Rein Taagepera</i>	1929
“Palju on kadunud, kuid on jäänud usk ja lootus”: Seitse kirja Arno Rafael Cederbergile 1941–1947	
<i>Johan Kõpp</i>	1943
Sõjaajaloo kasust ja väärkasutusest	
<i>Michael Howard</i>	1971
<i>Tõlkinud Henri Otsing</i>	
Targa vana mehe arhetüüp sumeri kirjanduses	
<i>Peeter Espak</i>	1984
Soo- ja seksuaalidentiteetide kujunemine kapitalistlikus realismis: Judith Butleri ja Mark Fisheri põhjal	
<i>Jens Jaanimägi</i>	2006
Kolm lugu	
<i>Ingvar Luhäär</i>	2036

Kuus luuletust sügispimedusele	<i>Indrek Hirv</i>	2050
Pühapuude raiumisest ja eestlastele vabadust kuulutanud tammest	<i>Heldur Sander</i>	2053
<i>Arvustus:</i> Tema sulg on elav ja kuum. Théophile Gautier. <i>Ilust kunstis.</i> (Avatud Eesti raamat.) Koostanud ja tõlkinud Madli Kütt ja Katre Talviste, toimetanud Leena Tomas- berg, järelsõna Ilmar Vene. Tartu: Ilmamaa, 2024. 396 lk.	<i>Jüri Talvet</i>	2079
Abstracts		2093
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXII	<i>Herbert Normann</i>	2103

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Sõejoonistused paberil Tartu Kunstimuuseumi ja Eesti
Kunstimuuseumi kogust lk 1928, 1942, 2005, 2049, 2078:

HANS TSIRK (1899–1987) maalikunstnik ja graafik; lõpetas
1925. a Tartu Ülikooli arstiteaduskonna, alates 1926. aastast sõja-
väearst, alul lennuväes, 1940 pioneeripataljonis ja Nõmme garni-
soni arst, punaarmee 1940–1941, Saksa sõjavangis 1941, seejä-
rel Saksa sõjaväes, alates 1944 Saksamaal, kus sai tööd rahvus-
vaheliste põgenikeorganisatsioonides arstina. 1951. aastast elas
USAs ning töötas psühhiaatrina kuni pensioneerumiseni.

KALJOJONISED JA JOONED

Kaljo Põllu mälestuseks

Toomas Raudam

Ma pole oma pikale venivas, aga kontaktide ja puudeteküllases elus kohanud ühtki Kaljot. Põlde on olnud palju, nii mehi kui naisi, sugulasi, sõpru ja armsamaid, kuid Kaljot ei ainsamat. No mitte kuidagi ei paindu keel ütlema kaljosid, ikka kaljusid või siis juba kalosse või kolosse. Kui Kaljo peale iseenda, Kaljo, keegi oli, siis just nimelt, vältimatult, möödapääsmatult, just too viimane ja sellega kõlavad kokku ka tema kiindumus kaljujoonistesse, sügav huvi selle vastu, kuidas kõik oli ja millele ka modern allub, suuremad seadused, mille kõrval kahvatavad nii op kui pop, kus ta ise algataja oli olnud, et vaid mõtlemine vabaks saaks, et vajadusel ka iseennast, voole ja voolukesi, suundumisi ja sunde eitada. Põllu kaljujoonised on kaljojoonised. Need on need, kus maailm mõne joonega sünnib, mõne ümarusega end kehtima paneb.

Enne kui ma Põllule — ja Põlluks ta jäigi, ei tea, et keegi teda eesnime järgi oleks kutsunud — kättpidi tere sain anda, andsin, pidin andma kätt kunstikabineti ukselingile. Enne seda oli olnud rauast link, vist isegi kuldne, aga võin eksida või endale ette kujutada, aga kujutus on alati tegelikkusest sammu või paari võrra ju ees (ei, küsimärki siin pole!). Kuld või mitte, aga külm igal juhul. Võrreldes kabinetti viiva puulingiga. Wernerist sai paari hüppega raudlingist kinni haarata ja see alla vajutada ning seejärel, käsi ees õieli, mõne sammu järel alla suruda too teine, tegelikult esimene; tunda veel enne puudet toda lingist õhkuvat iseäralikku soojust, mille olid sinna jätnud need, kes olid seda enne puutunud — Põllu õpilased. Link kriuksus veidi. Ligadi-logadi igal juhul. Jäigad lingid, prrr, kuis järestan teid! Lingi tähendus on moemodernis

teadagi laienenud, tiibu sirutanud. Sümboolne seegi, sest samuti kui tiine netijumala valitsemisalal, sündisid ka kunstikabinetis tuhanded suhted, sõlmusid sõprused, naised lubasid end võtta ja mehed olid rõõmsad. Kunstikabinet *alias* kosjakontor.

Praegu on kunstikabinetist järel vaid trellitatud aken. Minu mäletamist mööda kasvasid akna ümber viinapuuväädid. Seina katab hiigelsuur, pilku kõitev maaling, kus jalutavad ringi kõvakaabudega härrasmehed ja — naised. Ülikooli eest sõidab läbi troska. Tõepoolest, tundub, nagu oleksid nad kõik kuidagimoodi akna poole kas teel, või on vaatenurk selline, et sunnib pildi soovmõttelikult kallakile. Võis siis on nad asja aknast sisse piilunud või isegi sisse roninud ja targemaks saanud. Too kolmene kamp maalingu vasemas servas on ilmselt vaimselt enim valgustatud. Nad on Põlluga rääkinud, Põllu on neile näidanud oma kärke (nii armastas ta oma “objekte” kutsuda: värvilisi puuklotse, ümaraid puukuule, prügikastist leitud plekitükke, helkivaid, eredaid), härrad on sisenenud aknast, mida nad eksimatult ukseks pidasid ja mis nende jaoks valla oli, ehkki nad lõhnasid sama pentsikult kui balti parunid või saanud-sakslased, tagasi tulles on härrad olnud kohmetud ja nüüd on nad omakeskis arutamas, mida teha. Too kaabuga härra tõlgib Põllu sõnu kahel pool kõrval seisvatele vähematele vendadele, sagedega seltsimeestele, tekkiva proletariaadi esindajatele. Põllu on neile öelnud, et Nõukogude võim on talle vastik ja et oma teosed, tema käkid pole muud kui orad võimu p...es — sagedega tüübid kikitavad kõrvu, härrasmees aga on tsuti nõutu. Ka tõld on avause poole teel. Sõnaga, kogu vana ülikool voolab kõige täiega kunstikabeti aknast sisse. Tõld vahest sisse ei mahu, aga kutsar tunneb asja ja teab Põllut, teeb õigel ajal ja kohas ptruu, koeranähvits, pildil nähtamatu, kuid varmas oma häält vankri taga joostes teritama, üritab sisenejate jalge vahelt sisse lipsata, kuid Põllu saab tal natist kinni ja viskab niutsuva villapuntra kaugele põõsastesse.

Ma ei teadnud midagi ei von Bocki majast ega sellest, et maaling, mida ma ekslikult originaaliks pidasin, on tegelikult restauratsioon ning et too pilt, too suurejooneline *bravissimo*, on Louis Höflingeri 1860. aastatel valminud litograafia koopia, mis 2007. aastal hoone otsaseinale maaliti. Viinapuuväädid varjuta-

vad mu mälu. Mulle meeldib mõelda, et näen aknalt aimumas oma kallist kadunud ja kadumas Kerstit. Ja Põllut, tuttavlikult viipamas. Kardan, et tegelikult polnud kumbagi. Mälu, mu mälu!

Lasnamäel elades oli mul kaks ust, puust ja rauast. Saan enne avamist vaadata, kes ukse taga seisab. Sageli näen plekkklapiga silmast ema. Mõnikord pole seal kedagi. Keegi on uksega eksinud ja kohe jalga lasknud. Vahel teevad poisikesed pulli. Ja alt saab ka valele nupule vajutada. Üldiselt teen ma ukse alati lahti, hüüan, kes seal on, ehkki tean, et kedagi ei ole. Lasnamäel on hea elada, kedagi peljata pole vaja, inimesed on lahked ja abivalmis. Inimesed on venelased. Seekord kamraadlikku tühjust pole. Ja tikke laenama tulnud naabri asemel seisab ukse taga Põllu. Ta on ilmselt endast väljas. Kutsun ta sisse. Kerstile ta nagu tavaliselt Kristiina ei ütle. Põllust, tema kehast, tema häälest jääb tunne, nagu tahaks ta emmata kõiki neid, keda ta oli õpetanud, aga kes ka teda olid aidanud ning keda ta võis pidada oma pere liikmeteks, ja Kersti kunstikabineti laborandina seda kahtlemata oli. See ilmneb igal kohtumisel, ka juhuslikul.

Seljast ta ei võta. Pakun talle istet, aga tema: “Parem seisan.”

Sain teada, et mu ema on Hiiumaal haiglasse viidud. Ole hea, helista oma onule, tahaks teada, kuidas tal seal on. Kuigi peaks, ei pane ma siia jutumärke, sest nende küünte vahel peidab ennast ebatõde, teesklus ja iroonia. Hetkel mitte. See on Kaljo kõne. See on tema hääl.¹

Kersti pakub omatehtud pirukaid.

“Ei, ma ei võta. Kui ema süüa ei saa, ei söö ka mina.”

Minu onu Ernst on neurokirurg, tuntud ja tähtis mees. Mina hüüan teda Waltari *Sinuhe* järgi Kuninglikuks Kolbapuurijaks. Onu ei ravi aga ainult päid. Ta on mu palvel nõuannetega aidanud kõiki mu sõpru. Helistan onule, annan toru Põllule. Aga võib vabalt ka olla, et Põllu ei taha ise rääkida. Nii või teisiti, mõne aja pärast helistab onu tagasi. Ta on Hiiumaa haiglaga ühendust

¹Toomas Raudam, “Kaljo hääl”. — *Sirp*, 28. XI 2014, www.sirp.ee/s1-artiklid/c6-kunst/kaljo-haal.

võtnud, ta teab, kuidas emaga on. Selle teadmise ja kindlustunde, et ema eest hoolt kantakse, pistab ta Põllu põue.

Põllu lahkub. Näen teda minemas. Mu meelest on tal seljas seesama õhuke mantel, mis siis, kui teda uues ajas Wiiralti ees liialdatud lumelõrtsis kohtan. Kõike, mis Põlluga seoses, ei soovi ma mingil juhul vähendada, kontuurjoonteni kahandada, pigem ikka liialdada. Parem paks maal kui õhuke sügavtrükk.

“Vaata, et sa ennast ära ei külmeta!”

Need on viimased sõnad, mida ma Põllule ütlen. Seisame Wiiralti kohviku ees. Kaljo (las ma ütlen seda korra, ehkki kosta on Kalju) kirub oma viimase näituse kuraatorit või kuraatoreid üldse, vahet pole. On niiske sügisilm, Põllul on seljas õhuke mantel, keskelt vööga kinni tõmmatud. Sellist harjumust mul endal ei ole, kõik mu vööd on olnud ripakil nagu lõõtsutava peni keel; mu mälu märkab erisusi, erinevusi. Ma ise olen soojalt riides, elegantne hall sügispalitu, vööga, millest on järel kinnitusaasad mantli küljes, nii on lihtsam elada, olla ja kõndides oma armsa õpetajaga juttu puhuda. Ma pole Põllut kunagi näinud pidulikus riides, paraadülikonnad tema selga ei sobinud, ei istunud, kohe oli tajuda tõret, välist vastuseisu või isegi vastuhakku. Kujutan endale ette, kuidas trimmitud riidehilbud, viigipüksid ja teravnurksete revääride ning kenitleva rinnataskuga pintsak tema seljast põgenevad, jättes ta mõnelt ülikoolilt saadud audoktori tiitli või medali või mõõgaga (neid tal ikka oli, võitluseks neid vaja ei läinud) keset tänavat aluspesu väele.

Viipame, lahkume. See oli meie viimane kohtumine.

Võrdlen aastaarve ja ahastan. Selleks ajaks, kui mina seda kirjutan, on Põllu neliteist aastat surnud olnud! Ja mina olen tervelt kolm aastat vanem kui tema lahkudes!?

Millal langeb, kukub jalalt või kängub voodivõrede taga viimane Visar? Hangub trotslik vastuhakk?

Sellega seoses viimane mälestuskild.

Üksvahe toimus Tartus Visarite kokkutulek. Põllu oli siis juba Tallinna kolinud. Nagu me kõik. Üritus toimus linnaraamatukogu majas. Saal oli rahvast täis.

“Ma pean teile valmistama pettumuse. . .”

Nende sõnadega alustas Põllu oma sõnavõttu. Siinkohal on mu mälu jälle tänuväärt teene osutanud, sest ma ei mäleta, mis järgnes. Võib ka olla, et ma ei tahtnud seda kuulda. Küll aga hakkas kõrvus Põllu häälega kumisema intervjuu, mille olin temaga oma ajakirjanikuajal teinud. Küsimusele “Millised olid Sinu esimesed lugemiselamused” vastas Põllu:

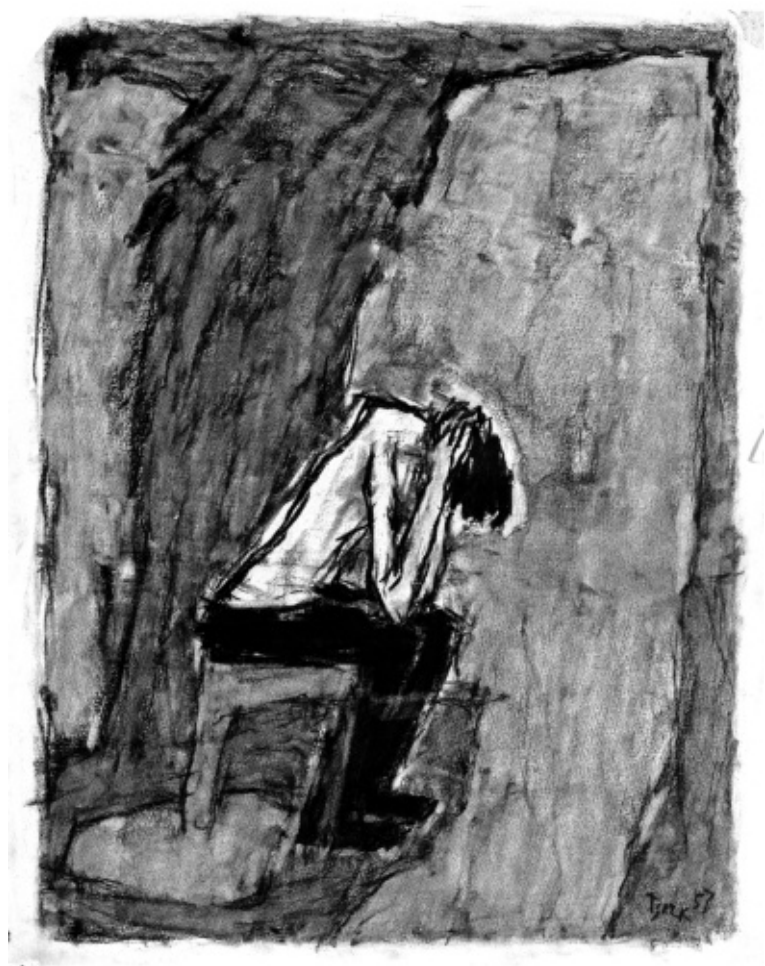
“Taluperenaises” jooksis kunstnikke tutvustav sari “Tänane kaanepilt”. Samas ajakirjas kirjutas keegi Tammsaare “Tõe ja õiguse” kohta artikli, kus oli öeldud, et “Tõde ja õigust” läbib punase joonena mingi idee. Mina mõtlesin, et kuidas see joon saab seal olla. Võtsin raamatu ja hakkasin seal punast joont otsima.²

Sõnast, aadetest kinnipidamine on Põllule iseloomulik. Too punane joon, mida ta *Tõest ja õigusest* üles ei leidnud, oli temas endas olemas. Too punane joon kägistas nüüd teda ennast. Ta polnud rahul uute klassikullaste aegadega, kõntsa pinnaletõusmisega, tühisuse võidukäiguga.

Ta oli Visar.

TOOMAS RAUDAM (1947) õppis aastail 1966–1973 Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas, lõpetades inglise filoloogina. Ta on töötanud Tartu Ülikooli raamatukogus vanembibliograafina 1973–1977, Tallinn-filmis mängufilmide toimetajana 1977–1985, Eesti Teaduste Akadeemia raamatukogus 1992–1993, kirjandusliku konsultandina Eesti Draamateatris 1993–1994, *Postimehe* kultuuritoimetuses Tallinnas 1994–1997, seejärel vabakutseline literaat. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “August Roosileht 1887–1941: Reministsentse ja refraktsioone” (2001, nr 4, lk 751–763) ja “Mis tunne on olla proust? Mismoodi (või kuidas) on olla proust?” (2004, nr 11, lk 2385–2395) ning Hannes Varblase raamatu *Ilmavallas* arvustuse (2003, nr 1, lk 175–182).

²Vt “Punane joon: Kaljo Põllut küsitleb Toomas Raudam”. — *Kunst* 1995, nr 1, lk 41, www.digar.ee/id/nlib-digar:196595.

HANS TSIRK. Äng (1957, süsi, paber)

MIDA EESTLANE USUB

Rein Taagepera

Mida eestlane usub? No tühja sellest, mida ta ise ütleb, et ta usk on! Tema usu all mõtlen seda, mida saab välja peilida tema tegudest. Millised peaksid ta uskumused olema, et teda ajendada toimima nii, nagu ta toimib? Olen sihuke luterlik ateist, kes usub, et usku väljendavad teod.

Alustan sellega, mis on ühine inimloomadele läbi aegade, ja jätkan praegu levinud uskumustega. Katsun hinnata, kuidas keskmisepoolne eestlane eristub keskmisepoolsest inimloomast oma vajaduste, põhieelduste, teadmiste ja uskumuste poolest. Kasulikuks vaheastmeks on see, kui palju ta eristub keskmisepoolsest protestantliku Põhja-Euroopa asukast. Lõpetan eestlase ühe tõesti omapärase usuga.

1. PÕHILISED EELDUSTE SÕELAD

Me tegevust ajendab ja mõjutab tugevasti see, kui palju usume, et meie ümbrus on põhiliselt kuri, ükskõikne või sõbralik. Sellest põhilise eelduse sõelast kurname läbi kõik, mida kogeme. Läbi selle prisma tõlgendame kõike, mida näeme. Osalt tuleneb see põhieeldus me kogemustest, suurelt osalt aga on vist sisse sündinud või kujuneb varases lapseas.

Mingil määral usume kõik, et loodus toimib oma seaduste varal, mis on meie suhtes ükskõikselt erapooletud. Raskustung ei tee minule erandeid. Sellele lisaks võime uskuda, et leidub nii-öelda nähtamatuid tegureid, mis loodusseadustest mõnikord üle käivad heas või halvas suunas.

Sissejuhatav ettekanne Metsaülikoolis Käärikul 14.08.2024.

Leidub usku, et maailma sekkub loodusväline heatahtlik jõud. Pääsedes millestki halvast, võime uskuda, et “olime hoitud” sellise jõu poolt. Võime ka uskuda, et maailm kubiseb loodusvälistest pahatahtlikest jõududest, kes meid kimbutavad. Või uskuda lihtsalt, et tee mis tahad, “asjad lähvad persse” ikkagi. Kuidas jagunevad need uskumused Eestis? Pilt on kirju nagu igal pool.

Heatahtliku jumala usku on Eestis vähem kui mujal maailmas — seda näitavad küsitlused. Arvaks siis, et sedavõrd levinum on nii-öelda ratsionaalne usk, et universum suhtub meisse ükskõiksest, kuna tal polegi üldse suhtumisvõimet. Kui ei usu nähtamatu sisse headesse jõududesse, miks siis uskuda kurjadesse? Aga ei. Keskmisepoolne eestlane pole usklik kiriklikus mõttes, küll aga on ebausklik väga mitut moodi. Või pooleldi usklik, nii igaks juhuks. Kas rohkem ebausklik kui näiteks skandinaavlane, ei oska öelda. Asjade nässuminemise usku oli Eestis tugevalt tunda 30 aasta eest, eriti vanemapoolsetel meestel. Praegu on ehk vähem.

Teiste inimeste poolt võime ka oodata kas enamasti head, enamasti halba või nii ühte kui teist. Ka selle põhilise eelduse sõelast käib läbi kõik, mida kogeme. Tulenevad ootused mõjutavad meie käitumist ja sellega meie inimsuhete kulgu. Kui usaldame vähe, avame end vähe ja mõndagi ilusat võib jääda juhtumata.

Kas teisi inimesi saab usaldada? Jõukamatel maadel on usalduse määr kõrgem. Samal maal on see kõrgem jõukamail ja haritumail inimestel. Miks? Võib-olla on nendel, keda elu on hästi kohelnud, hõlpsam teisi usaldada. Aga võib-olla aitab ka usaldus saada harituks ja jõukaks. Me usalduse ulatust mõjutavad kogemused teiste inimestega, aga lähtealus on sisse sündinud või kujuneb varases lapseeas. Leidub neid, kes sissesündinult usuvad, et maailm ja ühiskond on neile midagi võlgu. Sellisele paistab maailm kurjana — ei anna talle seda, mida ta oma arust väärib.

Eestis täheldasin 30 aasta eest teravamalt usalduse puudust kui Soomes või USAs. See erinevus kahanes seejärel. Hiljuti tunnetan usaldamatuse tõusu üle maailma ja vastavalt ka Eestis.

Esineb ka usku ettemääratud saatusesse, nii nagu seda väljendab laul “Que sera, sera” — et juhtub kindlasti see, mis juhtuma peab. Mis selle “peab” peale pani, seda laul ei täpsusta. Klassi-

kalise mehaanika jaoks on maailm tõesti masin, mille eelnev kulg üheselt ette määrab tema käitumise tulevikus. Kvantmehaanika viskab sisse hea portsu määramatust, ent ainult tuleviku suunas — mitte et tulevikus juhtuv oleks olnud juba minevikus “saatuse raamatusse” kirjutatud. Usk ettemääratud saatusesse võib tõsta me riskivalmidust või kahandada valmidust end pingutada, aga ka lohutada nurjumiste puhul. Seda usku esineb meil ehk tsipa enam kui vanadel Põhjamaadel. Aga tsipa enam leidub ehk ka vastupidi usku, et igaüks on oma õnne sepp.

2. VASTUOLULISED VAJADUSED JA IHAD

Inimestel on vajadusi. Et neid rahuldada, kasutavad nad muude võimete kõrval teadmisi ja uskumusi. Võiks arvata, et uskumused täidavad lünki seal, kus teadmistest puudu tuleb, ent suhe on keerulisem, kuna me vajadused on vastuolulised. Raske on seejuures eristada vajadust ja iha. Iha on midagi, mida inimene tajub vajadusena, kuigi kõrvaltvaataja seda vajaduseks ei tarvitse pida.

Kõigi loomade kombel tunneme vajadust ellu jääda: leida süüa-juua ning saada ka järglasi. Aju suurenedes lisandub teisi vajadusi, mis osalt üksteisega vastuolus. Ja inimlooma aju on ebataliselt suur ja raske rahuldada.

Me aju tunneb vajadust ohutuse ja püsivuse järele, samas aga põnevuse ja vahelduse järele, mis teadagi teeb elu ebakindlamaks. Tunneb mängulusti.

Me aju tunneb uudishimu ja soovib teadmist, kuidas maailm toimib lähiümbruses, näeb välja kaugemal ja isegi, kuidas ta tekis. Kui ei tea, siis leiutab midagi. Aju soovib lihtsust ning selgust, ent mängulustis ajab asju keerukamaks ja segasemaks endale või teistele.

Aju suurenedes tõuseb vajadus, et teised liigikaaslased meid tähele paneksid, olgu heas või halvas. Võib tunda rahuldust heateost ja süütunnet paha- või eksiteost, aga ka rahuldust pahateost, tuleneagu see võimuihast või tundest, et ühiskond on mulle midagi võlgu jäänud. Võib tunda hetkerahuldust, kasutades tigedaid sõnu, ja sügavamat rahuldust heast sõnast. Hea sõnani jõuame harva, torkavat stiili aga peeti Eestis 30 aasta eest lausa normaalseks. Nüüd vähem.

Suur aju tunneb vajadust kindla usu järele seal, kus teadmisest puudu jääb, aga ka seal, kus teadaolev ei meeldi. Jah, juhtub sedagi, et teame midagi, ent ei soovi seda teada. Niipea kui aju saab teadlikuks oma olemasolust, teadvustab ta, et ta on surelik, ja see ei meeldi talle üldsegi. Veelgi valulisem kui mõte omaenda surmast võib olla lähedase inimese kaotamine. Tõrjumaks mõtet, et see kaotus on lõplik, suudab suur aju rajada kujutelma elust pärast surma. Aitab kaasa see, et suur aju tunnetab aukartust, pühadust ja müstikat. Aukartuse märke erakordsete loodusnähtuste ees esineb juba šimpansidel.

On lugematuid muid vajadusi, mida tunneme, ja arusaamu ning hoiakuid, mida märkamatult rakendame. Mainin neist veel vaid lahterdamist ja karistamisiha. Mõistete lahterdamine on mõtlemise vajalik osa, kuid see võib erinevusi ja vastasseise ajada teravamaks kui vaja. Äärmisel juhul saab mingit inimrühma ümber lahterdada mitteinimesteks. Siis võib neid piinata ja mõrvata, nii kuus süda lustib — ja seda iha leidub.

Pärineme kultuuriruumist, kus arvatakse, et üks ametlik usund välistab teisi. Oled kas ristiisku või juut või moslem, aga mitut neist korraga ei tohi olla. Seda keeldu kõikjal pole. Suur osa inimesi maailmas saab osaleda mitmes usundis korraga. Teravat lahterdamist ja ülearust välistamist leidub mujalgi kui usundis. USAs on lõpuks ametlikult loobunud lahterdamast inimesi valgeteks ja mustadeks, sisse tuues segalahtri. Üldiselt aga loetakse Barack Obamat ikkagi mustanahaliseks, paljude omapäraste järeldustega, kuigi ta on geenide poolest samavõrd valge kui must.

Eestis püsib arusaam, et inimene on kas venelane või eestlane. Aga miks ta ei või olla mõlemat korraga, kui pärineb mõlemalt poolt ja tunneb mõlemat keelt ja kultuuri? Jah, võrkpallis tõesti ei saa korraga panustada mõlemasse võistkonda, aga kultuuris saab.

Inimesel on iha teha mõndagi, mida peab põhimõtteliselt keelatuks — näiteks teisele inimesele haiget teha. Sellest aitab üle saada, kui haigettegemist õnnestub endale tõlgendada õigustatud karistamisena. Oled vihane maailma või kellegi peale, kelle külge sinu hammas ei hakka, ja siis peksad sõna või malgaga lähikondlast, kellele leiutad süüteo. Sedagi kalduvust leidub meis.

Lahterdamiskalduvuse ja karistamisiha ulatuse poolest ei oska keskmisepoolset eestlast paigutada.

Selliste vastuoluliste vajaduste ja tunnetuste keerises katsub inimühiskond oma uskumusi kuidagi ühtlustada. Läänemaailmas

ajendavad sihiseadet ja tegevust suuresti progressi, teaduse ja pseudoteaduse, raha ning tarbimise usud. Vaatame neid nüüd lähemalt.

3. PROGRESSI-, TEADUSE JA PSEUDOTEADUSE USUD

Laialt usutakse midagi nimega “progress”. Otse tähendab see sõna igasugust edasiliikumist, eriti aga millegi soovitava poole. Rauga edasiliikumine surma poole justkui ei kõla progressiivse-na.

Progressiusk on usk, et inimkond saab aina targemaks ja elab paremini. Selle puusliku ees kummardasid kommunistid ja kummardavad edasi kapitalistid. Selle usu kandjate silmis õigustab progress kõike. Hüüa vaid see võlusõna ja arutelu on lõpetatud. Kes vastu vaidleb, kuulutab end sellega ise progressi vaenlaseks. Karistus on mitmekesine. Progressi nimel on korda saadetud sama uskumatuid õudusi kui mistahes muu usundi nimel, roimi inimete ja looduse vastu. Progressiusk annab võltsi julgeolekutunde, ükskõik millise kuristiku poole tormame — peaasi, et liigume!

Progressiga seostub usk teadusse progressi tööriistana. Et uskuda teadusse, selleks peab olema mitteteadlane. Asi on selles, et teaduse alustalaks on kahtlemine ja arvatava tõe pidev proovilepanek. Tõe all mõtlen eeskätt teadmist, mis klapib minevikus juhtunuga ja mille praegune rakendamine annab ettenähtud tulemusi. Täit tõde pole lootagi, aga mõned arusaamad on märksa tõesemad kui teised. Teadus on siis meetod tõe poole rühkimiseks. Selle tarbeks on ta osutunud tõhusaks, kuid igal meetodil on piirid. Teadus ei anna retsepti, kuidas elada, küll aga viipeid, kuidas mitte elada. Teadus kahtleb ka iseendas. Teadust võib usuna võtta ainult see, kes seda kahtlust ei taju või selle vastu tõrgub.

Teaduseusku inimene võib hõlpsasti hakata uskuma pseudo-teadusse. Tolle all mõtlen midagi, mis paistab nagu teadus, kõrvaldab aga kahtlusenõude. Teadlane saab ainult öelda, et mis-ki kehtib näiteks 90% tõenäosusega. Pseudoteadlane aga saab raiuda, et vastupidine on täiesti kindel. Teaduseusku inimene võib

siis arvata, et milleks uskuda neid, kes ise oma teadmises päris kindlad pole? Eriti veel, kui pseudoteadlase jutt on põnev või soovitud meeldivamad. Kui soovida kindla teadmise *tunnet*, siis pakub pseudoteadus rohkem rahuldust. Siin ilmneb erinevus teadmise *tunde* ja tulemusi andva teadmise vahel.

Usku jumalasse esineb Eestis mõlemal kujul: kellele välistab, kellele eeldab kahtlust. Eristavaks on see, kas usk on “selleks, et anda vastuseid, või õpetada õigeid küsimusi esitama” (Urmas Petti Tartu Jaani kirikus 16.09.2012). Liiga kindel usk (ka ateism) on surnud usk.

Kui tunnen, et mul on vaja usku kindla kaljuna elukeerises, siis on mul mõtet liituda sellistega, kes on oma usus kindlad. Selle usu kooskõla tegelikkusega on siis teisejärguline. Kui aga soovin meetodit, millel on lootust viia nähtava tulemuseni, siis on pigem mõtet usaldada toda 90-protsendise kindluse määra pakkujat. Jah, tema võib uue teabe saabudes oma soovitust muuta, isegi ulatuslikult. Seda peabki ju uut teavet saades tegema, kui soovitakse tulemusi andvat teadmist!

Kas eelistada usu kindlat kaljut või tõhusat kahtlust? Suur aju tunneb vajadust mõlema järele. Leidus hiljuti neid, kes väitsid, et *covid'*it pole olemas, ja usukindlalt surma läksid, keeldudes ravi vastu võtmast ka siis, kui selle tõhusus oli 90-protsendist kinnitust leidnud. Kui aga isikliku või ühiskondliku kriisi oludes kõik paistab lootusetuna, siis võib usk aidata kauem vastu pidada kui kahtlus.

Teaduseusk tundus 30 aasta eest olevat Eestis tugevam kui läänemaailmas, võib-olla nõukaaegse koolituse mõjul. See usk on kahanenud ja pseudoteaduse usk tõusnud viimase 30 aasta vältel nii läänemaailmas kui ka Eestis. Üheks põhjuseks on see, et varem oli teadus heas kooskõlas tarbimisosuga, mille juurde kohe jõuame, nüüd aga vastandub tarbimisosule.

Varem nimelt nähti teadlastes eeskätt kasulikke imeloomi, kes arendavad tehnoloogiat, mis aitab tarbimist tõsta. Nüüd aga näevad tarbimisoskused teadlastes pigem tigeidajaid tujurikkujaid. Kui noid uskuda, siis peaks ju tarbimist kahandama, kui ei taha iseenid koos terve biosfääriga ära küpsetada. Kui teadlaste enamuse

jutt ei meeldi, koorub teaduseusust kähku pseudoteaduse usk. See on eriti nähtav USAs, aga ega Euroopagi pääse, Eesti kaasa arvatud.

See progressiusk on siiski üsna uus nähtus, viimase 500 aasta toode. Rohkem levinud on olnud uskumused, et elu on kas muutumatu, kordub ringiratast või koguni läheb aina allamäge, muistsest kuldajast saadik. Praegugi leidub näiteks uskumist, et kuritegevus aina tõuseb, või et olme pidevalt halveneb, öelgu statistika mida tahes. See käib kokku usuga, et maailm üldiselt on kuri.

4. RAHA- JA TARBIMISUSK

Asume nüüd rahausu ja tarbimisusu juurde. Mida oma eluga peale hakata? See küsimus kerkib seda tüütavamalt, mida hõlpsamaks läheb elu aineliselt. Jah, mida eluga peale hakata? Sada aastat tagasi oleks enamik inimloomi vastanud: “Homseni ellu jääda ja siis vaatame edasi!” Ellu jääda, kuni järgmine viljasaak küpseb! Kõht täis saada! Siht selge missugune! Muule eneseteostusele polnud vaja mõelda. Aga nüüd? Kõht on täis just nagu enesest-mõistetavalt, ilma selle kehalise pingutusega, mida selleks suuremal osal inimkonnast veel saja aasta eest vaja oli. Millega nüüd elu ja aega täita? Süüa, juua ja seksida — see üksi on põnev ainult siis, kui on raskesti kättesaadav. Et igavussurma vältida, on vaja midagi uskuda, mis sihte pakuks.

Viimasel 500 aastal hakkas soov “Kui ometi ellu jääks!” üha enam väljenduma soovina “Kui oleks küllalt raha!”. Elu keskseks mõtteks kujunes see, kuidas raha hankida, et siis sellega rahuldust *osta*. Mis aga rahuldab, see nihkus ajapikku. Kui oleks küllalt raha, et osta nii palju leiba, kui isu on! See laienes. Oleks vaja ka võid leiva peale! Ja eeskätt näidata naabrile, kui palju võid mina endale lubada saan! Näidata, et saan süüa isegi rohkem, kui isu on! “Jätku leivale!”-ühiskonnast sai “Head isu!”-ühiskond. Mida kindlamaks ellujäämine muutus, seda piinavamalt trügis esile küsimus, mida selle eluga peale hakata? Või lihtsamalt: kuidas oma aega sisustada?

Üheks väljapääsuks on tarbimine ise kuulutada sihiks, mille poole pürgida. Ise pürgida ja ka teistele peale suruda. Asja mõte on ju nimme, et kõik minu tarbimist imetleksid. Mis mõtet on sõita üksluisesse Antarktikasse, kui kõik seda saavutust ihalevalt Instagramis ei vaata?

Rahausk täpsustus tarbimisusuks. Et seda käimas hoida, on vaja leiutada aina uusi vajadusi. Peab omama asju ja harrastama tegevusi, mis varem olid kättesaadavad vaid ülemklassile, või isegi mitte nendele: reisid, kulukad spordid, maitseelamused, uusimad mistahes vidinad. Paistab, et USAs on teismelistel poistel moodi minemas lõhnaõlid, mida kallimad, seda ägedamad. Peab tarbima ja seda ka teistele nähtavaks tegema. Kes tarbimisusku leigelt suhtuvad, neile antakse seda tunda, naljaga pooleks, aga ikkagi okkaga sees. Sest see, kes küllalt ei imetle minu ohvriandi tarbimisaltarile, kahandab ju sellega minu ohvri väärtust. Ei saa niimoodi, et mina poen nahast välja, et tarbida, ja tema vaid haigutab selle peale!

5. MIDA EESTLASED USUVAD

See on siis pilk sellesse, mida inimesed teadlikult või ebateadlikult uskuda võivad ja mis nende käitumist ajendab ja mõjutab. Saaksime endast paremini aru, kui oma peidetud uskumusi rohkem teadvustada suudaksime. Uskumused erinevad piirkonniti ja on kirevad sama kultuuripiirkonna sees. Eestlased jagavad seda kirevust. Katsuvad kaasa sammuda sellega, mis mujal popp on, aga vahelduseks mängivad välja ka oma eristava soome-ugri kaardi.

Vaatan nüüd väga kõhklevalt, kuidas keskmisepoolse eestlase uskumuste pundar erineb läänemaailma üldisemast. Küllap panen puusse, aga mis sellest. Peamine on ärgitada meid sellel teemal mõtlema. Ainult üks uskumus ajendab eestlasi lausa eriomaselt. Selle juurde tulen päris lõpus.

Leidub uskumusi, mida eestlased jagavad protestantliku Põhja-Euroopaga, on aga vähem levinud mujal. On isepäisuse usku, vastandina karjameelsusele — “protestant” ja “protestija”

on ju sõnad samast tüvest. Vastandina mõnusale minnalaskmisele leidub meil töörügamise usku, kuigi seda on veelgi enam Ida-Aasias. Jagame ka protestantlik-saksalikku “ornungi” usku, s.t tunnet, et asjad peavad olema korras ka piasasjades.

Eestlased on uskunud haridusse. Kui paljud rõhutud rahvad katsuvad end vabaks võidelda, siis eestlased harisid end vabaks. Nägid hariduses teed tõusta isandate tasemele isiklikult ja ka rahvana. Haridusetungi paistab vähem olevat näiteks baskidel ja kurdidel, eestlastel aga vist püsib see ka praegu.

Eestlastel on suhteliselt palju ise hakkamasaamise usku. See haakus töö- ning hariduseusuga. Seda uskumust nõrgestas nõukavõim, mis enesealgatust vaenas, aga see taastus kiiresti laulva revolutsiooni järel. Ise hakkamasaamise usu nõrgaks tahuks on, et isiklike raskuste puhul ei otsita abi ka siis, kui sellel mõtet oleks. Ühiskondlike raskuste puhul aga ollakse valmis organiseeruma nii nagu protestandid kunagi.

Kuna nõukavõim nimetas end vasakpoolseks, siis sellele vastandudes kaldus nõukajärgne eestlane uskuma ohjeldamatusse eraettevõtlusse, isegi kui see polnud tema isiklikes majandushuvides. Ikka veel püsib tunnetus, et Eesti jõukad on nii vaesed, et polegi, mida vaos hoida. Tegelikult aga on Eesti rikkaimad juba rikkamad kui Soome omad. Jah, rikkaima 1 protsendi keskmine reaalkaalu oli 2021. a Eestis 3,18 miljonit eurot, Soomes 3,08. Ostujõudu arvestades olid Eesti rikkad aga koguni 1,57 korda rikkamad Soome rikastest — Eestis 4,02 ja Soomes 2,55 miljonit eurot (World Inequality Database).

Kas seda just rännu-*usuks* nimetada, aga tugev rännukihk ajendas eestlast küll 30 aasta eest. Oli ju vaja tasa teha nõukaegset puuris olemist. Kas eestlaste liikumine maailmas praegu ületab teiste põhjamaalaste oma, ei oska öelda.

Eestlastele meeldib arvata, et nad on loodususku. Kui palju Tallinnas elav nüüdisnooruk loodusega kokku puutub, seda ma ei tea, aga kindlasti kordades rohkem kui ta eakaaslane Los Angeleses, rääkimata Delhist või Pekingist. Väljaspool Tallinna kõnnib iga eestimaalane oma kodust poole tunniga sellisesse keskkonda, mida maailmas peetakse looduslikuks — ja seda võimalust ka

kasutatakse. Me pole ehk nii loodususked, kui ise arvame, aga *oskuste* poolest looduses hakkama saada oleme küll vist kõrgel järjel. Kui moodne tsivilisatsioon peaks varisema, mida inimkonna tarbimiskusne käitumine ei välista, siis peetakse Läänemere ja Peipsi vahel natuke kauem vastu kui enamasti mujal.

6. KEELEUSK

Kõik rahvad usuvad, et nad on omapärasemad, kui nad tegelikult on. Sellel põhineb rahvuseusk. Eriti peetakse omapärasusteks ülemaailmseid vanapärasusi. Juhtub seda ka meil. Kord 50 aasta eest otsustasin 24. veebruaril ilmuda oma ülikooli Californias eesti rahvariides ja esimene vastutuliija hüüdis: "*Oh what a nice Minuteman costume!*" — et milline vahva USA revolutsiooni aegne riietus. Pidin möönma, et ega ta palju mööda pannud. Eestlast ajendavad samad uskumused mis teisi inimesi ja naabreid eriti. Nendele tuleks lisada lauluusk. Vähestel rahvastel ajendab ühislaul tegutsemist samal määral kui lätlastel ja meil. On rahvaid, kes meist rohkem spontaanselt koos laulavad. Aga et massilist laulupidu aasta ette harjutada, selleks peab küll elama Läänemere idakaldal.

Päriselt ebatavalised maailmas on eestlased ühe uskumuse poolest. Eestlased on keeleusku. Nad pööravad palju tähelepanu oma keelele. See mõjutab mõndagi nende mõtlemises ja otsustes. Ega nad ise seda märka, et lausa hingavad omas keeles. Mõned välismaalased märkavad. Need, kes ise lihtsalt hingavad.

Kuulates prügi teema arutelu eelmises Metsaülikoolis täheldasin, kuidas ülemaailmsed prügiküsimused said kohaliku värvingu muule lisaks ka just kultuuri poolest — ja kes ütleb "eesti kultuur", see ütleb "eesti keel". Ega see kõikjal nii ole. Kes ütleb "iiri kultuur", see ütleb suuresti "inglise keel".

Meie enesetunnetus rahvana põhineb puhtalt keelel, sest muud alust meil võtta pole. Kaasa aitab keele tugev erinevus enamate naabrite keeltest. Toda tajuvad soomlased ja ungarlased muidugi ka, meil aga lisandub keele ohustatuse tunne, kuna kõnelejaid on vähe. Pealegi on meilt katsutud keelt ära võtta, kõige

räigemalt tsaariaja lõpu poole, kui koolid sunniti venekeelseks. Iga asi muutub väärtuslikumaks, kui märkad, et teised seda ära võtmisväärsaks peavad!

Ohutunne võib ühiskonda krambistada ja minevikku sulgeda. Võib tunduda, et kõik uus on võõras ja ainult minevik on oma. Sellesse lõksu langesid iirlased saja aasta eest, kui nad käibelt kadunud iiri keelt katsusid taastada üldiseks kõnekeeleks. Nad vaatasid mööda veel hingitsevast talupojamurdest ja lähtusid keskaegsest kõrgkeelest. Hale nurjumine! Seda riski meil poleks saanudki olla, kuna keskaegne kirjakeel puudus.

Kui austus oma keele vastu nii kaugele läheb, et selles keeles ei sobi ropendada, siis on keel ohus. Kui oma keelt nii pühaks peetakse, et selles ei sobi argipäevaseid asju arutada, siis on lõpp käes. Seda on mujal juhtunud. Meie oleme oma keelt võtnud tõsiselt, aga ometi ka naljaga pooleks. Oleme seda muljunud nagu savi, moodustades uusi sõnu. Oleme selle kallal lõõpinud Artur Alliksaare kombel. Mujal teeb seda ainult kirjanduseliit, meil aga on see pigem rahvusspordiks.

Einoh, on meil ikka katsutud keelt surnuks normida kah. Kõige kaugemale läks see vist nõukaajal, kus riik katsus normida isegi sellist keelt, mille tegevusala ta muidu pidevalt ahistas. Just ehk johtuvast ohutundest läksid mõned õpetajad sellega kaasa, ekslikult arvates, nagu jäigad keelenormid kaitseksid keelt. Murded keelustati koolis. Ainuõigeks kuulutati isegi selliseid keelevorme, mida keeleõpetajad ise oma eraelus ei tarvitanud. Oli vist Mati Hint see, kes ütles, et emakeele tunnid on lastele tehtud emakeele vihkamise tundideks. Keel on sellegi üle elanud ja nõuded on lõdevenenud. Aga ikkagi veel väriseme eesti keeles rääkides rohkem kui inglise keeles. Taevas hoia, kui kogemata juhtume rääkima küll täitsa õieti, kuid mitte õigesti!

Ühes asjas on eestlane liiga tundlik: võõralt hääldatud eesti keel häirib teda *õudsalt*. Ta võib riigilt nõuda rangemat keeleseadust, ise aga läheb pigem üle võõrkeelele kui raatsib kuulata, kuidas keegi püha eesti keelt võõral kombel piinab. Siin kaotab eestlane naljatunde ja sellest on kahju. See takistab ju eesti keele levimist.

Kui keegi avaldab soovi eesti keelt omandada — ja ütlen nime “omandada”, mitte “õppida”, sest õppimine on üks tüütumaid viise uut keelt omandada. Jah, kui keegi soovib eesti keelt omandada, hirmutab eestlane ta esimese hingetõmbega ära, väites, et eesti keel olevat kole raske õppida. Pedantlikult õppida on iga uus keel raske, lõõgastunult purssides on aga eesti keel piisavalt hõlbus omandada. Palun, ärge enam keelehuvilisi hirmutage selle raske-olemise jutuga! Ja ärme neid liiga parandame, kui nad alguses viltu ütlevad. Ärme võtame ära uues keeles sumamise rõõmu, kohe nõudes korralikku ujumisstiili!

Omavahel teeme ju keelega seda ja teist. Ühes otsas verime eestikeelseid oskussõnu ka seal, kus teised rahvad mugavalt ingliskeelset sisse pikivad. Teises otsas võime poole oma jutust lamedada häälotsuseks “Ausaltvä?” See on elus keel kõigi oma takkudega. On ilmas keeli tuhandid ja kõnelejaid miljonid. Neist eristab meid see, et oleme teadlikumad sellest, et kasutame just seda keelt. Ja et oleme selle keele arendanud painduvaks kultuuri ja isegi teaduse keeleks. Sinna on jõudnud ainult paarkümmend teist keelt maailmas. Ainult miljoni kõnelejaga keelte hulgas oleme seda teinud ainsana. Teised sellised pole suutnud või hoolinud. Ju siis pidime olema keeleusku.

Selle usu kommete täitmisele kulub omajagu auru. See peaks meil muude tegevuste jaoks vähem tossu jätma, ent nii see ei paista olevat. Maailmas väljaspool oma Tootsi gloobust panustame nõnda nähtavalt, et teised tihti eeldavad, et meid on vähemalt kümne miljoni jagu. Imestavad, et ah, ainult miljon. . . Ju siis keeleusk ei kurna meid, vaid pigem ergastab.

Kas see niimoodi kestab, seda ei tea. Võib-olla lahustub praegu sündiv sugupõlv tarbimisusu igavalt ingliskeelses meres. Aga siiani igatahes on eestlased olnud midagi huvitavamad, toimides, nagu ajendaks neid paljule muule lisaks ka keeleusk.

Naa-jah, siin on mõned oletused selle kohta, mida inimene usub, selles mõttes, et mis ajendab või kaudselt mõjutab ta käitumist ja tegutsemist. Esitasin ka mõned oletused selle kohta, kuidas see, mida eestlane usub, eristub uskumustest mujal. Kas see

kõik ikka niimoodi on, eks seda selgita eelseisvate päevade arutelu.

Metsaülikoolis Käärikul 14.–18.08.2024, teemal “Mida eestlane usub?” hõlmasid järgnevad ettekanded küsimusi nagu: kustkohast eestlane tuleb, mida ta religioosselt usub, kas ta on teaduseusku, kas ta on rahausku, kes on “keskmine eestlane”, kunst, kirjandus ja muusika elu mõtestajatena ning mida usub Eesti mees ja Eesti naine.

REIN TAAGEPERA (1933) on Tartu Ülikooli ja California Ülikooli Irvine'i haru politoloogiaprofessor *emeritus*. Filosoofiadoktori kraad füüsikas (University of Delaware, 1965). *Akadeemias* avaldanud artiklid “Ivar Ivask mõõdupuuna” (1992, nr 11, lk 2399–2401), “Soome-ugri vabariikide tulevik Venemaa ja maailma raamistikus” (1996, nr 11–12, lk 2245–2275, 2523–2538), “Suurriikide kasv ja kadu — taust Venemaa jaoks” (1997, nr 11, lk 2259–2282), “Kuidas valimissüsteemid mõjutavad demokratiseerimist” (1998, nr 11, lk 2300–2333), “Saksa sahtlid ja ameerika redelid” (2000, nr 7, lk 1462–1471), “Peaks Venemaa tükelduma” (2001, nr 5, lk 916–931), “Siinai veelahe valitsemise ajaloos” (2002, nr 9, lk 1803–1808), “Baltimaades valitsevad hoiakud ja korruptsioon maailma kontekstis” (2003, nr 3, lk 601–620), “Julgus olla nõrk” (2005, nr 1, lk 3–11), “Heitlus Balti ajaloo pärast” (2008, nr 12, lk 2605–2623), “Erakondade suuruse ennustamine: Skytte auhinnaloeng” (2009, nr 10, lk 1827–1839), “Balti “Ungari tee” taotlus 1965” (2010, nr 10, lk 1739–1786), “Albert, Martin ja Peeter kah: Nende osa eesti ja läti rahvuse loomisel” (2012, nr 2, lk 259–281), “Välis-Eesti Muinsuskaitse Selts” (2012, nr 12, lk 2217–2248), “Rahvale või rühmale?: Eesti Üliõpilaste Seltsi XIV album toimetaja silma läbi” (2014, nr 11, lk 1969–1982), “Maailma rahvaarvu kaks kasvujärku” (2017, nr 9, lk 1557–1583), “Keeled ja geenid Eesti kandis” (2019, nr 5, lk 809–831) ja “Teadus kõnnib kahel jalal, ent sotsiaalteadused katsuvad keksida ühel” (2019, nr 12, lk 2125–2152) ning Sirje Okas Ainso teose *The Story of BATUN: Baltic Appeal to the United Nations* arvustuse (2018, nr 10, lk 1869–1876).

HANS TSIRK. Kaks naist (1950, süsi, paber)

“PALJU ON KADUNUD, KUID ON JÄÄNUD USK JA LOOTUS”

Seitse kirja Arno Rafael Cederbergile
1941–1947

Johan Köpp

SAATEKS

Eesti usuteadlane Johan Köpp¹ ja Soome ajaloolane Arno Rafael Cederberg² asusid 1919. aastal vast avatud Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis

**Kirjad on trükiks ette valmistanud, saatesõnaga varustanud ja
kommenteerinud Mihkel Truman.**

¹Johan Köpp (1874–1970) õppis 1896–1906 Tartu ülikooli usuteaduskonnas, lõpetades teoloogiakandidaadina, 1906 sooritas vaimulikueksamid. Oli 1907–1909 Pärnus gümnaasiumiõpetaja; 1916–1918 TÜ tegeliku usuteaduse erakorraline professor ja 1919–1940 korraline professor, 1923–1928 ühtlasi ülikooli prorektor ja õppeprorektor ning 1928–1937 rektor, 1919–1921 ja lühikest aega 1939 usuteaduskonna dekaan, Tartu Usuteaduse Instituudi juhataja 1943–1944. Aastail 1909–1922 oli ta Laiuse koguduse õpetaja, 1919–1923 Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku konsistooriumi assessor, 1934–1939 TÜ koguduse eesti pihtkonna õpetaja, 1939–1957 (alates 1944 paguluses) EELK piiskop, 1957–1964 peapiiskop paguluses. Aastail 1939–1940 oli Köpp I Riiginõukogu liige. Põgenes 1944. aasta septembris Rootsi, kus koraldas eestlaste usuelu ning osales aktiivselt eesti pagulaste teadus- ja seltsitegevuses. Vt lähemalt Priit Rohtmets. *Rektor Johan Köpp*. (Tartu Ülikooli rektorid.) Tallinn: Aasta Raamat, 2007.

²Arno Rafael Cederberg (1885–1948) õppis 1903–1912 Helsingi ülikoolis usuteadust, ajalugu, filosoofiat ning vanu keeli ja kirjandust,

professorina tööle üldjoontes võrdsetelt lähtekohtadelt. Ja seda hoolimata sellest, et nende sotsiaalmajanduslik taust, aga ka päritolust tingitud õigusseisund oma kodumaal ning neist johtuvad võimalikud tulevikuväljavaated olid olnud küllaltki erinevad.

Mõisateenija poeg Kõpp sündis kümmekond aastat varem kui Soome kirikuajaloolase, kirikuõpetaja ja lütseumilektori poeg Cederberg. Kui Soomes oli põlisrahva seisund eestlastega võrreldes 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul vägagi vaba ja pakkus avaraid võimalusi, siis maarahva üldine olukord Venemaa keisririigis Eesti- ja Liivimaal — nii baltisakslaste omavalitsusliku kui ka Vene keskvõimu kontekstis (iseäranis kui arvestada viimaste püüdu omavahelistes jõukatsumistes eestlasi teineteise vastu ära kasutada) — oli piisavalt vilets selleks, et haridus- ja teadushimulistel eestlastel oleks olnud kuigivõrd lootust keiserliku Tartu ülikooli dotsendi- või professori ametikohani jõuda. Esi-

1908 omandas kandidaadikraadi, 1910 magistrikraadi, 1912 litsentsiaadikraadi ja 1914 ajaloodoktori kraadi. Oli 1913–1919 HÜ Põhjamaade ajaloo dotsent, 1915–1916 ka asekancler ja 1917 kancleri sekretär; 1919–1928 Tartu ülikooli Eesti ja Põhjamaade ajaloo korraline professor, 1929–1932 ja 1935–1948 HÜ ajaloo professor, 1933–1934 Turu ülikooli ajaloo professor ja a-st 1943 HÜ ajaloo-keeleteaduskonna prodekaan. Eestis pani Cederberg 1920. aastate algul aluse arhiivinduse üldkorraldusele ja juhtis seda, töötas Tartu ülikoolis välja Eesti ja Põhjamaade ajaloo õppeprogrammi, seadis Eesti ajalooeaduse lähemad sihid ning oli Akadeemilise Ajaloo Seltsi asutamise põhiinitsiaatoreid 1920 ja esimees 1920–1928, ühtlasi AASI ajakirja *Ajalooline Ajakiri* avaldamise algataja 1922 ja toimetuse liige, *Eesti biograafilise leksikoni* peatoimetaja 1926–1929 ja *Eesti ajaloo bibliograafia* väljaandmise koordinaator, Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo toimkonna juhataja 1920–1928, riigi arhiivinõukogu esimees 1920–1924 ja seejärel selle liige, Soome-Eesti ajaloolaste päevade algataja. Tema juhendamisel kaitses doktoriväitekirja viis Eesti ajaloolast (Juhan Vasar, Hendrik Sepp, Hans Kruus, Otu Liiv ja Arnold Soom) ning magistritööd paarkümmend inimest. Vt lähemalt Tiit Rosenberg, “Professor Arno Rafael Cederberg — Eesti ajaloo uurimise koolkonna rajaja Tartu Ülikoolis”. — *Ajalooline Ajakiri* 1999, nr 2, lk 79–90; Mihkel Truman, “Arno Rafael Cederberg Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli õppejõuna”. — *Ajalooline Ajakiri* 2019, nr 2 (168), lk 165–177; Mihkel Truman, “Arno Rafael Cederberg ja Eesti Vabariigi arhiivinduse algus”. — *Tuna* 2020, nr 2, lk 26–46; Mihkel Truman, “Arno Rafael Cederberg ja Eesti arhiivinduse areng 1922–1928.” — *Tuna* 2020, nr 4, lk 40–59 ja 2021, nr 1, lk 54–65.

mesed mõrad seni üsna läbipääsmatusse müüri hakkasid tekkima Esi-mese maailmasõja päevil, kui ülikool oli sunnitud hakkama vabaks jää-nud akadeemilisi töökohti mõnel juhul täitma ka eesti soost kõrgharit-lastega.

Kui Kõpul kulus õpinguteks Tartu ülikoolis kümme aastat (1896–1906, lõpetas kandidaadikraadiga), siis Cederberg jõudis üheksa aas-taga (1903–1912, mille sisse jäi enda täiendamine nii Skandinaavia maades kui ka mitmel pool Saksamaal) doktoriväitekirja kaitsmiseni. Sellele järgnes loomuliku arenguna töö Helsingi ülikoolis, kus ta alustas 1913. aastal Põhjamaade ajaloo dotsendina. Kõpp, kellel oli juba õpin-gute ajal tekkinud huvi akadeemilise karjääri vastu, pidi kümmekond aastat töötama gümnaasiumiõpetajana ja teenima vaimulikuna (ka ko-guduseõpetajaks saamine ei läinud saksameelsetes kirikuringkondades kuigi ladusalt), enne kui tal 1917. aastast avanes rahvahariduse ministri nõusolekuga viimaks võimalus Tartu ülikoolis tööle asuda — tegeli-ku usuteaduse erakorralise professorina. Nagu mainitud, sai see teoks just sakslaste sõjapäevil nõrgenenud positsiooni tõttu. Peale Kõpu jõu-dis keiserliku ülikooli lõpupäevil professoritiitlini veel vaid kaks eest-last — arstiteadlased Aleksander Paldrok³ ning hilisem rektor Henrik Koppel.⁴

Seega oli Cederbergil Eesti ja Põhjamaade ajaloo professorina tööd alustades Kõpuga võrreldes nii pikem töökogemus õppejõuna kui ka kaalukam teaduslik pagas, ning lisades sellele doktorikraadi olemas-

³Aleksander Paldrok (Paldrock; 1871–1944) õppis 1890–1896 Tar-tu ülikooli arstiteaduskonnas, meditsiinidoktor 1898. Oli 1892–1893 TÜ farmakoloogiakateedri assistendi kt, 1894–1896 naistekliiniku ja 1896–1898 haavakliiniku assistent, 1904. a-st naha- ja suguhaigus-te eradotsent, a-st 1911 naha- ja suguhaiguste polikliiniku juhataja, 1915–1917 naha- ja suguhaiguste dotsent, 1917–1918 dermatoloogia ja veneroloogia erakorraline professor, 1918–1941 korraline profes-sor, 1919–1941 dermatoloogia ja veneroloogia õppetooli juhataja. Eesti Teaduste Akadeemia liige 1938.

⁴Henrik Koppel (1863–1944) õppis 1884–1890 Tartu ülikooli arsti-teaduskonnas, meditsiinidoktor 1891. Oli 1893–1904 TÜ sisehaiguste polikliiniku assistent, 1904–1907 kõrva-, nina- ja kurguhaiguste eradot-sent ja 1907–1917 dotsent, 1917 sisehaiguste erakorraline ja 1918 kor-raline professor, 1918–1919 TÜ professor Voronežis, 1920–1934 eri-patoloogia, teraapia ja diagnostika korraline professor ning 1920–1926 sisehaiguste polikliiniku juhataja, ühtlasi 1920–1928 ülikooli rektor ja 1928–1931 prorektor.

olu, olid vastava akadeemilise ametikoha täitmiseks kõik traditsioonilised eeldused olemas. Kandidaadikraadiga Kõpu professoriks ja usuteaduskonna ajutiseks dekaaniks valimisel olid põhilised aga muud asjaolud. Kuna 1919. aastal polnud ühtki eestlasest teoloogiadoktorit ning juhtivaid akadeemilisi ametikohti ei tahetud enam kuigi heldelt mitte-eestlastele jagada kas või näiteks seepärast, et siis oleks eestikeelse ülikooli koosseisu kuuluva usuteaduskonna töökeeleks jäänud saksa keel. Seega on mõisteta, et nii nagu paljudele teistele eestlastele tehti ka Kõpule akadeemilistes nõudmistes mööndusi. Kindlasti polnud selle juures vähetähtsad Kõpu tuntuks ja mõjukus Eesti avalikus elus ja ettevõtmistes viimase paarikümne aasta jooksul, rääkimata tema organisatoorsest võimetest. Kõrvalmärkusena võib siiski osutada, et kuigi see pole ilmselt võrreldav Kõpu tähtsusega, kogus ka Cederberg Eestis 1920. aastate algul kiiresti tähelepanu ja tunnustust siinse arhiivinduse loomise juhtimise ning Eesti ajalooteaduslike eesmärkide seadmise ja elluviimise algatamise eest. Seda kinnitab nii tema teenete kajastus 1920. ja 1930. aastate ajakirjanduses⁵ kui ka üsna mitmekesine kirjavahetus endiste õpilaste, kolleegide ja sõpradega kuni oma surmani 1948. aastal.⁶

On selge, et 1920. aastatel, iseäranis aga kümnendi algul oli Tartu ülikooli õppejõudude pere piisavalt väike selleks, et kõik tunneksid kõiki, ning nii suhtlesid omavahel aktiivselt ka erinevate valdkondade teadlased. Cederbergi ja Kõpu lähem tutvus pidi alguse saama varakult, hiljemalt 1920. aasta jaanuaris (tõenäoliselt siiski juba 1919. aasta detsembris, kui Soome professor rahvusülikooli avamispidustustel osales). Kahtlemata oli selles oluline osa ka mõlema ühisel huvil ajaloo vastu, mille väljenduseks sai sama aasta aprillis asutatud Akadeemiline Ajaloo Selts, mille ettekande- ja juhatuse koosolekutest Kõpp korrapäraselt osa võttis, ja mitte ainult kuulajana.⁷ Allpool toodud Kõpu kirjust Cederbergile 1944. aasta 29. novembril saame teada, et nad olid 1926. aasta suvel käinud koos Sigtunas, millest Kõpule olid jäänud meeldivad mälestused. Sama aasta maist pärinev Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna esildis ülikooli valitsusele näitab, et Eesti ja Põhjamaade ajaloo profes-

⁵Vt nt "Professor A. R. Cederberg lahkub." — *Postimees*, nr 257, 21. IX 1928, lk 6; K., "Professor A. R. Cederberg lahkus Eestist." — *Samas*, nr 264, 28. IX 1928, lk 5.

⁶Vt Suomen Kansallisarkisto (KA). A. R. Cederbergin arkisto, kansiot 5–10.

⁷Rahvusarhiiv (RA), EAA.2492.1.2, l. 71–72. Akadeemilise Ajaloo Seltsi koosolek, 15. X 1923.

sor oli tõepoolest suvevaheajaks teadustöö eesmärgil lähetatud Vene-
maale, Rootsi ja Taani.⁸

Tõenäoline on seegi, et kaks professorit kohtusid ka pärast seda, kui Cederberg 1928. aasta sügisel Tartust lahkus — näiteks kas või Cederbergi käikudel Tartusse 1931., 1932. ja 1938. aastal, aga võimalik, et ka mitmesugustel üritustel Soomes ja Skandinaavias. Kindel on vaid see, et nad ei kohtunud 1933. aastal Tartus ega 1936. aastal Helsingis korraldatud Soome-Eesti ajaloolaste päeval, sest esimesele ei jõudnud Cederberg ja teisele Kõpp, nagu ta mainib oma ainsas 1930. aastatest säilinud kirjas Cederbergile, millest nähtub, et Cederberg on endiselt kolleegilt tema osalemise kohta küsinud.⁹

Soome rahvusarhiivis Cederbergi isikuarhiivis säilitatavale kirjavahetusele toetudes taastus kahe mehe aktiivsem kirjalik suhtlus alles sõjapäevil. Selles pole midagi erakordset, sest aastail 1941–1944, mil Eestist oli läänemaailmaga võimalik jälle sidet pidada, taaselustusid Cederbergil vahepeal pikemaks või lühemaks ajaks katkenud kontaktid (mõnel juhul polnud enne sõda siiski aastaid suheldud) nii mõnegi endise õpilase, näiteks Arnold Soomi,¹⁰ Evald Blumfeldti,¹¹ Mai-

⁸Mihkel Truman, “Arno Rafael Cederberg Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli õppejõuna”, lk 187.

⁹KA, Cederbergin arkisto, k 7. J. Kõpu kiri A. R. Cederbergile, 25. V 1936.

¹⁰Arnold Soom (1900–1977) õppis 1922–1930 Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas ajalugu, filosoofiamagister 1930, filosoofiadoktor 1940. Oli 1922–1928 riigi keskarhiivi arhivaar, 1929–1930 Tartu linnaarhiivi korraldaja, 1930–1940 Narva linnaarhivaar ja linnamuuseumi juhataja, ühtlasi 1934–1940 Peeter I muuseumi juhataja, 1940–1941 riigiarhiivi abidirektor Tallinnas, 1941–1944 direktor, 1941 majandusajaloo õppeülesandetäitja Tallinna tehnikaulikoolis, 1943–1944 õppeülesandetäitja Eesti ajaloo alal TÜs. Põgenes 1944. a augustis Rootsi, kus oli 1944–1947 Rootsi riigiarhiivi arhiiviassistent, 1947–1956 samas Rootsi tööturuvalitsuse teaduslik stipendiaat ja 1957–1966 riigiarhiivi arhivaar ja seejärel 1970. aastani tunnitööline.

¹¹Evald Blumfeldt (1902–1981) õppis 1924–1930 Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas ajalugu, filosoofiamagister 1930. Oli 1935 ja 1938–1939 TÜ õppeülesandetäitja, 1934–1935 riigi keskarhiivi assistent, 1936–1940 Eesti kultuuriloolise arhiivi juhataja, 1939 (kinnitati 1940) – 1944 TÜ üldajaloo professori kt adjunktprofessori õigustes ja 1940–1941 ajaloo-keeleteaduskonna dekaani abi kt. Põgenes 1944. aastal Saksamaale ja asus sealt 1945. a Rootsi; 1945–1947 Rootsi riigi-

mu Töldsepa¹² ning Linda Jung-Volmeriga,¹³ samuti paari kolleegi ja sõbraga, peale Kõpu näiteks Gustav Suitsu¹⁴ ja Artur Jungiga (Linda Jung-Volmeri isa).¹⁵ 1944. aasta sügisest käidi (enamasti kirjalikult) läbi mõistagi vaid nendega, kellel oli õnnestunud edasitungiva Punaarmee eest kodumaalt põgeneda. Nii ongi aastail 1944–1948 Cederbergiga kirjavahetuses olnud Rootsist Soom, Blumfeldt, Kõpp ja Ju-

arhiivi assistent, 1947–1960 riiklik stipendiaat ning 1960–1968 arhiivaar, 1964–1968 ühtlasi kuningalossi arhiivaar.

¹²Maimu Töldsepp (1902–1990) õppis 1923–1929 Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas ajalugu ja romaani filoloogiat ning 1930–1931 didaktilis-metoodilises seminaris, filosoofiamagister 1929. Oli 1933–1944 Hugo Treffneri gümnaasiumi ajalooõpetaja Tartus; pärast sõda Võrus 1. keskkooli õpetaja ja töötas ka raamatukoguhoidjana.

¹³Linda Spacek (Jung; Volmer; 1909–1991) oli 1926. aasta sügissemestril Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna eesti keele ja kirjanduse üliõpilaste nimekirjas; õppinud ka Tartu kõrgemas muusikakoolis klaverit ning lõpetanud Tallinna konservatooriumi Artur Lemba klaveriklassi, olnud Poola teadeteagentuuri ja seejärel Läti teadeteagentuuri esindaja Eestis. Põgenes 1944. aasta kevadel Soome, sealt sama aasta septembris Rootsi, kus töötas Rootsi loodusmuuseumis Stockholmis. Asus 1953. aastal ümber USAsse, kus õppis Columbia ülikoolis New Yorgis inglise filoloogiat ning töötas kongressi raamatukogus Washingtonis.

¹⁴Gustav Suits (1883–1956) õppis 1904–1905 Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas, 1905–1910 Helsingi ülikoolis Euroopa kaasaegset kirjandust, soome keelt, rahvaluulet ja esteetikat, filoloogiakandidaat 1910, filosoofiamagister 1919. Töötas 1911–1913 HÜ raamatukogu ajutise abijõuna, oli 1918 Stockholmis Eesti Vabariigi informatsioonibüroo juhataja, 1921–1924 TÜ üldise ja eesti kirjanduse professori kt, 1924–1931 erakorraline ja 1931–1944 korraline professor. Põgenes 1944. aasta aprillis Soome, sealt sama aasta septembris Rootsi, kus töötas Nobeli instituudi raamatukogus Stockholmis. Eesti Teaduste Akadeemia liige 1938.

¹⁵Artur Jung (1877–1959) õppis 1906–1910 Tartu ülikoolis õigusteadust. Oli 1910–1911 vandeadvokaat Oskar Rütli abi Tartus, 1911–1915 advokaat ja 1912–1914 ajalehe *Meie Kodumaa* väljaandja ja vastutav toimetaja Pärnus, 1915–1918 vandeadvokaat ja semstvo juriskonsult Novgorodis, 1918. aastast vandeadvokaat Viljandis. Põgenes 1944. aasta septembris Saksamaale, kust asus 1947. a ümber Rootsi ja sealt 1950 Kanadasse, a-st 1956 USAs.

lius Lill,¹⁶ lühikest aega Soomest Linda Jung-Volmer ning Saksamaalt Oskar Rütli,¹⁷ jättes kõrvale paar juhuslikumat laadi ühendusevõtmist endise professoriga.

Nagu ka allpool toodud kirjadest nähtub, on mõnelgi korral kontakti otsinud just Cederberg, kes nägi selles ilmselt ainsat võimalust talle lähedal seisnud eestlaste saatuse kohta midagi teada saada ja võimaluse korral nendega uuesti ühendusse astuda. Ehkki sõjajärgsetes oludes, mil vähemalt esialgu valitses teadmatus peaaegu kõige ja kõigi suhtes, oli Cederbergi vajadus — nagu näitab kirjavahetus ka teistega — oma tuttavate kohta teateid saada arusaadavalt intensiivsem, siis teisalt oli ta nii oma kolleegide-sõprade kui ka õpilaste (ja üldse mitte vaid akadeemilise) käekäigu vastu elavat huvi tundnud kogu oma Soome naasmisele järgnenud kümnendi vältel. Seega on igati usutav, et Cederberg ei pärinud aastail 1941–1947 mitte ainult Kõpu enda, vaid ka tema saatusekaaslaste elu kohta.

Aastaist 1941–1947 on Arno Rafael Cederbergi arhiivimaterjalide hulgas säilinud seitse Johan Kõpu kirja ning usutavasti on need kõik, mis eesti professor oma Soome ametivennale saatis. Seevastu Kõpu selgelt vaid osaliselt säilinud kirjavahetuses Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumi arhiivis¹⁸ leidub vaid üks Cederbergi soomekeelne kiri Kõpule 1946. aasta jaanuarist, mis allpool lühemalt refereerituna annab siiski võtme arusaamiseks, kuidas Kõpu kirju mõista ja kui palju on kirjade sisu määranud Cederbergi otsesed küsimused. Kindlasti väärib märkimist, et Kõpp vahetas 1940. aastate teisel poolel kirju eeskätt vaid pagulusse tulnud kaasmaalastega ja Cederberg oli ta ainus Soomes

¹⁶Julius Lill (1878–1951) õppis 1902–1906 Tartu ülikoolis farmaatsiat. Oli 1894–1902 ja 1907–1918 apteegiõpilane, apteeker ja apteegi juhataja Peterburis, a-st 1914 apteegi- ja hiljem ka muude firmade omanik Tartus, 1927–1930 Tartu abilinnapea, 1929–1932 IV Riigikogu liige, a-st 1928 Rootsi aukonsul Tartus. Põgenes 1944. aasta septembris Rootsi, kus tegutses apteekrina Stockholmis.

¹⁷Oskar Rütli (1871–1949) õppis 1897–1901 Tartu ülikoolis õigus-teadust, lõpetas kandidaadikraadiga. Oli 1902–1940 vandeadvokaat Tartus, 1906 Venemaa I Riigiduuma liige, 1923–1926 II Riigikogu, 1937 Rahvuskogu ja 1938–1940 I Riiginõukogu liige, 1928–1940 Soome konsul Tartus; ühtlasi juhtivalt tegev paljudes organisatsioonides ja majandusettevõtetes. Põgenes 1944. aasta septembris Saksamaale.

¹⁸Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumi arhiiv, Kõpu perekonna arhiiv, EELKKA.40.69–71.

asunud kirjavahetuspartner. Ka suhtlusest Rootsi kiriku- ja usutegelas- tega pole just väga palju alles jäänud.

Kirjade ja nendes käsitletu tausta kohta võiks lisada järgmist.

1941. aasta novembris Cederbergile saadetud kirja puhul võib arva- ta, et esimesena on kirjutanud just Soome kolleeg ning pärinud nii Kõpu kui ka nende ühiste tuttavate järele, kelle käekäigu kohta ta 1940. aasta suvest alates kuigi palju ei olnud teada saanud. Nii annabki Kõpp Suve- sõja tagajärgede kõrval põgusalt aru ka nende kohta, kelle saatusest ta teadis. Siinkohal tuleb märkida, et peale Kõpu sai Cederberg mõningat infot Eesti sündmuste ja sealsete tuttavate kohta ka näiteks Arnold Soo- milt, Otu Liivilt¹⁹ ja Maimu Töldsepalt,²⁰ ehkki nemad jagasid pigem teiste ajaloolaste kohta kuuldut.

23. septembril 1944. aastal jõudis Kõpp koos abikaasa ja tütreaga Rootsi, kus nad suunati karantiinilaagrisse, ja nagu märgib Priit Roht- mets, ei tehtud sel puhul isegi piiskopile erandit.²¹ Rootsi peapiiskopi Erling Eidemi²² ja ka teiste vaimulike eestkostel pääses Kõpp laagrist siiski juba novembri algul ning võis kohe ka õukonnajutlustaja Sven Danelli²³

¹⁹Otu Liiv (1905–1942) õppis 1923–1927 Tartu ülikooli filosoofia- teaduskonnas, lõpetades magistrikraadiga, filosoofiadoktor 1935. Oli 1927–1928 Tallinna linnaarhiivi ametnik, 1929–1933 riigi keskarhiivi juhataja kt, 1933–1935 juhataja, 1935–1942 direktor; 1934–1936 TÜ õppeülesandetäitja, 1936–1938 Eesti ja Põhjamaade ajaloo eradot- sent, 1938–1941 dotsent.

²⁰KA, Cederbergin arkisto, k 8. A. Soomi kiri A. R. Cederbergile, 26. IX 1941, O. Liivi kiri A. R. Cederbergile 10. V 1942; KA, Ceder- bergin arkisto, k 9. M. Töldsepa kiri A. R. Cederbergile, 7. VI 1943.

²¹Priit Rohtmets. *Rektor Johan Kõpp*, lk 102.

²²Erling Eidem (1880–1972) lõpetas 1903. aastal Göteborgi ülikooli filosoofiakandidaadi ja 1907 Lundi ülikooli teoloogiakandidaadi kraa- diga, sai Lundis 1912 teoloogialitsentsiaadi kraadi ning 1918 teoloogi- adoktori kraadi. Aastail 1913–1924 Uue Testamendi eksegeesi dot- sent Lundi ülikoolis ja 1918–1919 assistent Uppsala ülikoolis, 1926– 1928 piibliuuringute professor Uppsala ülikoolis ning 1928–1931 Lun- di ülikoolis; teenis 1924–1928 Gårdstånga (Skåne maakond) vikaarina, 1931–1950 Uppsala peapiiskop.

²³Sven Danell (1903–1981) õppis Göteborgi, Uppsala ja Lundi üli- koolis, teoloogiakandidaat 1928 Uppsalas. Oli 1928–1930 koguduse õpetaja Skara piiskopkonnas Rootsis, 1930–1937 Noarootsi koguduse abiõpetaja ja õpetaja Eestis, 1937–1941 Källby koguduse õpetaja Root-

korteris oma 70. sünnipäeva tähistada.²⁴ Teave Kõpu Rootsi pääsemisest levis kiiresti ning on üsna kindel, et Kõpu Stockholmis viibimisest ja ka Eidemi juures Uppsalas peatumisest kuulis Cederberg novembri algul just Soomilt,²⁵ mispeale otsustas kunagist kolleegi õnnitleda ja soovis nähtavasti nüüdki tema käekäigust kuulda saada. Vastuskirjas keskendubki Kõpp oma perele (mainides seejuures uudiste puudumist oma Eestisse jäänud poegade kohta), meenutades ühtlasi Cederbergiga koosveedetud tööaastaid Tartus.

29. novembri kirjale on Cederberg — nagu ta Kõpu kirja servale on märkinud — vastanud 7. detsembril. Sel korral on ta ilmselt juba ka teiste eesti tuttavate saatuse kohta pärinud, millele Kõpp — nii palju kui ta selleks ajaks üldse teada oli saanud — vastab küllaltki üldisõnaliselt. Omalt poolt on Cederberg maininud oma abikaasa surma 1942. aastal,²⁶ keda ka Kõpp Tartu-aastaist kindlasti tundma pidi, ning tütrega²⁷ üksijäämist.

1945. aastal on Kõpp saanud Cederbergilt kaks kirja — 29. märtsil ja 28. mail, millele unustamise tõttu vastamata jätmist ta 1946. aasta esimestel päevadel vabandab. Ilmselt on Cederberg neis kirjades uurinud varasemast üksikasjalikumalt Rootsi pagulusse tulnud eestlaste kohta, sest nüüdses kirjas annab Kõpp ülevaate paarikümnest ühisest tuttavast.

Kõpu hilinevad vastusele reageerib Cederberg paar nädalat hiljem ehk 20. jaanuaril. See kiri on paraku ainus, mis leidub Kõpu arhiivis, ent annab aimu ka teiste tema kirjade sisust. Cederberg küsib Kõpu enesetunde kohta ja tähendab, et on endiselt Eestisse kiindunud, kuigi lahkus sealt palju aastaid tagasi. Samas väljendab ta heameelt, et Kõpp on leidnud endale koha ja töö Rootsis, mida ta peab kõigiti heaks elupaigaks. Ülevaatlilikult kirjeldab Cederberg ka omaenda tegemisi, tütre filosoofiaõpinguid, aga ka 1920. aastatel Tartus töötanud Soome professorite käekäiku. Ühtlasi mainib ta peatset Stockholmi külastamist, mille käigus

sis, 1941–1949 Ersta diakooniaasutuse juhataja Stockholmis, 1949–1955 Västra Tunhemi koguduse õpetaja, 1955–1969 Skara piiskop; alates 1943. aastast ka õukonnajutlustaja.

²⁴Johan Kõpp elas sel ajal Sven Danelli juures.

²⁵RA, Cederbergin arkisto, k 9. A. Soomi kiri A. R. Cederbergile, 10. XI 1944.

²⁶Solfrid Cederberg (snd Lagerheim; 1896–1942), abiellus A. R. Cederbergiga 1920. aastal, mil asus Tartusse elama.

²⁷Päivi Söderlind (snd Cederberg; 1922–1995) oli rootsi keele tõlk.

loodab ka Kõpuga kohtuda.²⁸ Ehkki edasistest kirjadest kohtumise toimumise kohta viiteid ei leia, on see kokkusaamine tõenäoline²⁹ — oli ju Köpp 1946. aprillis Stockholmis ja küllap leidsid nii tema oma asja-toimetuste kui ka Cederberg arhiivitöö kõrvalt aega kokku saada.

Kõpu viimane säilinud kiri Cederbergile pärineb 1947. aasta juunist, milles ta valgestab lähemalt oma elu ja tegemisi. On aga ilmne, et selgi korral on esimese kirja saatnud Cederberg ja küsinud muu seas härra Grau järele,³⁰ kelle perega ta samuti Tartus elades lähemalt läbi käis. Kirja servale on Cederberg märkinud, et on kirjale mõni päev hiljem vastanud, ent kirja ennast Kõpu kogus ei leidu.

Kas ka pärast seda mingisuguseid kohtumisi või kontakte oli, pole teada. Pisut rohkem kui aasta hiljem, 19. oktoobril 1948. aastal suri Cederberg südamerabandusse.

Siin toodud kirjad on tähelepanuväärsed eeskätt seepärast, et nad on kirjutatud kellelegi, kes oli n-ö väljaspool omade ringi, mis tähendas kas või oma eluolu kirjeldamisel paratamatult lähtumist veidi teiselt positsioonilt, s.t info jagamist piisavate eelteadmisteta adressaadile. See aga aitab heita — küll põgusalt — pilku Kõpu esmasele kohanemisele ja kohaleidmisele Rootsis. Seda enam, et esimestel pagulasaastatel puudutas suhtlus teiste eestlastega peaaesjalikult poliitilisi ning eesti pagulaskonna elu korraldamise ja sisustamise küsimusi. Tähelepanuväärne on

²⁸EELKKA.40.71. A. R. Cederbergi soomekeelne kiri J. Kõpule, 20. I 1946.

²⁹Seda, et Cederberg Stockholmis käis, kinnitab Evald Blumfeldti kiri 1946. aastast. Vt KA, Cederbergin arkisto, k 10. E. Blumfeldti kiri A. R. Cederbergile, 12. V 1946.

³⁰Karl Grau (1884–1952) õppis Tartu ülikooli matemaatika-loodus-teaduskonnas 1904–1905 ja õigusteaduskonnas 1905–1911. Oli 1912–1918 vandeadvokaat Viljandis ja 1918–1940 Tartus, 1912–1917 ajalehe *Sakala* väljaandja ja 1912–1914 vastutav toimetaja, 1917 Viljandi linna-pea, Ajutise Maanõukogu liige, 1921–1922 TÜ õppeülesandetäitja kriminaalõiguse ajaloo alal, 1932–1934 Läti aukonsul Tartus, 1934. a vabadussõjalaste liidu liikmena lühikest aega vangis. Asus 1941. a ümber Saksamaale, naasis samal aastal Eestisse ja oli 1941–1942 Eesti Omavalitsuse kohtudirektori abi. Põgenes 1944. a septembris Saksamaale, kus oli juhtivalt tegev mitmes sealses pagulusorganisatsioonis. — 1930. aastail on Cederberg vahetanud mõne eesti- ja saksakeelse kirja Grau abikaasa Valdaga (snd Kalnin; 1893–1969) (KA, Cederbergin arkisto, k 5. V. Grau kiri A. R. Cederbergile, 16. V 1931; *ibid*, k 5, V. Grau kirjad A. R. Cederbergile, 7. IV 1936 ja 28. X 1939).

ehk ka see, et kirjavahetuses ei tulnud kordagi lähemalt kõne alla Eesti võimalik saatus, sest pole ju kahtlustki, et Cederbergile pakkusid Eesti tulevikuväljavaated suurt huvi.³¹

Mihkel Truman

Tallinn, 22. XI 1941.

Väga lugupeetud kolleeg!

Kasutan juhust, et Teile mõne sõna enesest kirjutada. Olen ühes oma perekonnaga kõigist hädadohtudest õnnelikult läbi tulnud. Suvel olin Tartus ja nägin Tartu hävimist tules, elasin ühes omadega üle kahenädalase pideva vastastikkuse pommitamise, misjuures tuli rohkem viibida keldris või varjendis kui oma korteris. Aga, tänu Jumalale, see kõik on nüüd seljataga ja elu läheb jälle edasi kindlal alusel. Mis möödunud aastal — bolševikkude valitsuse ajal — siin kõik sündis, seda on raske lühidaltki jutustada: elasime — ainult päevast päeva, oodates mida uus päev võiks tuua. Ometi võib ütelda, et kiriku tegevust otseses mõttes ei takistatud, ka Konsistoorium ja piiskop võis edasi töötada, kuigi olime sunnitud 3 korda korterit vahetama, sest majad võeti sõjaväe või valitsuseasutuste kasutada. Muidugi tuli ka mõndagi alandavat läbi elada. — Sõja algul tapeti 2 õpetajat: praost J. Varik³² (Jõhvi kog[udus]) ja abipraost A. Vooremaa³³ — Tartu-

³¹ Allpool toodud esimene kiri asub A. R. Cederbergis arhiivi 8. mapis, teine ja kolmas 9. mapis ning neljas kuni seitsmes 10. mapis.

³² Jaak Varik (1882–1941) õppis 1903–1916 Tartu ülikooli usuteaduskonnas. Oli 1922–1941 Jõhvi koguduse õpetaja ning 1935–1938 ja 1939 Narva-Alutaguse abipraost, 1939–1941 praost, 1931–1934 EELK konsistooriumi assessor ja 1939 EELK hooldaja. 1941. aastal varjas end Jõhvi lähedal talus, sest teda süüdistati spionaažis sakslaste kasuks. Perekonna vangistamise järel andis end üles ning kommunistid hukkasid ta juuli algul Toila jaama lähedal.

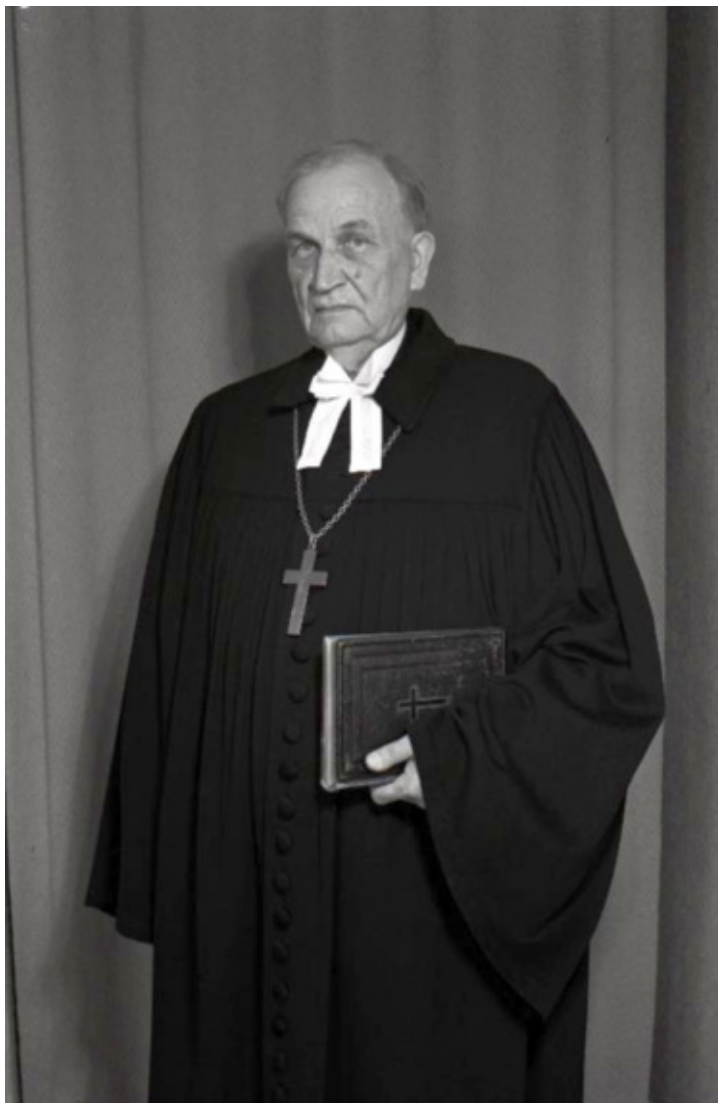
³³ Aksel Vooremaa (Wöhrmann; 1903–1941) õppis 1931–1926 Tartu ülikooli usuteaduskonnas, ordineeriti 1927. Oli 1927–1934 Tartu-Maarja koguduse abiõpetaja, 1934–1941 õpetaja ning samal ajal ka Tartumaa kaitseliidu maleva vaimulik, 1940–1941 Tartu praostkonna

Maarja kog[udus]; Venemaale viidi 14, nende hulgas ka end. piiskop H. B. Rahamägi,³⁴ kes vangistati juba aprillikuus; mobiliseeritud ja Venemaale viidud on 8 kirikuõpetajat, noored mehed. — Tartus kaotasid tules kogu oma varanduse — raamatud jne. — prof. G. Suits, prof. P. Tarvel,³⁵

abipraost. 1941. a juulis vangistati Nõukogude okupatsioonivõimude poolt ning hukati Tartu vanglas.

³⁴Hugo Bernhard Rahamägi (1886–1941) õppis 1906–1913 Tartu ülikooli usuteaduskonnas, lõpetades kandidaadikraadiga, ordineeriti 1914, kaitses teoloogiadoktori väitekirja 1924. Oli 1914–1920 Kaarma koguduse (ja ka teiste ümberkaudsete koguduste) õpetaja, 1919–1920 Kuressaare koguduse õpetaja ja Saaremaa praost, 1922–1934 TÜ koguduse eesti pihtkonna õpetaja, 1928–1931 EELK konsistooriumi assessor, 1934–1939 Tallinna toomkoguduse ülemõpetaja ja 1939–1941 vikaarõpetaja ning 1934–1939 EELK piiskop; 1920–1921 TÜ süstemaatilise usuteaduse dotsent, 1921–1926 professori kt, 1922–1924 usuteaduskonna sekretär, 1926–1934 süstemaatilise usuteaduse korraline professor ning usuteaduskonna dekaan, eradotsent 1935–1938 ja dotsent 1938–1940. Aastail 1920–1921 ja 1929 oli ta I ja IV Riigikogu liige, 1924–1925 haridusminister, 1937 Rahvuskogu II koja ja 1938–1939 I Riiginõukogu liige. Vangistati 1941. aasta aprillis ja mõisteti tribunali otsusega surma, hukati septembris Kirovi oblastis.

³⁵Peeter Tarvel (Treiberg; 1894–1953) õppis 1913–1914 Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas ajalugu ja 1914–1917 Peterburi ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo-osakonnas, 1919–1921 taas TÜs, saades lõpetades ajalookandidaadi kraadi. Oli 1921–1925 TÜ õppeülesandetäitja üldajaloo alal, a-st 1925 dotsendi kt, 1930–1936 erakorraline ja 1936–1941 korraline professor, 1925–1931 filosoofiateaduskonna sekretär ja 1936–1937 dekaan ning 1940–1941 üldajaloo kateedri juhataja, 1940–1941 ülikooli juures tegutsenud pedagoogilise instituudi direktor, 1941 ajaloo-keeleteaduskonna dekaan, 1921–1922 ja 1923–1924 I ja II Riigikogu liige. Oli Saksa aja algul 1941. a paar kuud Tartus vangis; 1944–1945 TRÜ professor ja ajaloo-keeleteaduskonna dekaani kt., samuti üldajaloo kateedri juhataja. Vangistati 1945. a mais ning mõisteti sama aasta novembris viieks aastaks sunnitöölaagrisse, kandis karistust Komi ANSVs Vorkutlagis, a-st 1950 eriasumisel perekonna juures Omski oblastis Tšerlaki asulas, kus oli saksa keele õpetaja, ja 1953. aastast samas ametis Omskis, kus ka suri.

JOHAN KÕPP
(Harald Perteni foto, EFA.661.10.12063)

1955

prof. Karell,³⁶ prof. Waldes³⁷ j.t.; Venemaale on viidud prof. Saral,³⁸ prof. Piip,³⁹

³⁶Ulrich Karell (1892–1983) õppis 1912–1921 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas (sh 1918–1920 Voroneži evakueeritud TÜs), meditsiini-doktor 1928. Oli 1919–1920 Voroneži ülikooli hospitaalkirurgia assistent, 1921–1923 TÜ I haavakliiniku nooremassistent, 1923–1930 vanemassistent, 1930–1932 kirurgia eradotsent, 1932–1935 dotsent, 1935–1937 erakorraline professor, 1931–1937 I haavakliiniku (teaduskonnakirurgia õppetooli) erakorraline professor, 1937–1940 II haavakliiniku (hospitaalkirurgia õppetooli ja kateedri) erakorraline professor, 1940–1944 korraline professor, II haavakliiniku juhataja (peaarst) 1936–1944. Põgenes 1944. a Saksamaale, kus oli esmalt Kempteni linnahaigla kirurg, 1945–1948 Sindelfingeni maahaigla juhataja ja kirurg, 1948–1949 töötas Augsburgi põgenikelaagri haigla juhataja ja kirurgina. Asus 1949. a ümber USAsse, kus oli 1949–1967 Christianstedi linnahaigla kirurg St. Croix' saarel, seejärel konsultant kirurgia alal.

³⁷Albert Valdes (1884–1971) õppis 1908–1909 Tartu ülikooli matemaatika-loodusteaduskonnas ja 1909–1914 arstiteaduskonnas, omandas arsti kutse samas 1916, meditsiini-doktor 1922. Oli 1912–1914 TÜ patoloogilise anatoomia kateedri prosektori abi, 1917–1918 (ja 1918–1920 Voronežis) prosektori abi, 1920–1922 patoloogilise anatoomia instituudi prosektori kt, 1922–1930 prosektoir, 1930–1944 patoloogilise anatoomia ja üldpatoloogia korraline professor ja patoloogia instituudi juhataja, 1944–1962 TRÜ professor ja kateedrijuhataja, arstiteaduskonna dekaan 1946–1949.

³⁸Karl Saral (1880–1942) õppis 1900–1904 Tartu veterinaariainstituudis, veterinaariadoktor 1924 (Tartu ülikool). Oli 1904–1907 veterinaariainstituudi kliinikute assistent, 1919–1926 TÜ loomaarstiteaduskonna kirurgia ja sünnitusabi dotsent, 1926–1941 kirurgia, oftalmoloogia ja sünnitusabi korraline professor, 1919–1941 loomaarstiteaduskonna haavakliiniku juhataja, 1923–1931 ja 1937–1940 teaduskonna dekaan; 1917 Ajutise Maavalitsuse veterinaariaosakonna juhataja, 1918–1919 Ajutise Maanõukogu II abiesimees. Küüditati 1941. a juunis Tomski oblasti Krivošeino rajooni, kus suri.

³⁹Ants Piip (1884–1942) õppis 1908–1913 Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas, rahvusvahelise õiguse magister 1916. Oli 1917 PÜ rahvusvahelise õiguse eradotsent, 1919–1924 Tartu ülikooli rahvusvahelise õiguse professori kt, 1924–1940 korraline professor; 1918–1919 Eesti välisdelegatsiooni liige Pariisis ja Londonis, 1920 Eesti diplomaatiline esindaja Londonis, 1919 välisminister, 1920–1921 pea- ja sõjaminister

hr. A. Sildnik⁴⁰ perekonnaga, ja teisi nooremaid (assistente), samuti muidugi advokaate, arste, ärimehi jne. — Võib olla huvitab, et Tiigi tänav on pea täiesti maha põlenud, ainult müürid ja korstnad seisavad õudselts püsti; see maja, kus Teie elasite, näib olevat säilinud.⁴¹

Mina elan Tallinnas (Nõmmel), samuti on tütar Helgi⁴² siin ametis; abikaasa⁴³ ja 2 poega⁴⁴

(riigivanem), 1921–1922, 1925–1926, 1933 ja 1939–1940 välisminister, 1923–1925 Eesti saadik USAs, 1917–1918 Ajutise Maanõukogu, 1919–1920 Asutava Kogu, 1920–1923 Riigikogu I koosseisu, 1937 Rahvuskogu II koja ja 1938–1940 I Riigivolikogu liige. Vangistati ööl vastu 1. juulit 1941, suri Molotovi oblastis Nõrobi vangilaagris.

⁴⁰August Sildnik (1886–1955) õppis 1907–1912 Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas ajalugu, ajalookandidaat 1914. Töötas Tartu koolides õpetajana; a-st 1919 TÜ Eesti ja Põhjamaade ajaloo eradot-sent; 1922–1927 riigi keskarhiivi juhataja kt, 1927–1940 juhataja abi ja osakonnajuhataja. Küüditati 1941. a juunis Tomski oblastisse Tšaja rajooni, kus suri.

⁴¹A. R. Cederberg elas tollal aadressil Tiigi tänav 4. Maja lammutati seoses Tartu ülikooli uue raamatukoguhoone rajamisega.

⁴²Helgi Kõpp (1910–1982) õppis 1928–1938 vaheaegadega Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas inglise ja laiemalt germaani filoloogiat, eesti ja üldist kirjandust, pedagoogikat ja bibliograafiat. Töötas Eesti Telegraafi Agentuuris, riigiraamatukogus ja tõlgina. Põgenes 1944. a septembris Rootsi, töötas Uppsala ülikooli geograafia instituudi ja loodusloo instituudi raamatukogus.

⁴³Kooliõpetaja Marie Kõpp (snd Grant; 1886–1978) abiellus Johan Kõpuga 1909. aastal.

⁴⁴S.t Endel ja Gunnar. — Endel Kõpp (1913–1996) õppis 1932–1939 Tartu ülikooli usuteaduskonnas. Ordineeriti vikaarõpetajaks 1940, oli 1941–1942 Tartu Pauluse koguduse II pihtkonna õpetaja, 1942–1944 Kihelkonna ja Kärla koguduse hooldajaõpetaja. Mobiliseeriti Saksa sõjaväkke ning taandus koos nendega 1944. a Eestist, vangistati Poolas, vabastati vangilaagrist ja jõudis 1946. a veebruaris Saksamaa kaudu Rootsi. Oli 1946–1951 Stockholmis metallitöölaine, 1951–1960 teenis EELK Nörrköpingi kogudust asetäitja õpetajana; 1955–1968 oli uue eestikeelse piiblitõlke ettevalmistuskomisjoni liige ning tõlkis Vana Testamendi koos apokriifvadega.

on Tartus, üks poeg⁴⁵ on Narvas ametis (jurist), kõige noorem poeg Gunnar,⁴⁶ kes praegu ka veel on Tartus, astus kohe Tartu vabastamise järele Omakaitse (ta on ohvitser), tegi kaasa võitlused kuni Tallinna vabastamiseni, teenib nüüd Eesti pataljonis, mis varsti vististi saadetakse kaugemale.

Palun, tervitage oma prouat minu poolt. Teile ja Teie omadele rohket Jumala abi soovides raskel ajal Teie Joh. Köpp

Uppsala, 29.11.1944.⁴⁷
Ärkebiskopsgården.

Väga austatud end. kolleeg,
armas sõber!

Palun vastu võtta minu südamlikum tänu sõbraliku tervituse ja heade soovide eest minu 70. sünnipäeva puhul. On tulnud nõnda, et veetsin selle päeva küll võeral, kuid sõbralikul maal ja väga sõbralikkude inimeste keskel. Ei mõista ütelda, kui armas ja kinnitav oli saada tervitus Teilt, kellega koostööst on säilinud nii palju häid ja ilusaid mälestusi. Ja neis aastais ning olukorras, milles

⁴⁵Uno Köpp (1915–1945) õppis 1935–1936 Tartu ülikooli matemaatika-loodusteaduskonnas keemiat, 1936–1941 õigusteaduskonnas, lõpetades 1942. a teist korda, seejärel 1942–1943 Tallinna tehnikaülikooli keemia- ja mäetööstusteaduskonnas. Mobiliseeriti 1943. aasta detsembris Saksa sõjaväkke, taandus 1944. aastal koos eesti diviisiga Saksamaale, langes 1945. a märtsis Oppelni rindel Geppersdorfis Ülem-Sileesias.

⁴⁶Gunnar Köpp (1919–1992) õppis 1938–1941 Tartu ülikooli õigusteaduskonnas, seda lõpetamata. Astus 1941. aasta juulis Karl Talpaku pataljoni, teenis seejärel Saksa sõjaväes Tartu idapataljonis (37. politseipataljonis), pärast 1944. a septembrit varjas end Eestis metsavennana valenime all, 1947 tabati ja sai haavata, kuid põgenes haiglast, vangistati 1949. a märtsis ja mõisteti erinõupidamise otsusega 25 aastaks sunnitöölaagrisse, oli 1949–1956 vangis Kasahstanis Jekibastuzi linnas. Eestisse naasmise järel õppis ehitajana töötamise kõrvalt Tallinna Polütehnilises Instituudis, 1964–1972 Tallinnas ehituseelarvestaja Kommunaalprojektis ja 1972–1992 Maaehitusprojektis.

⁴⁷Kirja veerisele on lisatud: “vast. 7/12 1944”.

tuleb elada, elustuvad just mälestused, eriti ka armsatest kaaslastest, kellega on võidud käia tükike maad sama teed. Muu seas mõtlen siin olles ka meie ühisele Sigtuna-reisile 1926. a. suvel, kuhu arvatavasti ka ligemal ajal pääsen. Praegu viibin ühes abikaasaga Uppsalas peapiiskop Erling Eidem'i väga lahkes kodus külalisena; tütar on veel Stockholmis, pojad olid kohustatud jääma Eestisse ja nende kohta puuduvad teated. — Kuidas elu edasi kujuneb, see seisab Jumala käes, kellelt võtame iga uue päeva vastu kui kingituse. Tervise üle ei tohi meie mõlemad kaevata. . . Elame usus ja lootuses. — Oleks väga armas kuulda ligemalt Teie ja Teie omade käekäigust, kui selleks kord aega leiata. . .

Teile, väga lugupeetud end. koleg ja hea sõber, ja Teie omadele minu abikaasa ja enese poolt Jumala rohkelt abi ja heldust soovides — (sest mida paremat mõistaks või võiks veel soovida?) — tervitab Teid südamest

Teie ustav

Joh. Kõpp.

PS. Teie lahke kiri käis mitmes kohas enne kui leidis mind.

Rootsi post on väga hoolas.

Seesama.

Uppsala, 20.12.1944.

Väga lugupeetud end. kolleeg,
hea sõber!

Südamlik tänu Teile kirja eest, mille sain juba ühe nädala eest, ning heade tervituste ja soovide eest minu abikaasalt ja minult! Oleme rõõmsad, et saame kirja teelgi uuendada vana tutvust ning vahetada mõned mõtted ja sõnad. On ju praegune suur torm paljud meie sõprus- ja tutvuskonnast laiali paisanud mitmele poole ja mõnestki ei ole enam midagi teada, mõnigi on läinud sinna, kust enam ei ole tagasitulemist sellesse maapealsesse ilma ja järele on jäänud ainult mälestus. Ja siis — inimese elu on nagu kaotanud väärtuse, sest igapäev on täis sõnumeid selle kohta, kuidas inimesed tapavad inimesi! Ja nii kestab see juba aastaid — ning

lõppu ei ole näha. Kui mõtled, sattud ummikusse, ei näe nagu kusagiltki mingit ust, millest läbi tee viiks uuele elule üldse, kõnelemata paremast elust. . . Kuid tuleb elada — ja nii elame ometi usus ja lootuses. Oleme nii palju läbi elanud viimaste aastate kestel, et kõik soovid on alla langenud kuni viimse minimumini. Kuid see on kindel: Jumal taevas elab veel ja Temale kuulub viimne sõna. Ta ütleb selle sõna siis, kui õige aeg on tulnud. Ja see sõna on õige, kuigi ta võib olla vali. . .

Kuuleme tõsise kurvastusega Teie kirjast, et Teie väga lugupeetud, nii sümpaatne ja armas proua juba üle 2 aasta ei viibi enam Teie juures. Lubage nüüd veel tagant järele südamlikult Teie ja Päivä-preili kätt suruda siiras kaastundes. Samuti võtke vastu meie mõlemate tervitus ja paremad soovid jõuluks ning uue aasta alguseks. Vanas sõpruses

Teie Joh. Köpp

Uppsala, 26. I 1945.

Lugupeetud ja armas kolleeg ning sõber!

Sain Teie kirja 24/1 täna ja vastan kohe. Meie end. kolleeg prof. U[luots]⁴⁸ oli juba Eestis kauemat aega haige ning tuli haigena sept. kuus 1944. a. Stockholmi ja asus siin haiglasse. Haigus oli pikaloomuline maovähk (cancer)⁴⁹ ja tekitas talle palju

⁴⁸Jüri Uluots (1890–1945) õppis Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas 1910–1916. Oli 1920–1924 Tartu ülikooli Rooma õiguse dotsent, 1924–1925 Eesti õiguse ajaloo professori kt, 1925–1927 erakorraline professor, 1927–1940 ja 1941–1944 korraline professor, 1921–1924 õigusteaduskonna sekretär, 1924–1931 ja 1942–1944 dekaan, 1931–1934 ülikooli üliõpilasprourektor; 1919–1920 Asutava Kogu ning 1920–1926 ja 1929–1932 I, II ja IV Riigikogu liige, 1937 Rahvuskogu I koja liige ja esimees, 1938–1939 I Riigivolikogu liige ja esimees, 1939–1940 Eesti Vabariigi peaminister, 1940–1945 peaminister presidendi ülesannetes. Eesti Teaduste Akadeemia liige 1938. Põgenes 1944. a septembris Rootsi.

⁴⁹Haigusloo järgi tegelikult maksavähk. *Enn Nõu teade*.

valu ning kannatusi. Esialgu viibis prof. U. Serafimi haiglas,⁵⁰ pärast poole läks üle Stockholmis avatud Eesti haiglasse, kus oli haigla juhataja, Tartu Ülikooli Sisehaiguste kliiniku end. juhataja prof. Grant'i⁵¹ (prof. Masing'i⁵² järglase) ravil. Varsti pärast Rootsi jõudmist ette võetud operatsioon ei ole annud soovitud tulemusi ja nii oli lähemas ümbruses juba mõnda aega põhjendatud kartus katastroofi ligninemise kohta. Võideldes raskete valuhoogude vastu osutas lahkunu pidevat huvi aja nähtuste ning eriti oma rahva tuleviku vastu, nagu võis kogeda teda külastades. Tema matust püüdsid siin viibivad kaasmaalased korraldada nõnda, et see oleks igapidi lahkunu vääriline. On väga kahju, et meie hulgast pidi lahkuma paremais aastais (55 a. v.) mees, kellel oleks veel palju olnud ütelda ning teha oma rahva hääks! On ju meie juhtivate meeste read jäänud õige harvaks! — Kuna olin haige, ei saanud isiklikult matusest osa võtta.⁵³ — Proua A[nette] U[luots]⁵⁴ elab

⁵⁰Serafimerlasarett tegutses Kungsholmenil Stockholmis 1752–1980.

⁵¹Franz Grant (1896–1960) õppis 1922–1923 Berliini ülikooli, 1923–1924 Lausanne'i ülikooli ja 1924–1929 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, meditsiinidoktor 1935. Oli a-st 1928 TÜ I sisehaiguste kliiniku assistent ja vanemassistent, 1935 eradotsent, 1938 dotsent ning 1940–1944 eripatoloogia, diagnostika ja teraapia professor, 1939–1944 ühtlasi I sisehaiguste kliiniku juhataja. Põgenes 1944. a septembris Rootsi, kus oli eesti haigla juhataja Stureby Vardhemmeti (hooldekodu) juures, hiljem eraarst Stockholmis.

⁵²Ernst Masing (1879–1956) õppis 1897–1902 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, meditsiinidoktor 1908. Oli 1903–1904 ja 1906–1907 TÜ sisehaiguste kliiniku assistent, 1910–1917 TÜ sisehaiguste eradotsent ja 1917–1918 dotsent, 1919–1939 eripatoloogia, diagnostika ja teraapia (sisehaiguste) korraline professor. Lahkus 1939. aastal Saksamaale, 1940–1941 meditsiinikliiniku arst Berliinis, seejärel a-ni 1945 Poseni ülikooli professor, 1946–1949 ülemarst Heidelbergis.

⁵³Vt ka Juhan Kõpp, "Jüri Uluots: In memoriam". — *Teataja*, nr 3, 17. I 1945, lk 1–2.

⁵⁴Anette Uluots (snd Tobber; 1901–1995) õppis 1921–1925 Tartu ülikoolis õigusteadust. TÜ raamatukogu töötaja 1940–1944. Põgenes 1944. a septembris Rootsi, kus töötas rüütelkonna raamatukogus Stockholmis, juhatas Stockholmi ülikooli juriidilist raamatukogu ja töötas ka Rootsi rahvusraamatukogus (kuninglikus raamatukogus). Abiellus

Stockholmi lähedal; kõige parem on kirjutada temale Stockholmi eesti komitee⁵⁵ kaudu (Estniska Kommittén, Storkyrkobrinken 8^{III}, Stockholm), kust kiri edasi saadetakse. — Prof. U. tütar⁵⁶ töötab elektritööstuses, poeg⁵⁷ käib koolis. — Meie elame siin, Jumal tänatud, rahulikult ja vaikselt ning ootame asjade kujunemist. Südamlik tänu terviste eest minu abikaasalt ja minultki.

Olgu Jumala rahu ja arm Teiega!

Süd. terv.

Teie Joh. Köpp.

Stora Sköndal, 2. I 1946.

Södertörns Villastad,
Sverige.⁵⁸

Väga lugupeetud härra end. kolleeg ja sõber!

Leidsin oma paberite hulgast kaks Teie kirja — 29/3 ja 28/5 45 — ja kardan, et ma vististe olen nad jätnud vastamata. Igatahes ei leidu neil märkust selle kohta. Kui see nii on, siis palun mind lahkesti vabandada. Aega oleks ju leidunud, kuid kuidagi on see jäänud tegemata. Mul oleks väga kahju, kui Teie oleksite saanud mulje, nagu ei hooliks ma kirjavahetusest Teiega. Ei — nii ei ole asi mitte! On nii palju armsaid mälestusi, mis just

1926. a Jüri Uluotsaga ning 1949. a Rootsi ohvitseri ja rüütelkonna genealoogi Folke Wernstedtiga.

⁵⁵Eesti Komitee Stockholmis (1944–2006) oli eesti pagulasorganisatsioon, mis kujunes ajapikku ligi kahesaja liikmesühinguga eesti erialaorganisatsioonide liiduks. Komitee korraldas eestlaste kultuuri- ja hariduselu, tegeles sotsiaalküsimuste ja noortetööga, andis välja ajalehte jne.

⁵⁶Viia Wiget (snd Uluots; 1927–1987) põgenes 1944. a septembris Rootsi. Lõpetas 1950. a Rootsi võimlemise keskinstituudi tervisevõimlemise alal. Töötas omandatud erialal Rootsi, Šveitsi, Itaalia, Inglismaa, Belgia ja Prantsusmaa haiglates ning juhendas võimlemisrühmi.

⁵⁷Erik Uluots (1930–2006) õppis 1950–1951 Stockholmi ülikooli filosoofiateaduskonnas, 1951–1955 Stockholmi tehnikaülikooli arhitektuuriosakonnas, selle lõpetamise järel arhitekt Stockholmis.

⁵⁸Kirja veerisele on lisatud: “vast. 20/1 1946”.

praegu uue jõuga esile tulevad, eriti kus heade kaaslaste ja sõprade read on jäänud väga õredaks. Kuid raskused isiklikus elus ja rahva saatuses, mõtted, mis nii vaeseks jäänud rõõmu suhtes — see kõik teeb, et, võttes arvesse ka aastate koorma, tunded enese mõnigi kord olevat väsinud, ehkki väliselt seda ei tahta näidata. Siiski olen püüdnud teha tööd. Olen juba suvest peale töös Rootsi Riksarkivet'is,⁵⁹ kus mul on uurimise ülesandeks Rootsiaegsed kiriku- ja usuelu olud Eestis (arbetsgivare: Årkebiskopen E. Eidem⁶⁰). Et see töö mind varemgi on huvitanud, siis on praegu väga soodne võimalus õige rohke arhiivmaterjaliga tutvuda, mille eest olen väga tänulik. Olen õige rohkesti ära kirju ja väljakirjutusi teinud. Loodan, et kui Jumal päevi ja tervist kingib, saan seda veel mõnes kirjatöös kasutada. Elame nüüd, ka juba suvest peale, Stockholmi lähedal — Svenska Diakonanstalten Stora Sköndal,⁶¹ — ilusas kohas sõbralikkude inimeste hulgas. Sõidan iga päev bussiga Stockholmi. Minu abikaasa on päeval üksi kodus, sest jõuan tagasi tavaliselt k. 17 või hiljemgi. Tütar Helgi, kes elab praegu Sundsvallis, külastas meid jõuluajal; nii oli meil see rõõm, et ükski laps oli kodus meie juures. Elame õige vaikselt ja tagasihoidlikult. Mõnede vanade tuttavatega saame vahel kokku: prof. A. Lüüs (med.),⁶² prof. H. Perlitz (fys.);⁶³ ka on

⁵⁹S.t Rootsi riigiarhiivis.

⁶⁰Rootsi k tööandja: peapiiskop E. Eidem.

⁶¹S.t diakooniaasutuses.

⁶²Aadu Lüüs (1878–1967) õppis 1901–1907 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, meditsiinidoktor 1922. Oli 1920 (valiti 1919) – 1922 Tartu ülikooli lastehaiguste dotsendi kt, 1920–1922 lastehaigla ambulatooriumi juhataja ja a-st 1922 lastekliiniku juhataja, 1923–1925 erakorraline ja 1925–1944 korraline professor, 1931–1934 ka arstiteaduskonna dekaan. Põgenes 1944. a septembris Rootsi, kus oli 1944–1945 Mõlle põgenikelaagri ja 1945–1949 kuningliku meditsiiniülikooli (Karolinska instituudi) Norrtulli lastehaigla arst ja 1950–1955 Rüütelkonna arst Stockholmis.

⁶³Harald Perlitz (1889–1972) õppis 1908–1912 Peterburi ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonnas füüsikat, lõpetades füüsikakandidaadina, loodusteaduse doktor 1932 (Tartu ülikool). Oli 1912–1915 PÜ füüsikainstituudi assistent; 1921–1924 TÜ teoreetilise füüsika dotsendi kt, 1924–1935 dotsent ning 1935–1940 teoreetilise ja tehnilise

siin veel prof. Schlossmann (med.),⁶⁴ keda aga väga harva olen näinud; konsul J. Lill'i olen vist ainult paar korda kohtanud; igaühel on omad mured, elukohad ka tavaliselt linnast väljas. Siin oli prof. A. Saareste (phil.),⁶⁵ kuid hiljuti lugesin ajalehest, et

füüsika korraline professor, a-st 1934 teoreetilise ja tehnilise füüsika laboratooriumi juhataja, 1923–1927 matemaatika-loodusteaduskonna sekretär ja 1927–1930 dekaan, 1934–1936 tehnika osakonna prodekaan, TÜ majandusprorektor 1936–1937, nimetati 19. juulil 1940 presidendi poolt prorektoriks, vabastati hariduse rahvakomissari otsusega sellest ametist alates 1. septembrist. Jäi 1940. a Rootsi, kus töötas 1940–1943 metallograafia instituudis Stockholmis, 1943–1945 teadusliku uurijana Chalmersi tehnikaülikoolis Göteborgis, oli 1945–1957 Lumalampan AB spektro- ja röntgenograafilise osakonna juhataja Stockholmis, 1957–1970 Ankara ülikooli aatomifüüsika korraline professor.

⁶⁴Karl Schlossmann (1885–1969) õppis 1905–1906 Riia polütehnilise instituudi inseneriteaduskonnas ja 1906–1911 Tartu ülikoolis lühikest aega õigusteaduskonnas ja siis arstiteaduskonnas, meditsiinidoktor 1920 (Voroneži ülikool). Oli 1910–1911 TÜ naha- ja suguhaiguste ambulatooriumi alamassistent ja 1912 sisekliiniku assistent, 1918 naha- ja suguhaiguste ambulatooriumi ordinaator, 1918–1920 TÜ naha- ja suguhaiguste kliiniku vanemassistent Voronežis, 1920–1924 hügieeni õppetooli bakterioloogiadotsent, 1924–1944 professor, 1924–1944 bakterioloogia instituudi juhataja, 1934–1937 arstiteaduskonna dekaan; 1937 Rahvuskogu II koja liige, 1938–1940 Eesti Teaduste Akadeemia president. Põgenes 1944. a augustis Rootsi, töötas 1944–1947 Karolinska instituudis Stockholmis ja 1947–1966 Kuningas Gustaf V uurimisinstituudis.

⁶⁵Andrus Saareste (Saaberk; 1892–1964) õppis 1912–1913 Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas, 1913–1917 Helsingi ülikoolis, 1919–1921 TÜ filosoofiateaduskonnas, lõpetades magistrikraadiga, filosoofiadoktor 1924. TÜ eradotsent 1925, oli 1925–1928 eesti keele erakorraline ja 1928–1941 korraline professor, 1940–1941 eesti keele kateedri juhataja, a-st 1942 teaduslik stipendiaat eesti keele mõistelise sõnaraamatu koostamiseks. Põgenes 1944. a septembris Saksamaale, kus töötas eraõpetlasena Greifswaldi Põhja Instituudis ja lahkus sealt 1945. a Rootsi, kus töötas 1945–1946 Uppsala murde- ja rahvapärimuste arhiivis, pidas 1946. a Kopenhaageni ülikoolis eesti keele loenguid, töötas 1946–1948 Uppsala soome-ugri keelte õppetooli juures ja oli 1948. aastast riiklik teaduslik stipendiaat eesti keele uurimiseks Uppsala ülikooli juures.

ta peab loenguid Kopenhagenis eesti keele üle; ka prof. G. Suits on siin prouaga,⁶⁶ samuti Dr. O. Kallas⁶⁷ (haige) ja proua Aino Kallas⁶⁸ (ka haige); dr. O. Loorits⁶⁹ on Uppsalas; noorematest teadlastest on siin etnograaf G. Ränk,⁷⁰ ajaloolased E. Blumfeldt,

⁶⁶Aino Thauvón-Suits (1884–1969) oli Gustav Suitsuga abielus 1911. aastast. Õppis 1903–1911 Helsingi ülikoolis soome keeleteadust ja kirjanduslugu ning võrdlevat etnograafiat, lõpetas magistrikraadiga. Töötas 1916–1923 HÜ raamatukogus ning 1924–1942 Tartu ülikoolis soome keele (ja kirjanduse) lektorina, oli soome-ugri keelte kateedri õpetaja 1940–1941. Pögenes 1944. a märtsis Soome ja sealt 1944. a septembris Rootsi, kus töötas rootsi keele õpetajana.

⁶⁷Oskar Kallas (1868–1946) õppis 1887–1892 Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas klassikalist filoloogiat ning 1892–1893 Helsingi ülikoolis rahvateadust ja soome-ugri keeli, lõpetades kandidaadikraadiga, 1901. a kaitses doktoriväitekirja. Oli 1901–1903 Peterburi ülikooli võrdleva keeleteaduse eradotsent; 1918–1920 Eesti diplomaatiline esindaja Helsingis, 1920–1922 Eesti saadik Soomes ning 1922–1934 Suurbritannias ja 1923–1934 Hollandis (asukohaga Londonis), Asutava Kogu liige. Pögenes 1944. a märtsis Soome ja sealt samal aastal edasi Rootsi.

⁶⁸Kirjanik, kriitik ja esseist Aino Kallas (snd Krohn; 1878–1956) oli Oskar Kallasega abielus 1900. aastast.

⁶⁹Oskar Loorits (1900–1961) õppis 1919–1923 Tartu ülikoolis keeleteadust ja rahvaluulet, omandas 1923 samas magistrikraadi, filosoofiadoktor 1926. Oli 1927–1937 TÜ rahvaluule eradotsent, 1938–1939 dotsent ning 1939–1941 võrdleva rahvaluule erakorraline professor. Pögenes 1944. a septembris Rootsi, oli 1944–1947 Uppsala ülikooli murdeja rahvaluulearhiivi assistent, 1947–1961 rahvateadusliku arhiivi stipendiaat. Asutas 1927. aastal Tartus Eesti Rahvaluule Arhiivi. Eesti Teaduste Akadeemia liige 1938.

⁷⁰Gustav Ränk (1902–1998) õppis 1925–1930 Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas, kus omandas 1931. a magistrikraadi, filosoofiadoktor 1938. Töötas 1926–1944 Eesti Rahva Muuseumis, sh 1931–1939 rahvateaduse osakonna juhataja abina ja 1943–1944 muuseumi direktorina; 1934–1939 TÜ õppeülesandetäitja, 1939–1942 etnograafia adjunktprofessor (sh 1940–1941 Eesti ja üldise arheoloogia kateedri dotsent) ja 1942–1944 korraline professor. Pögenes 1944. a septembris Rootsi, kus oli 1945–1955 Rootsi rahvateaduse instituudi arhiivitööline Stockholmis, 1955–1969 Stockholmi ülikooli etnoloogiadotsent.

Dr. A. Soom, Olvet,⁷¹ kunstiajaloo prof. A. Tuulse;⁷² geograaf E. Kant⁷³ (Lundis), arstiteadl. Fr. Grant (sisehaiguste prof.) ja veel mõned nooremad: E. Laid,⁷⁴

⁷¹Jaan Olvet (Jensen; 1904–1975) õppis vaheaegadega 1925–1942 Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas, kõrgkooliõpingud lõpetas 1962. a Toronto ülikooli filosoofiateaduskonnas. Oli 1931–1940 *Eesti bioograafilise leksikoni* täiendusköite toimetuse sekretär, 1940–1942 Pärnu linnaarhiivi arhivaar ja 1942–1944 direktor. Põgenes 1944. a augustis Rootsi, kus oli 1944–1949 Rootsi riigiarhiivi ametnik, 1949–1950 riigi kaubandus- ja tööstuskomisjoni arhivaar. Asus 1950. a ümber Kanadasse, kus oli 1950–1962 bürooametnik Torontos ning 1962–1969 ajalooõpetaja ja raamatukoguhataja.

⁷²Armin Tuulse (Neumann; 1907–1977) oli 1927–1929 immatrikuleeritud Tartu ülikooli õigusteaduskonda, õppis 1929–1934 filosoofiateaduskonnas, mil selle lõpetas, filosoofiamagister 1935, filosoofiadoktor 1942. Oli 1940–1942 TÜ noorem abijõud kunstiajaloo alal (sh 1940–1941 õpetaja ja 1941 dotsendi kt), 1942–1944 kunstiajaloo professori kt. Põgenes 1944. a augustis Rootsi, kus oli 1948–1962 Rootsi investeerimisameti sariväljaande “Sveriges kyrkor” kaastööline ja 1962–1973 toimetaja, 1952–1962 Stockholmi ülikooli kunstiajaloo dotsent ning 1962–1974 Põhjamaade ja võrdleva kunstiajaloo professor.

⁷³Edgar Kant (1902–1978) õppis 1921–1927 Tartu ülikoolis geograafiat, filosoofiamagister 1928, filosoofiadoktor 1934. Oli 1928–1934 TÜ õppeülesandetäitja, 1935–1936 majandusgeograafia dotsent, 1936–1944 korraline professor, 1936–1937 õigusteaduskonna majandusteaduse osakonna prodekaan, 1938–1940 TÜ majandusprorektor, 1941–1944 rektor. Põgenes 1944. a septembris Rootsi, kus oli 1945–1947 Lundi ülikooli geograafia instituudi uurimisstipendiaat ja 1947–1950 uurija, 1950–1963 majandus- ja sotsiaalgeograafia lektor, 1963–1967 professor, seejärel emeriitprofessor. Eesti Teaduste Akadeemia liige 1938.

⁷⁴Erik Laid (Ostrov; 1904–1961) õppis 1922–1927 Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas rahva- ja muinasteadust, filosoofiamagister arheoloogia alal 1927, etnograafia alal 1932, filosoofiadoktor 1954 (Stockholmi ülikool). Oli 1930 ja 1932–1938 TÜ õppeülesandetäitja etnograafias; 1935–1936 Eesti Rahva Muuseumi sekretär-asjaajaja (teaduslik sekretär), 1940–1941 direktori abi ja 1941–1943 direktori kt, 1936–1940 haridusministeeriumi muinsuskaitseinspektor. Põgenes 1943. a vangistamise eest Soome, kus oli 1943–1944 Eesti Büroo organiseerija ja juhataja, ja sealt 1944. a edasi Rootsi, kus oli 1944–

A. Mägi⁷⁵ j.t. — Asutasime siin ka Eesti Teadusliku Seltsi,⁷⁶ kus iga kuu on peetud üks ettekande koosolek... Tuleb meelde: Teie kirja proua Jung'ile⁷⁷ saatsin kohe edasi aadressil, mis oli siin Eesti Komitees, loodetavasti sai ta selle kätte.

Kui Teie, väga lugupeetud kolleeg ja sõber, saate kord meile natuke oma elust kirjutada, oleksime väga rõõmsad. Soovin enese ja minu abikaasa poolt Teile ja preili Päivä'le head, õnnistatud uut aastat. Jumala ompi turvaamme.⁷⁸

1947 arhiiviasistent ning seejärel riiklik stipendiaat Põhja muuseumi ja Stockholmi ülikooli rahvateaduse instituudi juures. Eesti Vabariigi rahvuskomitee välisosakonna liige 1944.

⁷⁵Artur Mägi (1904–1981) õppis 1923–1929 Tartu ülikooli õigus-teaduskonnas, filosoofiamagister 1935. Oli 1930–1937 TÜ õigustea-duskonna seminari abijõud, 1935–1940 õppeülesandetäitja riigiõigu-se (ja õigusfilosoofia) alal, ühtlasi 1937 Rahvuskogu, 1938 Riigikant-selei ning 1938–1940 Riiginõukogu ja Vabariigi Presidendi ja Riigi-kogu valimiste peakomiteede peasekretär, ENSV Kommunaalmajan-duse Rahvakomissariaadi elamute peavalitsuse juriskonsult 1941. Mo-biliseeriti 1941. a augustis Punaarmee, pääses septembris evakuat-sioonilaevalt Eestirand, oli 1941–1944 Eesti Omavalitsuse majandus-direktooriumi juriidiline peanõunik. Põgenes 1944. a septembris Root-si, kus oli kuni 1947 arhiiviasistent ning a-st 1947 riikliku uurimissti-pendiaadina Uppsala ülikooli riigiteaduse instituudi assistent. Oli 1945–1949 Eesti Vabariigi valitsuse eksiilis riigisekretär ja 1949–1981 õigus-kantsler.

⁷⁶Eesti Teaduslik Selts Rootsis asutati 1945. a veebruaris Stockhol-mis eeskätt Eesti-aineliste teaduste edendamiseks ja Eesti-Rootsi tea-dussuhete arendamiseks ning sideme hoidmiseks Rootsis elavate eesti pagulasteadlaste vahel, 1999. aastal sõlmiti assotsiatsioonileping Eesti Teaduste Akadeemiaga. ETSRi esimene esimees oli Johan Kõpp.

⁷⁷S.t Artur Jungi tütrele Lindale. A. R. Cederberg oli temaga põ-gusalt suhelnud aastail 1932–1934, kirjavahetus taastus korra ka 1944. a esimesel poolel. Vt KA, Cederberg, k 6. L. Jung-Volmeri kirjad A. R. Cederbergile, 14. III ja 20. XII 1932 ning 8. VI 1934; *ibid*, k 9. L. Jung-Volmeri kirjad A. R. Cederbergile 27. II, 14. IV, 28. IV ja 3. IV 1944.

⁷⁸Soome k “Suur Jumal meie varjupaik”, Sebald Heydeni (1499–1561) kirikulaul, eesti keelde tõlkinud Martin Lipp.

Südaml. tervitades,
Teie Joh. Köpp.⁷⁹

Stockholm (39), 19.2.1947
Bokbindarvägen 51^{IV80}

Lugupeetud end. kolleeg!

Olen Teile vastust võlgu Teie sõbralikule kirjale, mille sain 30.12.46. Palun võtke vastu veel hilinevad südamlik tänu meelepidamise ja armsate soovide eest! On piinlik, et olen olnud nii hooletu kirjutamisega. Väike vabandus on, et olen käesoleval aastal olnud juba kaks korda influenza küüsis, kumbagil korral oma paar nädalat. See on nõudnud aega ning rikkunud ka vaimset jõudu. Nüüd olen enam-vähe jälle korras, kuid aastate koorem on

⁷⁹Kirja veerisele on lisatud: “metsateadl. A. Mathiesen, põlluteadl. A. Nõmmik on siin Ultuna põllutööülikooli juures töös (mitte kui professorid).” — Andres Mathiesen (1890–1955) õppis 1911–1915 Peterburi metsainstituudis, metsateaduse doktor 1928 (Tartu ülikool). Oli 1920–1921 TÜ põllumajandusteaduskonna metsakorralduse õppetooli metsaasjanduse ja geodeesia õpetaja, 1921–1924 metsakorralduse dotsendi kt, 1924–1929 erakorraline professor ning 1929–1944 korraline professor (sh metsakorralduse ja metsakasvatuse kateedri juhataja 1940–1941), ühtlasi 1920–1944 metsakorralduse kabineti juhataja, 1922–1944 Kastre-Peravalla õppe- ja katsemetsakonna juhataja, a-st 1922 põllumajandusteaduskonna dekaani asetäitja, a-st 1927 teaduskonna sekretär, 1928–1937 dekaan, 1941–1943 ülikooli prorektor. Põgenes 1944. a oktoobris Rootsi, 1947–1949 stipendiaat Rootsi kuninglikus metsandusülikoolis, seejärel 1949–1951 stipendiaat Toronto ülikooli metsaosakonnas ning 1951–1955 Stockholmi puiduurimisinstituudi teaduslik töötaja. — Anton Nõmmik (1882–1957) õppis 1910–1916 Peterburi ülikoolis agronoomiat, teaduse magister 1926 (Rutgersi ülikool). Oli 1920–1924 TÜ agrikultuurkeemia ja mullateaduse dotsent, 1924–1925 erakorraline professor ja 1929–1944 korraline professor (sh 1940–1941 mullateaduse ja agrikultuurkeemia kateedri juhataja), 1921–1925 põllumajandusteaduskonna dekaani kt, 1921–1944 Raadi agrikultuurkeemia katsejaama juhataja. Põgenes 1944. a septembris Rootsi, kus oli 1944–1957 Ultuna põllumajandusülikooli üldise ja anorgaanilise keemia instituudi analüüsilaboratooriumi assistent.

⁸⁰Kirja veerisele on lisatud: “vast. 4/4 1947”.

nähtavasti teinud organismi nii nõrgaks, et restaureerimise protsess toimub väga pikkamööda.

Muidu elan endist viisi. Püüan jätkata oma arhiivimaterjali läbitöötamist. Ka on nüüd pagulaste kirikliku elu korraldamisel rohkem tegemist, sest peame nüüd ise enese eest hoolt kandma. Olen ka pidanud mõned usulise sisuga käsikirjad koostama; trükkimise võimalused on alles selgitamisel, on aga õige väikesed.

Uudiseks on, et elame nüüd teises kohas, rohkem Stockholmi linna sees, kui Stora Sköndalis oli. Säält pidime ära kolima, sest Diakonanstalten vajas ise ruume. Väga pika ning raske otsimise järele leidsime viimaks korteri Midsommarkransenis — Stockholmis; elame 6-kordse maja 4-al korral; trammi peatuskoht on õige lähedal (u. 10 min.).

Korter on päris kena — 2 tuba; elame siin kolmekesi, kuna tütar elab Uppsalas ja töötab sääli prof. Helander'i⁸¹ juures. Teised, peale minu on olnud terved.

Ja mis muidu — ootame, mis tuleb ja püüame oma elu nõnda korraldada, kuidagi võimalik. Palju on kadunud, kuid on jäänud usk ja lootus.

Tervitan Teid ja Teie lgp. omasid minu abikaasa ja enese poolt ja soovin kõigeparemat.

Teie Joh. Köpp

Stockholmis 2.6.1947.⁸²

V.a.

härja professor, armas end. kollega!

On möödunud palju päevi sellest, mil sain Teie viimase kirja. Ütlen, kuigi suure hilinemisega, palju tänu. On alati armas kuulda natukenegi nendest, kellel on olnud armas ühes käia tükike teed.

⁸¹Dick Helander (1896–1978) oli 1931–1936 Lundi ülikooli praktilise usuteaduse dotsent, 1936–1941 Stockholmi esimese diakooniainstituudi direktor, 1941–1952 Uppsala ülikooli praktilise usuteaduse ja kirikuõiguse professor. 1923. aastal pühitseti ta preestriks, 1953–1954 Strängnäsi piiskop.

⁸²Kirja veerisele on lisatud: "vast. 7/6 47."

See kõik on küll juba minevik ja nüüd teevad ja kirjutavad eesti ajalugu uued mehed, nende hulgas siiski ka mõni vana = endine, kuid juba — uues vaimus! Ja selle vaimu ees ei jää midagi püsima, mis enne tehtud ja olnud. Ja, ja — *tempora mutantur et nos mutamur in illis*.⁸³ Kui ruttu ja kergesti see “mutamur” mõne mehe juures läheb! Aga — nii on elu.

Oma elu kohta ei ole palju ütelda. Oleme kõik, Jumal tänatud, tervise juures, kui mitte kõnelda sellest, et rheuma minule tahab hakata liiga tegema. Praegu siiski veel just väga ei tohi kaevata. Loodan, et ilma pidevalt soojaks muutudes ka “jooksva” = rheuma natuke kaugemale taganeb. Suvel muidugi jääme Stockholmi. Siin lähedal on ka metsa ja järve (Mälar) — ja mis põgenikul ikka suvitada on! Muidugi on ka neid, kes seda omale tahavad ja võivad lubada.

Mina töötan oma Riksarkivet’is kogutud materjali kallal, tähendan ka üles mõningaid mälestusi minevikust. Kaasmaalaste abistamisega ja kirikliku elu korraldamisega on mõnda tegemist, nii ei või kaevata tööpuuduse või igavuse üle. —

Härra Grau ja tema perekonna kohta palusin otsekohe pärast Teie kirja saamist teateid proviisor Julius Lill’ilt, kes elab siin (Tämnarvägen 13 n.b., Årsta, St[oc]kh[o]lm), aga tema vastas, et temal ei ole andmeid, lubas Saksamaalt hra O. Rütli’lt küsida ja siis teatada. Mulle ta ei ole veel midagi teatanud, võib olla ehk Teile, sest andsin temale Teie aadressi. Ta palus aga küll tervitada Teid enese ja abikaasa poolt, mida sellega teen.

Teile ja Teie omadele head suve soovides Teie ystävällisesti⁸⁴
Joh. Köpp⁸⁵

⁸³Ladina k ajad muutuvad ja meie muutume ühes nendega.

⁸⁴Soome k sõbralikult.

⁸⁵Kirja veerisele on lisatud: “Minu omad tänavad lahkete terviste eest ja paluvad tervitada Teid. — Kui vahel mõne rea Teilt saan, olen rõõmus.”

SÕJAAJALOO KASUST JA VÄÄRKASUTUSEST

Michael Howard

Tõlkinud Henri Otsing

Hoolimata meie esimehe heldetest sõnadest pöördun RUSI publiku poole¹ teatava ärevusega. Viieteistkümne aasta vältel on minu töö olnud üksnes akadeemiline ning minu sõjaväekogemus piirdub paari lühikese aastaga sõjaaja sõdurina, millele tegin lõpu niipea, kui leidsin selleks väärika viisi. Sõjaajaloolase puhul on säärane taust pisut ebatavaline. Enamik sõjaajaloo suuri autoreid siin riigis on selle uurimise juurde pöördunud alles pärast arvestatavat kogemust sõjaväeteenistuses. Esimene sõja-

Michael Howard Esq. M.C., M.A. The use and abuse of military history. — *Royal United Services Institution. Journal*, Vol. 107, No. 625, 1962, pp. 4–10, doi:10.1080/03071846209423478. © 1962 RUSI Journal, reprinted by permission of Taylor & Francis Ltd., www.tandfonline.com, on behalf of RUSI Journal.

Vt samal teemal ka Clifford J. Rogers, “Miks peaksid elukutselised sõjaväelased õppima antiik- ja keskaja sõjaajalugu?” Tlk Toomas Hiio. — Toomas Hiio, Kaarel Piirimäe (toim.). *Minevik — sõjamehe teejuht?: Kogemus, ajalugu ja teooria sõjalises ettevalmistuses*. (Eesti sõjaajaloo aastaraamat 10 (16) 2020.) Tallinn: Eesti Sõjamuuseum, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2022, lk 11–30, publications.tlu.ee/index.php/eymh/article/view/1081.

¹Ettekanne peeti 18. oktoobril 1961. aastal Kuninglikus Ühendatud Väeliikide Instituudis (Royal United Services Institute ehk RUSI). Instituudi esimehe sissejuhatavad sõnad ja ettekandele järgnev arutelu on tõlkest välja jäetud. Tlk.

ajaloo professor Oxfordis, Spenser Wilkinson,² oli küll tsivilist, aga tal oli pikaajaline kogemus sõjaajakirjaniku ning vabatahtliku maakaitseväge ohvitserina.³ Kõik minu eelkäijad Londoni Ülikoolis — Sir George Aston,⁴ Sir Frederick Maurice,⁵ brigaadikindral Mathew-Lannowe⁶ — olid teenekad sõjaväelased ning hiilgav kolmainus vanemaid sõjaajaloolasi, kelle töö on teinud meie riigist sõjauuringute ülemaailmse keskuse — kindralmajor J. F. C. Fuller,⁷ kapten Cyril Falls⁸ ja kapten B. H. Liddell Hart⁹ olid kõik kutselised sõjaväelased, kes pöördusid ajaloo uurimise poole selleks, et valgustada ja juhtida mõtlemist oma kutse üle.

Elukutselise sõjaväelase taustaga sõjaajaloolaste jaoks on idee sõjaajaloo “kasust” täiesti loomulik. Vaevalt nad ajalooa tegeleksidki, kui nad nii ei arvaks. Seevastu ajaloolasel, kes tuleb sõjanduse juurde akadeemilisest elust, tuleb ületada teatud sise mine skepsis selle osas, millist kasutust tema uuringud võivad leida. Seda osalt põhjustel, mida käsitlen hiljem ja mis on seotud akadeemilise ajaloo uurimise üldise loomusega, nii nagu see on viimase sajandi jooksul kujunenud. Lisaks peljatakse akadeemilistes ringkondades mingil määral seda, et sõjaajalugu võiks paista militarismi käsilasena ning anda ainet propaganda tege-

²Henry Spenser Wilkinson (1853–1937), a-st 1909 Oxfordi Ülikooli sõjaajaloo professor. *Toim.*

³*Volunteer Force* — 1859. aastal loodud kohalikud vabatahtlikud maakaitsevägeüksused, alates 1907. aastast lõimiti Suurbritannia relvajõududesse. *Tlk.*

⁴Sir George Grey Aston (1861–1938) teenis Ühendkuningriigi meresuurtükiväes, kindralmajor. *Toim.*

⁵Sir Frederick Barton Maurice (1871–1951) oli kindralmajor, sõjaajaloo professor Londoni Ülikoolis a-st 1926 ja ka Cambridge'i Trinity College'is. *Toim.*

⁶Edmund Byam Mathew-Lannowe (1875–1940), Londoni Ülikooli sõjaajaloo õppejõud a-st 1935. *Toim.*

⁷John Frederick Charles Fuller (1878–1966), vähemalt neljakümne viie raamatu autor. *Toim.*

⁸Cyril Bentham Falls (1888–1971), ühtlasi sõjaajaloo professor All Souls College'is Oxfordis 1946–1953. *Toim.*

⁹Sir Basil Henry Liddell Hart (1895–1970). *Toim.*

miseks ja “müüdiloomeks”. Seda hirmu tulebki alustuseks analüüsida, sest selles on oma tõde.

Kui kasutan väljendit “müüdiloom”, pean silmas faktide hoolika valiku ja tõlgendamise abil minevikust pildi loomist teatud emotsioonide või uskumuste tekitamiseks või alalhoidmiseks. Seda on ajaloolastelt oodatud peaaegu ajaloo üleskirjutamise algusest peale, selleks et õhutada isamaalisi või usulisi tundeid, või siis, et tagada toetus mõnele dünastiale või poliitilisele režiimile. Tavaliselt on ajaloolased seda teinud tajumata vähimatki kutsealast ebaausust ning üllitanud selle käigus palju suurepäraseid teoseid. Tudorite kroonikud kirjeldasid keskaega tihtipeale nõnda, et paremini esile tuua oma aja õnnestumisi; 19. sajandi Saksamaa rahvuslikud ajaloolased, nagu Sybel¹⁰ ja Treitschke,¹¹ või viktoriaanliku Inglismaa mere- ja rahvuslikud ajaloolased, nagu J. R. Seeley,¹² kirjutasid selgel didaktilisel eesmärgil äratada isamaalisuse ja lojaalsustunnet. Totalitaarsetes režiimides on keerule ja vahel võimatugi kirjutada ühtki teist laadi ajalooteost. Küpseteski demokraatiates on “müüdil” — sel valival ja kangelaslikul lähenemisel minevikule — hoolikalt seatud piirides omad kasud. Näiteks peab rügemendiajaloolane teadlikult või alateadlikult alal hoidma seisukohta, et tema rügement on üldiselt olnud veatult vapper ja tõhus — eriti oma lähiajalooos. Ta rõhutab üksuse ajaloo hiilgavaid episoodide ja möödub leebelt käega lüües selle tu-

¹⁰Heinrich Karl Ludolf von Sybel (1817–1895) oli Saksa ajaloolane, kes Berliinis õppides oli Leopold von Ranke õpilane, hiljem oli ajaloo-professor mitmes Saksamaa ülikoolis, teda peetakse üheks tänapäevase ajalooteaduse rajajaks. 1871. a asutatud Saksamaa Keisririigi legitimeerijaks pidas Sybel muu hulgas keskaegse Saksa rahva Püha Rooma keisririigi ajalugu. *Toim.*

¹¹Heinrich Gotthardt von Treitschke (1834–1896) oli oma aja tuntumaid ja loetumaid Saksa ajaloolasi ja publitsiste; Saksa Riigipäeva liige 1871–1884. *Toim.*

¹²Sir John Robert Seeley (1834–1895) oli Inglise ajaloolane ja esseist, Briti imperiaalse ajalooteaduse rajajaid. Rõhutamaks Briti impeeriumi suurust, võttis ta kasutusele mõiste Suurem Britannia (Greater Britain). Ta oli ka üks politoloogია eeskõnelejaid, pidades seda iseseisvaks akadeemiliseks erialaks. *Toim.*

medamatest lõikudest ilma vähimagi süütundeta, teades hästi, et tema töö on teenida praktilist eesmärki rügemendi moraali alalhoidmiseks tulevikus.

Ent puristi meelest et saa ükski eesmärk — kui tahes praktiline või üllas — õigustada seesugust summutamist või valikulisust, olgu see siis rügemendiajalugudes või sõjaajaloo üldrahalikes käsitlustes. Asjal on kindla peale nii mõnedki lühiajalised ohud, mis jäävad tihti kahe silma vahele, kui ka igasugusest tõemoonutamisest lahutamatud kõlbelised ohud. Esimest korda lahingusse sattunud sõduril võib olla võimatu ületada lõhet sõja kujutamise ja tegelikkuse vahel; selle vahel, kuidas tema ise või kaasvõitlejad või ohvitserid või alluvad *peaksid* käituma ning kuidas nad tegelikult käituvad. Ta võib olla ohtlikult ette valmistamata kohtumiseks argpüksluse, segaduse ja õudusega — isegi mustuse ja väsimuse kurnavaks kuhjumiseks. “Müüt” võib ometigi anda ja tihti annabki sõdurile jõudu, isegi kui ta poolenisti teab, et see pole tõde. Usun niisiis nagu Platongi, et müüdil on kasulik ühiskondlik funktsioon. Ma ei pea seda sugugi sõjaajaloo “väärkasutuseks”, vaid millekski hoopis muuks, teiste mõõdupuudega hinnatavaks. Tegemist on “lastetoa” ajalooa ning ma kasutan seda väljendit vähimagi põlgliku tagamõtteta. Laste harjutamine elu tõsiasjadega on äärmiselt keerukas ettevõtmine, nagu enamik teist teab, ning sõja tegelikkus kuulub vastumeelseimate elu tõsiasjade sekka, millega eales oleme seatud rinda pistma.

“Tõelise ajaloolase” ülesandeks on tõepoolest avastada ja talletada seda keerulist ja vastumeelset tegelikkust. Ta peab välja uurima — nagu moodsa historiograafia isa Leopold von Ranke¹³ selle sõnastas —, “mis tegelikult juhtus”. Ja see peab vältimatult sisaldama “müüdi” kriitilist vaatlust, selle patriootliku aluse hindamist, sellest alusest vabanemist ning ütle mata jäetu uurimist süvitsi. Kui neist uuringutest peaks selguma, et meie väed polnud tõtt-õelda sugugi vapramad kui vaenlane ega sugugi pädevamad kui meie liitlaste omad, et näivald hiilgava väejuhtimise viljad sündisid tänu erakordsele õnnele või et sõjaaja väejuhtide mainet paisutati vahel räigelt üle, siis on see kõik ainult ootuspära-

¹³Leopold von Ranke (1795–1886). *Toim.*

ne; ometigi on illusioonide purunemise protsess igal juhul paratamatult ebameeldiv ja tihti äärmiselt valuline. Paljudele meist on “müüt” muutunud niivõrd suureks osaks meie maailmast, et sellest ilma jääda on piin. Mäletan omaenese illusiooni purunemist, kui sain teada, et Inglismaa suurele võidule [Hispaania] Armaada üle 1588. aastal ei järgnenud mitte hiilgav rahu, vaid (pärast kuutest aastat) Inglismaa häbiväärseim kompromissrahu ning kakskümmend aastat, mille vältel polnud me suurt enamat kui Hispaania suure impeeriumi satelliit. Pärast seda ei tulnudki nii suure ülatusena teada saada, uurides Napoleoni sõdasid Mandri-Euroopa allikatest, kui kõrvaline oli Ühendkuningriigi osa 1812., 1813. ja 1814. aasta murrangulistest kampaaniates, mis purustasid viimaks Napoleoni ülemvõimu Euroopas — nii suur kui meie kaudne panus tema troonilt tõukamisse kahtlemata ka oli. Illusioonide niisugune purunemine on tarvilik osa täiskasvanuks sirgumisest ja kuulumisest täiskasvanute ühiskonda; hea määratlus erinevusele lääne liberaalse ühiskonna ja totalitaarse ühiskonna vahel — olgu see kommunistlik, fašistlik või katoliiklik-autoritaarne — on selline, et esimeses kohtleb valitsus oma kodanikke vastutusvõimeliste täiskasvanutena, aga teises valitsus seda ei või. Üks märk sellest täiskasvanulikkusest meie ühiskonnas on valitsuse otsus, et ametlikud ajalood [*Official Histories*] Teise maailmasõja kohta peavad olema “päris-ajalooteosed” ja mitte lisandused rahvusliku müüti. Aus ajaloolane avastab paratamatult asju, mis ei sobitu rahvusliku müüdiga, ning peab need avalikkuse ette tooma, aga lubada tal seda teha pole vajalik mitte ainult selleks, et püsida neis väärtustes, mille kaitsmiseks sõda peeti, vaid ka selleks, et hoida alal sõjaväelist tõhusust tulevikus.

See toob mind tagasi küsimuse juurde, kas sõjaajalool on mingit *praktilist* väärtust. Siin peavad akadeemilisel ajaloolasel taas olema omad kahtlused ning need kahtlused on kahesugused.

Esiteks, ajaloolane peab olema teadlik iga ajaloosündmuse ainulaadsusest. “Ajalugu ei korda ennast,” öeldakse, “vaid ajaloolased kordavad üksteist.” Kutseline ajaloolane toob pigem esile erinevusi, mitte ei peili välja sarnasusi, ning tavaliselt ajavad talle judinaid peale lihtsad sarnasused Napoleoni ja Hitleri, Hit-

leri ja Hruštšovi või Pitt noorema¹⁴ ja Churchilli vahel, millele osutavad võhikud. Ajaloolane tegeleb sündmuste toimumise-ga ja inimestega, kes elavad ühes teatud ühiskonnas, ning tema ülesanne on neid seletada selle ühiskonna seisukohast. Sarnasus-sed teiste ajastute sündmuste või inimestega võivad olla valgus-tavad, aga niisama palju nad ka eksitavad, sest eri aegade erine-vates olukordades leidub vaid mõningaid sarnasusi ning see, mis kehtib ühes olukorras, võib täienisti muutunud asjaolude tõttu ol-la sootuks paikapidamatu järgmisel korral, kui näib juhtuvat see-sama. Ajaloolane peab olema alati valvel, et mitte lugeda mine-vikku sisse anakronistlikke mõtteid või motiive; ning siin eksivad akadeemilise väljaõppeta sõjaajaloolased kõige tõenäolisemalt. Hans Delbrück,¹⁵ vahest suurim nüüdisaegne sõjaajaloolane, osu-tas läbinägelikult nii ajaloo tegelema hakkava sõjaväelase kui ka sõjanduse juurde pöörduva teadlase nõrkustele. Viimane, mär-kis ta, “vaevleb eksliku traditsiooni omaksvõtmise ohus, sest ta ei suuda ära tunda selle tehnilist võimatust”. Esimene “kannab kaasaja praktika nähtusi üle minevikku, võtmata piisavalt arvesse asjaolude erinevust”.¹⁶

Näitena ekslikust traditsioonist, mille teadlased olid kahtluse alla seadmata omaks võtnud, võime tuua uskumuse, mille just Delbrück purustas: armees, millega Xerxes¹⁷ ründas kreeklasi 481. aastal eKr,¹⁸ olevat olnud kaks ja pool miljonit meest — mis on logistiliselt täiesti võimatu. Ajaloolaseks hakanud sõjaväelas-

¹⁴William Pitt noorem (1759–1806), Suurbritannia ja Ühendkuning-riigi peaminister 1783–1801 ja 1804–1806. *Toim.*

¹⁵Hans Delbrück (1848–1929) oli Saksa ajaloolane ja poliitik, Riigi-päeva liige 1884–1890. Sõjaajaloolasena korrigeeris ta mitmeid vara-semaid ekslikke hinnanguid armeede suurusele, tõstis metodoloogiselt sõjaajaloo loomuliku osana üldajalooteaduse raami jne. *Toim.*

¹⁶Hans Delbrück. *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politi-schen Geschichte*. Georg Stilke Verlag, 1900. Eessõna, VII. *Tlk.*

¹⁷Xerxes I (u 519 eKr – 465 eKr) oli Pärsia kuningas, kes valitses 486. aastast eKr kuni oma surmani. *Toim.*

¹⁸Termopüülide lahingus 480 eKr võitis Pärsia suurkuningas Xerxes I oma sõjaväega Sparta kuninga Leonidas I juhitud kreeklaste ühendväge (kus oli u 7000 meest). Pärslaste väe suurushinnang 2,5 mil-

te anakronistliku mõtlemise näidetena oleks õel nimepidi nimetada väga võimekate sõjaväelaste uurimusi, kes omistavad keskaja või 16. sajandi väejuhtidele sõjapidamise kontekstis mõtteid, mille arendamiseks nood olnuks võimelised alles pärast Jomini¹⁹ või Mahani²⁰ tööde põhjalikku uurimist või pärast intensiivkursust Camberleys või Greenwichis²¹ või mõlemas. Kunst teiste põlvkondade mõtteisse siseneda, väärtustada seda, mida professor Geyl²² on nimetanud “varasemate aegade üldiseks teistsugususeks”,²³ on keeruline ning nõuab kauakestvat väljaõpet ja suurt lugemust. Ent ajaloolane, kes arvab, et ta *on* selle omandanud, ei pruugi jällegi tunnistada, et erinevaid ajastuid ning nende sündmusi võiks üldse tulusalt kõrvutada või võrrelda — mis pole ehk väiksem viga.

Teiseks kahtlevad akadeemilised ajaloolased sõjaajaloo kasulikkuses ka selle pärast, et nad teavad, et ei uuri mitte seda, mis minevikus juhtus, vaid seda, mida ajaloolaste *sõnul* olevat juhtunud. Spenser Wilkinson juhtis oma Oxfordi inauguratsiooniloengus tähelepanu sellele, et sõjaajaloolase esimene töö on “tõendite sõelumine faktide paikapanelmiseks. Teine [...] on katse seostada faktid nende põhjuste ja tagajärgedega”. Aga nii see asi ei käi. Võimalike asjassepuutuvate “faktide” hulk on lõputu. (Kas ei kuule me pidevalt uusi tõendeid Napoleoni tervisliku seisundi kohta, mis seletab tema käitumist Waterloo all?) Ja ajaloolase pea ei ole tühi paberileht, kui väga ta ka püüaks seda puhastada

jonit pärineb Herodotoselt, tänapäevased hinnangud jäävad 60 000 ja 300 000 vahele. *Toim.*

¹⁹Antoine Henri de Jomini (1779–1869), Šveitsi ohvitser, astus 1801. aastal Prantsuse teenistusse, osales 1812. aasta sõjakäigus Venemaal; a-st 1813 Venemaa teenistuses, 1826 sai kindrali auastme. Ajaloo tuntumaid sõjateoreetikuid. *Toim.*

²⁰Alfred Thayer Mahan (1840–1914), Ameerika Ühendriikide mereväeohvitser ja sõjaajaloolane. *Tlk.*

²¹Briti sõjakoolid: Sandhursti Kuninglik Sõjaväeakadeemia, mis asub osalt Camberleys, ning Kuninglik Mereväekolledž Greenwichis. *Tlk.*

²²Pieter Geyl (1887–1966), Hollandi ajaloolane ja historiograaf, uuris varauusaega. *Tlk.*

²³Pieter Geyl. *Use and Abuse of History*. Yale University Press (London: Geoffrey Cumberlege), 1955, lk 11. *Tlk.*

eelarvamustest ja -hoiakutest. Tal tuleb alustada teatud eelnevalt moodustunud ideedest, millest ta ei pruugi teadlikki olla. Teda huvitab vaid teatud küsimustele vastamine. Ta allutab kogutavad andmed omaenese korrale. Veel kord Geyli osundades: ta “peab oma materjali kasutama, tehes sellest valiku, seda korrastades ja tõlgendades. Nõnda talitades lisab ta vältimatult subjektiivse elemendi [---]. Faktide taga, jumalanna Ajaloo taga on ajaloolane”.²⁴

Selline valiku tegemise vajadus on iseäranis suur sõjaajaloolasel, eriti kui ta tegeleb operatsioonidega. Tõendid on segadusse ajavad ja enamasti vastuolulised. Pealtnägijad pole psühholoogilises seisundis, milles võiks anda usaldusväärseid tunnistusi kogetust. Lojaalsus ja taktitunne võivad viia häbiväärsete tõendite mahavaikimiseni, ja eriti siis, kui kõik lõpeb hästi. Rohkem kui keegi teine peavad sõjaajaloolased looma korda kaosest ning nende lahingute kohta esitatavad korrastatud ülevaated — kus väejuhid kehtestavad lahinguväljal oma tahet, kus korra- ja mõistuspäraseid väikesed nelinurgad ja nooled liiguvad ratsionaalsel ja korrapärasel viisil, kus sõjapidamise põhimõtteid selgitatakse üksikasjalikult — on peaaegu et pühadust teotav paaroodia tegelikkuse kaootilisusest. Kuidagi peab katsuma kaosest korda selitada, ja selle jaoks ajaloolased ongi. Aga meil ei tasu, ütleb skeptiline teadlane, võtta seda korrastatud kirjeldust isegi ligikaudsena tegelikult juhtunule — saati siis rajada sellele ühtki järeldust tuleviku tarbeks.

Need on kõik head põhjused ettevaatuseks sõjaajaloo “kasutamisel”. Need on head põhjused pidamaks staabikolledžite teatud tuupijate korralikke dogmaatilisi üldistusi sõjaajaloo koletislikuks *väärkasutuseks*, mis on kestnud juba liiga kaua. Aga neist ei piisa, et nimetada sõjaajalugu kasutuks. Kõigi nende akadeemiliste vastuväidete kiuste on sõda siiski eristuv ja korduv inimkäitumise vorm. Erinevalt poliitikast või juhtimisest või majandustegevusest, mis on jätkuvad ja pidevalt arenevad protsessid, on sõda hootine, selgelt piiritletud ja selgete kriteeriumidega õnnestumiseks või läbikukkumiseks. Me ei saa dogmaatiliselt väita, et Suurbritannia oleks praegu paremini valitsetud või et tema majandus õitseks rohkem kui 1761. aastal. Me võime jääda eriarvamusele selles, kas teatud ajaloosündmused — reformatsioon,

²⁴Samas, lk 62. *Tlk.*

1688. aasta revolutsioon²⁵ või esimene valitsemisreform²⁶ olid triumfid või katastroofid. Rahuajaloolane võib *muutust* ainult tal-letada ja analüüsida. Sõjaajaloolane aga teab, mis on võit ja mis kaotus, mis on õnnestumine ja mis läbikukkumine. Kui tegevus niisiis pidevalt kordub ning selle edu saab hinnata selge standardi järgi, ei tundu liigoptimistlik oletada, et võime selle kohta otsuseid langetada ning teha kestva väärtusega järeldusi.

Ent akadeemilised ajaloolased on vaid osa kriitikuist, kes seavad kahtluse alla sõjaajaloo võimaliku kasulikkuse. Veelgi hirmuäratavam on rünnak tegevteenistuse sõjaväelastelt — mees-telt, kes tunnevad oma ameti tehnilist keerukust ega lepi mõista-gi sellega, et Napoleoni või Stonewall Jacksoni²⁷ kogemus võiks kuidagi puutuda tankide, mürskude ja kuulipildujate ajastusse. Nende argumentidega tegelemiseks olen ma palju viletsamini ette valmistanud. Teatud kasulikke asju saab siiski öelda.

On kaks tõsist probleemi, millega kutseline maa-, mere- või õhuväelane peab rinda pistma, kui ta end vägede juhtimiseks ette valmistab. Esiteks, tema kutse on peaaegu ainulaadne selles mõt-tes, et tal võib tulla vajadus seda rakendada vaid kord elu jook-sul, kui sedagi. Niisamuti nagu kirurg, kes peab kogu elu harjuta-ma nukkudel, et valmistuda üheks pärisoperatsiooniks; või nagu advokaat ilmuks kohtu ette vaid kord või kaks oma karjääri lõpu-poolel; või nagu peaks professionaalne ujuja veetma kogu oma elu harjutades kuival maal olümpiavõistluseks, millest sõltub ko-gu tema kodumaa uhkus. Teiseks, armee juhtimise keerukas üles-anne võib tema mõtted ja oskused haarata nii täienisti, et on vä-ga lihtne unustada, mille *nimel* seda üldse tehakse. Paraja linna suuruse organisatsiooni juhtimise, distsipliini, varustuse remon-di ja hoolduse ning varustamisega seoses ette tulevad raskused

²⁵S.t *Glorious Revolution*, 1688. aasta parlamentlik riigipööre Suurbritannias, millega tõugati troonilt viimane katoliiklik kunin-gas James II ning võim läks üle protestantide kätte (William III, Mary II). *Toim.*

²⁶S.t *Great Reform Act* 1832. aastast, millega muudeti Inglismaa ja Walesi valimissüsteemi. *Toim.*

²⁷Thomas Jonathan “Stonewall” Jackson (1824–1863), Lõunaosa-riikide armee kindral Ameerika kodusõjas 1861–1865. *Toim.*

on piisavalt suured, et hõivata vanemohvitseri tähelepanu, lükates kõrvale kõik mõtted tema päristegevusest — sõjapidamisest. Pole üllatav, et mis tahes sõja alguses on tihti olnud suur osa vanemate juhtide läbikukkumisel. Neil õnnetutel meestel võib kas minna liiga kaua tegelikkusega kohanemiseks, sest puudu jääb tugevast eelnevast mõttetööst selle üle, milline sõda tegelikult olema saab; või siis on kogu elu vaid administratiivse tööga tegelemine vorminud nende mõtteid niivõrd, et nad on lakanud olemast sõdurid mingiski praktilises tähenduses. Mereväelaste eelis selles plaanis on väga are, sest mitte keegi, kes on kapten merel — olgu sõjalaeval või väikeses paadis —, pole iial täienisti rahus.

Kui olevikus ei toimu sõdu, millest kutseline sõdur võiks oma ametit õppida, on ta peaaegu sunnitud uurima mineviku sõdu. Sest kui on ka tehtud kõik mööndused ajalooliste erinevuste osas, sarnanevad sõjad siiski üksteisega rohkem, kui nad sarnanevad ühegi teise inimtegevusega. Neid kõiki peetakse, nagu rõhutas Clausewitz,²⁸ erilises ohu, hirmu ja segaduse õhkkonnas. Kokkuvõttes püüavad suured inimrühmad vägivallaga kehtestada oma tahet üksteise üle; ning lõpuks leiavad aset sündmused, mis on kujuteldamatud üheski teises valdkonnas. Mõistagi on ühiskondlike ja tehnoloogiliste muutuste põhjustatud erinevused ühe või teise sõja vahel uuritud ning sõjaajaloo ebaintelligentne uurimine, mis ei võta neid muutusi piisaval määral arvesse, võib üsna kergesti olla ohtlikum kui üldse uurimata jätmine. Nagu riigimeeski, peab ka sõjaväelane mööda loovima ühelt poolt ohust korrata minevikus tehtud vigu, sest ta neid ei tunne, ja teiselt poolt ohust jääda kinni ajaloost tuletatud teooriatesse, mis uutes tingimustes on muutunud iganenuks. Ühelt poolt näeme masendavat sarnasust Briti väejuhtide 1941. ja 1942. aastal Kõrbesõjas Rommeli-vastastes operatsioonides tehtud vigade ja Austria väejuhtide 1796. ja 1797. aastal Itaalias Bonaparte'i vastu võideldes tehtud vigade vahel: kogenud, usaldusväärsed kindralid juhtimas vapraid ja hästi varustatud vägesid, ent aeglasel oma reaktsioonides, kammitsetud turvalisuse kinnismõtteist ning pidevast riskikartlikkusest

²⁸Carl von Clausewitz (1780–1831), Preisi väejuht ja sõjateoreetik, kelle peateoseks on ülimõjukas *Sõjast* (1832, eesti k 2004). *Tlk.*

oma üksusi hajutamas. Teiselt poolt näeme Prantsuse kindralstaabi nii 1914. kui ka 1939. aastal usinalt uurimas õppetunde “eelmisest korrast” ning selle tulemusena tekitamas kohutavaid strateegilisi ja taktikalisi prohmakaid, viies 1914. aastal operatsioone läbi ründava raevukusega, mis võinuks tuua võidu 1870. aastal, ent lõppes nüüd tapatalguga, ning 1939. aastal valmistumas aeglaselt, põhjalikuks, meetrikaupa rünnakuks, mis oli olnud tõhus Esimese maailmasõja lõpul, aga oli nüüdseks täiesti iganenud. Ajaloo õppetunnid pole iial selged. Kleio on nagu Delphi orakel: alles tagantjärele ja tavaliselt liiga hilja mõistame, mida ta öelda püüdis.

Sestap peab ohvitser, kes uurib sõjaajalugu kui teejuhti oma kutses ja soovib selle salakarisid vältida, meeles pidama kolme peamist uurimisreeglit.

Esiteks peab ta uurima *laiuti*. Ta peab vaatlema seda, kuidas sõjapidamine on pika ajaloolise perioodi jooksul arenenud. Vaid nähes seda, mis muutub, saab järeldada, mis ei muutu; ning sõjaajaloo suurtest “erinevustest” saab õppida niisama palju kui suurte väejuhtide läbi aegade tarvitatud tehnikate ilmsetest sarnasustest. Paneme tähele, kuidas 18. sajandi suurima väepealiku Friedrich Suure traditsioonidest läbi imunud Preisi armee 1806. aastal kõigest hoolimata hävitati²⁹ ning kuidas sama asi juhtus 1870. aastal napoleonlikus vormingus üles kasvatatud Prantsuse armee³⁰. Mõtleme selle peale, kas 1914.–1918. aasta sõjaoludes ei olnud Napoleoni või Moltke³¹ meetodite hoolikas uurimine ja mõlemapoolsed katsed neid rakendada mitte lootusetult teisejärgulised; ning kas õppetunnid, mille Mahan leidis

²⁹Jena ja Auerstedti kaksiklahingus 14. oktoobril 1806. aastal kaotas Preisi kuninga Friedrich Wilhelm III vägi hävitavalt Napoleonile ning Preisimaa kuningriik allutati Prantsuse keisririigile. *Toim.*

³⁰Prantsusmaa kaotas 1870. a sõja Preisimaale: septembris langes vangi keiser Napoleon III ja Prantsuse teine keisririik lagunes, seda asendanud Prantsuse kolmas vabariik ei suutnud samuti sakslastele vastupanu osutada, 1871. a jaanuaris langes Pariis. *Toim.*

³¹Krahv Helmuth Karl Bernhard von Moltke (1800–1891) oli Preisimaa sõjaväelane, Preisimaa ja hiljem Saksamaa kindralstaabi ülem kuni 1888. aastani, kindralfeldmarssal 1871. *Toim.*

18. sajandi meresõjandust uurides, ei juhtinud meie oma admiraliteeti kinni hoidma suurte pealvee sõjalaevade doktriinist³² nii kaua, et allveelaevade ja lennukikandjate ajastul jõudis meie maa kahel korral kaotusele väga lähedale. Teadmisi sõja põhimõtetest peab tasakaalustama muutuste tajumine ja rakendada saab neid mõttepaindlikkusega, mille suudab anda ainult suur lugemus.

Järgmiseks peab ta uurima *sügavuti*. Ta peaks võtma ühe kampaania ning uurima seda põhjalikult: mitte ainult ametlike ajaloo-teoste, vaid ka mälestuste, kirjade, päevikute, isegi ilukirjanduse põhjal, kuni selged piirjooned hajuvad ja ta haarab pilguga tegeliku kogemuse segaduse ja õuduse. Ta peab pääsema teispoole ajaloolaste takkajärele kehtestatud korda ja detailse uurimistöo abil taaslooma kõikjal valitseva kaose, tuues esile osa, mida ei mängi mitte ainult oskus, planeerimine ja vaprus, vaid puhas hea õnn. Ainult nii võib ta hakata avastama — kui tal on olnud piisavalt õnne, et pole seda ise kogenud —, mida sõda endast tegelikult kujutab, “mis tegelikult juhtus”.

Ja viimaks, ta peab uurides arvestama *konteksti*. Kampaaniad ja lahingud pole nagu malepartii või jalgpallimatš, mida mängitakse täielikus eraldatuses ümbritsevast keskkonnast ning rangelt määratletud reeglite järgi. Sõjad pole taktikaharjutused suure algustähega. Nad on, nagu marksistlikud sõjaanalüütikud väga õigesti osutavad, *ühiskondade* konfliktid ning täielikult saab neid mõista vaid siis, kui mõistetakse sõdivate ühiskondade loomust. Võidu ja kaotuse juuri tuleb tihti otsida lahinguväljast kaugel eemal poliitilistes, ühiskondlikes ja majanduslikes tegurites, mis seletavad, miks armeed on üles ehitatud nii, nagu nad on, ja miks nende ülemad juhivad neid nii, nagu nad seda teevad. Seletamaks Preisimaa kokkukukkumist 1806. aastal ja Prantsusmaa oma 1870. aastal, tuleb kaevuda sügavale nende riikide poliiti-

³²Suurte pealvee sõjalaevade doktriin (ingl *capital fleet*) seisnes laevastike arendamises, mille tuumaks olid lahingulaevad ja -ristlejad, mille abil loodeti samasugust vastast võita otsustava merelahinguga. Esimese maailmasõja algus aga näitas, et suured pealvee sõjalaevad olid üsna kaitsetud allveelaevade vastu, ja Teise maailmasõja algus, et lennukite vastu. *Toim.*

lisse ja ühiskondlikku minevikku, aga ka sõjaajalukku. Niisamuti ei saa me täielikult mõista Esimese maailmasõja tulemust, käsitlemata ühiskondlikke ja poliitilisi põhjusi, miks Keskriikidel oli nii palju vähem vastupidavust kui lääneliitlastel, nõnda et Saksa-maa kukkus kokku mõne kuu jooksul pärast oma suuri triumfe. Ilma mingite sedasorti teadmisteta sõjaliste operatsioonide avaramast taustast jõutakse tõenäoliselt täiesti ekslike järeldusteni nende loomuse ning nende läbikukkumise või õnnestumise põhjuste kohta. Tänapäeval, kui maailma suurvõimude võimuvõitluste sõjalist elementi piirab osalejate hirm kummalegi poolele kättesaadavate relvade hävitusvõime ees, on säärasead poliitilised ja majanduslikud tegurid olulisemad kui kunagi varem; aga isegi mineviku näiliselt kõige formaalsemates ja piiratumates konfliktides pole nad kunagi päriselt puudunud.

Sel viisil praktiseerituna — laiuti, sügavuti ja kontekstis — peaks sõjaajaloo uurimine mitte ainult lubama inimestel mõista sõja loomust ja rolli ühiskonna vormimisel, vaid ka otseselt parandama ohvitseri asjatundlikkust oma ametialal. Ent kunagi ei tohiks unustada, et ajaloo — sõjalise või tavalise — tõeline kasu pole, nagu Jacob Burckhardt kord ütles, teha inimesi järgmise korra tarbeks nutikaks, vaid teha nad targaks igaveseks ajaks.

Tõlkija tänab Kaarel Piirimäed.

Sir MICHAEL ELIOT HOWARD (1922–2019) oli üks silmapaistvamaid Briti sõjaajaloolasi. Ta osales Teises maailmasõjas Itaalia kampaanias, pälvides teise järgu tunnustuse väljapaistva teenistuse eest. Lõpetanud Christ Church College'i Oxfordis (1946), hakkas ta õpetama Londoni King's College'is, kus asutas ka sõjauuringute osakonna. Tema viljakat akadeemilist karjääri iseloomustab sõjauuringute haarde laiendamine sõjategevuselt eneselt sotsioloogilistele, majanduslikele, kultuurilistele jm teguritele. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel "Strateegia unustatud mõõtmed" (2009, nr 9, lk 1753–1767, tlk Ain Rada). Eesti keelde on tõlgitud tema teosed *Sõda Euroopa ajaloos* (Tallinn: Olion, 1999; tlk Margit-Mariann Koppel) ja *Rahu leiutamine: Mõtisklusi sõjast ja rahvusvahelisest korrast* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006; tlk Igor Gräzin).

TARGA VANA MEHE ARHETÜÜP SUMERI KIRJANDUSES

Peeter Espak

Kõikjalt tuntud tegelaskuju muistsetes müütides ja lugudes, kes annab inimkonnale mitmesuguseid nõuandeid, kasutab erakordset tarkust ning võimeid ettetulevates hädalukordades ja jagab oma rikkalikke teadmisi ka teistele jumalustele kõrgemates sfäärides, on tänapäeva teadusuuringutes üldjuhtul tuntud mõiste all *senex*. Võime seda ladinakeelset terminit tõlkida eesti keelde kui 'tark', 'tarkur' või ehk kõige paremini 'tark vana mees'. Müüdiuuringutes ja usundiloo peetakse *senex*'it arhetüüpsiks karakteriks. Eriti tuntuks on saanud *senex*'i või vana targa mehe arhetüüp Carl Gustav Jungi tööde kaudu (nt Jung 1989). Kuigi Jungi ennast on mõned varasemad ning vahel ka tänapäeva uurijad või ka kultuuriloolased liigagi ülistanud kui *senex*'it, on ta kogu maailma mütoloogiauuringuid, usundilugu või ka üldist kultuurilugu mõjutanud teadlasena jällegi mitmes teises uurijateringkonnas, kahtsusväärselt moodsamate moevooludega kaasa minevas uurimistöös põlatud, vahel isegi demoniseeritud staatuses. Samamoodi on kahtluse alla seatud või lausa maha kantud ja ebasoovitavaks tunnistatud ka mitme teise klassikalise ja kogu läänemaailma mõttelugu mõjutanud autori ning Jungi endagi mitmed teooriad ja kultuuriloolised kontseptsioonid, mis väärisksid just tänapäeval

Ettekanne XXXIV orientalistikapäevadel 17. septembril 2022. aastal Tartus, mis on edasi arendatud ja täiendatud variant autori artiklist "Male sages in Sumerian literature" (Stéphanie Anthonioz, Sebastian Fink (eds.). *Representing the Wise: A Gendered Approach*. (Melammu Workshops and Monographs Vol. 1.) Münster: Zaphon, pp. 43–51).

endiselt või isegi rohkem tähelepanu ja arvestamist, eelkõige aga muidugi kontrollimist või vajaduse korral ka ümberhindamist ja modifitseerimist, võttes arvesse tohututes kogustes uute avastuste ja olemasolevate tekstide dešifreerimise kaudu juurde tulnud kirjallikku müüdimaterjali, millest polnud teadusüldsus sageli teadlik veel isegi paar aastakümnet tagasi.

Arhetüübiks või arhetüüpseks võiksime siinkirjutaja arusaa- ma järgi tituleerida eelkõige selliseid mütoloogilisi motiive või kangelasi, mida kohtab paljude rahvaste ja kultuuride juures sõltumatult ning ka ilma kirjanduslike või mütoloogiliste laenu- de olemasoluta. Arhetüüpseks saab nimetada mütoloogilisi nähtusi, narratiive ja olendeid, kelle või mille esilekerkimise rahvas- te mütoloogilisse kujutelmamaailma tingib inimliigi bioloogilise reaalsuse ja füüsilise ümbritseva keskkonna paratamatus. Taevas ja maa, sünd, noorus, vanadus ja surm, hea ja kuri, kaval ning tark, julge kangelane või kütt, rumalus ja lollus, armastus ja sõprus, mees ja naine — kui tuua välja vaid mõned paratamatult kõikjal olemasolevad bioloogilised, mõttelised, tundelised või füüsilised reaalsused — eksisteerivad eranditult igas inimkultuuris põhili- selt samadel alustel. Ning nende vääramatute elu tõsiasjade üm- ber tekib iga rahva mütoloogiasse ja usulisse tunnetusesse ilma mingi vajaduseta kelleltki laenata või õppida paratamatult ka teis- te omadega sarnaseid kujutelmi ning lugusid. Umbes samamoodi, nagu näiteks ringi, nelinurga või ka püramiidi vormi paratamatu matemaatilis-füüsiline eksistents on väga erinevatesse kultuuri- desse tekitanud ka vastavakujulisi ehitisi. Samamoodi nagu kõik- võimalikud esoteerikud ja vandenõuteoreetikud otsivad tänapäe- vani imestunult põhjusi sellele, miks nii erinevates ja üksteisest kaugel asuvates kultuurides on justkui mõistetamatutel või sala- pärastel põhjustel püramiidikujulised ehitised, otsitakse ikka ja jälle ka mütoloogiast või folkloorist detektiivi kombel eri laena- misvõrgustikke ja omavahelisi niidistikseoseid. Sealjuures jäetak- se arvesse võtmata, et püramiidikujulise rajatise püstitamise na- gu ka mingi mütoloogilise motiivi kasutuselevõtu võibki tingida lihtsalt inimliigi bioloogiline ja looduslik paratamatus ning seda ümbritsevad seaduspärad.

“Targa” arhetüüp oli Jungi käsituses seotud eelkõige erinevate mütoloogiliste ja kirjanduslike lugude meessoost kangelastega. Samas pani Jung aga tähele ka samasuguse või loomult sarnase arhetüüpsi kuju olemasolu eri mütoloogiates naissoost tegelaskujude puhul. Ka Sumeri-Akadi või laiemalt Mesopotaamia kirjandus- ja religiooniloos kohtab naissoost “targa” kuju tõepoolest väga erinevates kohtades. Olgu näiteks toodud muude funktsioonide kõrval ka tarkust kehastanud iidset sumeri naisjumalannad Nisaba ja Nanše (Selz 2019) või sumeri-akadi traditsioonis üldse esimene nimeliselt teadaolev ja autorina tituleeritud kirjanik, Akadi imperaatori Sargoni tütar Enheduanna, keda on eesti keeles üpriski ammendavalt juba käsitlenud Vladimir Sazonov (2010).

Sumeri kirjanduses kohtab aga rohkesti just targa vana mehe arhetüübile vastavaid tegelaskujusid, kellest tõenäoliselt üheks tuntumaks on kuningas Šuruppak, kes annab oma pojale Ziusudrale tarka nõu III eelkristliku aastatuhande keskpaigast pärinevas tarkuskirjanduse žanri kuulavas tekstis, mida tänapäeval tunnetame pealkirja all “Šuruppaki nõuanded” (vt eesti k Annus 2005). Veeuputuskangelane Ziusudra, kes pärast edukat veeuputuse üleelamist omandab jumalatelt igavese elu võime ja saladuse, kuulub aga ise samamoodi pikka sumeri “tarkade meeste” traditsiooni ning esineb eemalseisva ja salapärase müstik-targana mitmes kirjandusteoses läbi kogu Mesopotaamia ajaloo. Teda on kajastatud sumeri mütoloogilises loos “Gilgameši surm” (vt eesti k Espak 2013), eriti tuleb ta aga oma akadikeelse nime Utnapištim all esile Vana-Babüloonia müüdis “Atrahasis” (Lambert, Millard 1969), akadikeelses Gilgameši eeposes (vt George 2003; eesti k Amar Annuse tõlkes *Gilgameši*... 2010) ning ka Vana Testamendi Genesisi raamatus Noa nime all. Samamoodi “targa mehe” arhetüübi alla liigitatava mütoloogilise, kuid suure tõenäosusega millalgi 27. saj. eKr kanti ka päriselt elanud kuningas Gilgameši jaoks saab aga Ziusudrast omakorda kaugel asetseva, müstilise ja salapärase “targa vana mehe” arhetüüpi, kelle juurde reisida, et omandada Ziusudrale teadaolevat ja talle jumalate poolt avaldatud ning muu inimkonna eest salajas peetavat erakordset tarkust, nagu ka igavese elu saladust. Seega saab sumeri-akadi kir-

janduses ühest (kunst)mütoloogilisest tegelasest Ziusudrast teise samuti (kunst)mütoloogilise kangelase ning “targa mehe” kuningas Gilgameši jaoks *senex* ehk tark vana mees.

KUNINGAS KUI *SENEX*

Jungi tähenduses on “tark vana mees” isik, kellel on loomulikke ületavad võimed, kes ilmub, olgu unes või ka muinasjuttudes, kui nõu ja juhiste edasiandja. Ta aitab ületada ületamatuid probleeme ja pakub lahendusi rasketest olukordadest pääsemiseks. Aga nagu Jungki selgitab — iseenda seostamine või samastamine arhetüüpse “targa vana mehega” võib ajada inimese ka hulluks; panna teda ette kujutama või tõsimeeli uskuma, et tal endalgi on prohvetlike mõtteid ning mitmesuguseid üleloomulikke võimeid. See omakorda kannustab sellist inimest ette võtma võimatuid missioone ja seiklusi ning seadma endale teostamatuid eesmärgi. Olukord, mida praegugi võib päriselus ette tulla nii mõne usutegelase, loomeinimese või poliitilise aktivistiga ning mis võib muuta ta üldsuse silmis hoopiski narriks ja naeruväärseks. Ehk siis isik, kes ise arvab, et ta on “tark” või “*senex*”, kuid päriselus ei oma selleks sugugi kõiki vajalikke iseloomuomadusi, oskusi ega tarkust, muutub meelelaadilt ebastabiilseks ja hakkab lõpuks käituma kui irratsionaalne skisofreenik:

Kui sul on mingi nägemus või eelaimus, tekib kiusatus oletada, et äkki sa ise oledki see vana tark mees, ja nii lähedki ennast täis. Nietzsche ise oli paratamatult sellises olukorras. See selgitab tema peaaegu patoloogilist megalomaaniat, mida kritiseeriti tema eluajal. See megalomaanne kõnemaneeer oli tema eluteel tõsiseks takistuseks; inimesed arvasid, et ta esitab tohutu kaaluga väiteid või ettekuulutusi ilma tõenditeta. See oli lihtsalt paratamatu enese õhku täis puhumine selle tegelaskuju kaudu ja tema eneseidentifitseerimise tõttu sellega. [---]

Imselfelt sisaldub see kõik ka demonis, sest Zarathustra on demon: ta on tark vana mees. Ükskõik kes on Zarathustra, on seda ka Nietzsche. Nietzsche on määratu naljahammas, niisiis on ta ka demon, mida on Zarathustra. (Jung 1989: 133–134.)

Sumeri kirjandusest on Uruki riigi mütoloogiline kuningas ja hilisem eeposekangelane Gilgameš parimaks näiteks sellisest suurushullust, kuid siiski endiselt veel mitte vanast mütoloogilisest “targast”, kes samuti on vähemalt veidi hulluks läinud. Ta soovib omandada ja taotleda teadmisi, igavest elu ja ka võimeid ning saavutusi, mis päriselus pole ühelegi inimesele kättesaadavad. Ka akadikeelses Gilgameši eeposes on teda kirjeldatud paiguti irratsionaalse, seksuaalselt täitmatu ning vägivaldse karakterina, kellele jõult ja olemuselt võrdväärse ja ühtlasi ka Gilgameši tasakaalustava kangelasena loovad ja saadavadki jumalad maa peale kaaslaseks sõbra Enkidu.

Kuigi ka sumeri Gilgameši kangelaslugude järgi ta tõesti teebki suuri tegusid ja tema saavutused on tohutud, on muistsed autorid sageli rõhutanud ühtlasi tema mitmete tegude irratsionaalset loomust. Sumeri rituaalteksti sugemetega kangelaslugu “Gilgameši surm” (Cavigneaux, Al-Rawi 2000: M1, eesti k Espak 2013), mis pandi kirja millalgi Uri riigi III dünastia aegu 21. saj. eKr, kujutab Gilgameši näiteks kui suurt kangelast ja tarkade sõnade lausujat (sissejuhatavad read 1–19, rekonstrueeritud Nippuri ja Meturani tahvlitelt):¹

am gal-e ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi
en ^dgilgameš ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi
GIŠ šag₄ AŠ-ša₄ DU ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi
ur-sag zag da-ra ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi
usu šag₄ AŠ-ša₄ ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi

¹Alaindeks tähistab kiilkirjamärgi eri lugemisviisi. Nurksulud [...] tähistavad seda, et kõnealune tekstikoht on hävinud või loetamatu. Kui nurksulgudesse on lisatud tekst, on tegu kommenteerija oletusliku ja konteksti arvestava rekonstruktsiooniga. Ümarsulgudes on lugemist hõlbustavad lisandused, mida originaaltekstis sellisel kujul ei esine. Väike küsimärk [?] tähendab seda, et teksti dešifreerija pole märgi lugemises päris kindel. Väike ^d ja ^{ki} on kiilkirjateksti transkriptsioonis determinatiivid: ^d on kiilkirjamärk “dingir”, mis lisati ette igale jumalusele, ja ^{ki} linna või kohanime tähis, mis lisati samuti ette igale nn kohanimele. [x] osutab, et sellel kohal on olnud savitahvlil kiilkirja märk, mis on loetamatu või siis hävinud.

níg-érim tur-tur-ra ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi
 igi kug-zu dug₄-dug₄-ga ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi
 lib₄-lib₄-bi ma-da ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi
 gész[pu] lirim š[u du]₇-a ba-n[ú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi]
 hur-sag éd-de zu ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi
 en kul-aba-ke₄ ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi
 giš-nú nam-tar-ra-ke₄ ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi
 ki-nú ù-u₈-a-u₈ ba-nú hur nu-mu-un-da-an-zi-zi
 gub-ba nu-ub-sig₉-ga tuš nu-ub-sig₉-ga a-nir ib-gá-gá
 ú-gu₇ nu-ub-sig₉-ga a nag nu-ub-sig₉-ga a-nir ib-gá-gá
 nam-tar-ra ig-šu-úr ba-ha-za zi-zi nu-ub-sig₉-ga
 ku₆ nun-gin₇ pú HAR ak-a MA tur₅[?]-ra ba-lá-lá
 más-nitah dab-ba-gin₇ ki-nú GABA UGU-UGU [x] ba-x-[x]
 [nam-tar]-ra šu nu-tuku gîri nu-tuku lú ge₂₆-e mu-x [...]

Suur metspull pikali on heitnud, ei iial tõuse ta enam
 Isand Gilgameš pikali on heitnud, ei iial tõuse ta enam
 Kes tõi täiusliku puu (*huluppu*-puu), pikali on heitnud, ei iial tõuse
 ta enam
 Õlavööga kangelane pikali on heitnud, ei iial tõuse ta enam
 Ainukordne jõumees pikali on heitnud, ei iial tõuse ta enam
 Kurjuse vähendaja pikali on heitnud, ei iial tõuse ta enam
 Tarkuse rääkija pikali on heitnud, ei iial tõuse ta enam
 Maade vallutaja pikali on heitnud, ei iial tõuse ta enam
 Maadlusvõistluste ja jõukatsumiste meister on pikali heitnud, ei iial
 tõuse ta enam
 Mäkke ronimise oskaja pikali on heitnud, ei iial tõuse ta enam
 Kulaba isand pikali on heitnud, ei iial tõuse ta enam
 Oma saatuse voodisse pikali on heitnud, ei iial tõuse ta enam
 Kaebelauluohete voodisse pikali on heitnud, ei iial tõuse ta enam
 Ei saa ta tõusta, ega saa ta istuda; kaebelaulu jorutab
 Ei saa ta süüa, ega saa ta juua; kaebelaulu jorutab
 Allilmadeemon Namtari ukseriivi külge aheldatud, ei tõusta saa ta
 enam
 Nagu uhke kala tünnis, ta haigelt sirutab

Nagu lõksupüütud metskits, ta ... ? ...

Namtar, ilma käteta, ilma jalgadeta, öösel [tema kaasa viib?]

Kuid nagu sama lugu edasi näitab, ei kindlusta Gilgameši võimsad teod ega suur tarkus talle igavest elu. Igavene elu on ette nähtud ja saatuseks määratud ainult jumalustele ning hoolimata oma jumalikest esivanematest on Gilgameš siiski loomult või ka kehaliselt olemuselt pigem inimene. Igavese elu otsustas jumalate nõukogu anda erandi korras ainult ühele inimesele (Espak 2008), veeuputuse — vastupidi jumalate inimkonda hävitada soovinud tahtele — üle elanud Ziusudrale. Ning vastavalt jumalate nõukogu otsusele ei tohtinud pärast teda ükski inimene enam igavest elu mitte kunagi omandada (read 68–77):

an^den-líl^d en-ki im-ma-ni-ib-gi₄-gi₄
u₄ re-ta u₄ sud-da re-ta
gi₆ re-ta gi₆ sud-da re-ta
mu re-ta mu sud-da re-ta
pu-uh-ru-um a-ma-ru ba-ùr-ra-ta
numun nam-lú-ùlu ha-la-me-dè-e-ed-nam
murub₄-me-a zi sag-dili-me-en nam-tìl-àm
zi-ud-sù-rá mu nam-lú-ùlu nam-tìl-àm
u₄-bi-ta zi an-na zi ki-a mu-un-pàd-da-nam
u₄-bi-ta nam-lú-ùlu-úr nu-mu-tìl-àm [...] KA[?] BI-e-ed-nam

Enki vastab Anile ja Enlilile:

“Neil päevil, neil kaugeil päevil

Neil õil, neil kaugeil õil

Neil aastail, neil kaugeil aastail

Pärast seda, kui jumalate nõukogu veeuputuse saatis,

et inimsugu oleks ära kaotatud;

meie hulgast olin mina ainsana selle poolt, et oleks elu

Ziusudra on inimkonna nimi, kel on elu!

Sellest päevast peale, ma vandusin taeva (jumal An) ja maa (jumalanna Ki) nimel

Sellest päevast peale ma vandusin, et inimkonnale ei ole enam (igavest) elu”

Gilgameš kui inimene ei saa seega oma ihalust elada igavesti mitte iialgi saavutada ilma kogu maailmakorda ja jumalikkude reeglistikku pea peale pööramata ja ära muutmata. Selleks jäävad aga tema võimed ja ka ainult osaline olemuslik ülimuslikkus kogu muust inimkonnast liialt väikeseks. Arhetüüpne motiiv igavese elu otsimisest Gilgameši lugudes tuleb palju tugevamalt esile juba hiljem akadiskeelses Gilgameši suurteoses. Nii varasemates sumeri lugudes kui ka akadi eeposes lõpeb aga igavese elu leidmise katse ebaõnnestumisega. Gilgameš soovis miskit, mis oli väljaspool tema inimliku olemuse haardeulatust ja võimeid. Jumalad, antud juhul kas taevajumal An või pigem loojajumal Enki (vt Zgoll 2006; Espak 2013: 1934), seletavad Gilgameši surma loos talle varem avaldatud surma ennustava unenäo tähendust ja mõtet ning Gilgamešile tehakse selgeks, et tema soov igavesti elada on küll mõistetav, aga inimkonda kuulumise tõttu võimatu. Hetkest, kui inimkonda kuuluval imikul lõigatakse pärast sündi läbi nabanöör, algab iga inimese jaoks liikumine surma poole — kui tahes vägev poleks ka olnud tema karjäär või võimsad tema teod (Nippuri tahvlid N1 ja N2 12–25; Espak 2015: 186–187):

kur gal ^den-líl-le a-a digir-re-e-ne-ke₄
 en ^dgilgamec ma-mú-da [...] x DU bal-da-bi
^dgilgameš nam-zu nam-lugal-cè mu-de₆ [x] til da-rí-šè nu-mu-un-
 de₆
 nam [x x]-ke₄ x x nam-tíl-la-ke₄ šag₄ hul nam-ba-dím-e
 ur₅ nam-ba-e-ug₇-e šag₄ nam-ba-e-sàg-ge
 nì gig ak nam-lú-ùlu-ke₄ ne-en de₆-a ma-ra-du₁₁
 nì gi-dur ku-da-zu-ke₄ ne-en de₆-a ma-ra-du₁₁
 u₄ ku₁₀-ku₁₀ nam-lú-ùlu-kam sá mi-ri-ib-du₁₁
 ki dili nam-lú-ùlu-kam sá mi-ri-ib-du₁₁
 a-gi₆ gaba nu-ru-gú sá mi-ri-ib-du₁₁
 mè ka-re nu-me-a sá mi-ri-ib-du₁₁

šen-šen nu-sá-a sá mi-ri-ib-du₁₁
geš-geš-lá šu kar-kar-re nu-me-a sá mi-ri-ib-du₁₁
UNU[?]-gal šà zú kéšda-zu nam-ba-an-[...]

Suur mägi Enlil, jumalate isa —
isand Gilgameš, nii seda unenägu peaks [...] seletama —
Gilgameš, sinu saatuse kuningavõimu kandis, kuid mitte igavesse
ellu

Saatust [...] elu, südant kurvaks ärgu tehku
Maksas ärgu sul suretagu, südames ärgu pekselgu
See on see, mis inimkonda kuulumise kurjus kaasa toob; kas ei öeldud seda sulle?

See on see, mis sinu nabanööri läbilõikamine kaasa toob; kas ei öeldud seda sulle?

Päev, mis on tumedaim inimkonnale, on saabunud sulle!
Koht, mis on kõige üksildasem inimkonnale, on saabunud sulle!
Veeuputus, millele ei ole vastusaamist, on saabunud sulle!
Lahing, kust ei ole põgenemist, on saabunud sulle!
Taplused, mis ei ole võrdsed, on saabunud sulle!
Võitlused, kust pole taganemist, on saabunud sulle!

(Aga siiski) sa ei peaks minema allilma (Suurde Linna) hambad
ristis südamega!

Inimese ja jumala vahele tõmmatakse sumeri mütoloogias ja kirjanduses selge piir ning tehakse neil olemuslikult vahet. Inimesel endal on lootusetu unistada jumalaks saamisest, see on juba ette läbikukkunud võitlus, kust surma paratamatuse tõttu pole võitjana väljumine võimalik. Ühtlasi kutsub lugu üles ka seda inimkonna paratamatut, kuid samas jällegi jumalate endi poolt nii otsustatud tõsiasja aktsepteerima ning mitte liialt kurvastama selle üle, mis nagunii igäühega juhtub.

Teiseks kuningaks sumeri kirjanduses, keda saab pidada *senex*'i arhetüübile vastavaks, on kahtlemata Uri riigi III dünastia kuningas Šulgi, Uus-Sumeri impeeriumi rajaja Ur-Namma poeg ja kogu Sumeri ajaloo tõenäoliselt võimsaim ja kõige laiema haardega valitseja üldse. Ta oli Sumeri kuningate seas kõige pikema

teadaoleva valitsusajaga, mis vältas 48 aastat (kõige rohkem kasutatava keskmise kronoloogia järgi aastail 2094–2046), ning tema valitsusajast on säilinud väga palju nii administratiivseid kui ka majanduslikke tekste ning ka suur kuninglike hümnide ja ülistuslaulude korpus. Kuigi hümnide autorina on esitletud Šulgit ennast, on siiski tõenäoline, et need tekstid koostas mingi suurem kogu riikliku ideoloogia ja propagandaga tegelevaid preestreid-kirjatundjaid, konsulteerides kuningaga. Kuna aga tollased valitsejad olid kahtlemata ka ise kirjaoskajad, ei saa välistada, et hümnide ja ülistuslaulude autoriks võiski kas osaliselt või täielikult ollagi kuningas ise. On ka arvatud, et paljud Sumeri kuningate hümniid võivad olla hoopiski hilisemad ilukirjanduslikud ja pärast tegelikke ajaloosündmusi tugevasti redigeeritud tekstid, kuid rohke võrdlusmaterjal ajastust pärinevate teiste sama perioodi tekstidega näib pigem osutavat sellele, et ka Šulgi hümniid on meieni säilinud ligikaudu kuninga enda eluajal kirja pandud kujul (vt Espak 2019). Tema hümnides ülistatakse Šulgit kui suurt tarkuste rääkijat ja üleüldse just oma kirjakunstioskuse nagu ka üldise nutikuse ja tarkuse tõttu kuulsat valitsejat. Ühes hümnis mainitakse ja ülistatakse isegi Šulgi võõrkeelteoskust. Kirjeldatud perioodil olid martu ja elami rahvad ja riigid, mis eri aegadel olid aga hoopiski sumerite suured vaenlased, enamasti allutatud Uus-Sumeri impeeriumi keskvõimule, mistõttu kujutatakse alistatud rahvaid hoopiski kuningale sõbralikus ja allaheitlikus vormis (vt Espak 2017: 130). Aga just osutus kuninga suurele tarkusele ja keelteoskusele näitab, mil moel ka Šulgi üritas ennast oma alamatele hümnide kaudu esitleda kui tarka, oskuslikku ja heatahtlikku valitsejat (Šulgi C: 121–126, Castellino 1972; ETCSL 1998–2006: 2.4.2.03):

[eme mar]-tu níg eme-gi-ra-gen₇ hé-[en-ga-zu-àm]
 [x x] x lú kur-ra hur-sag-ta du x
 [silim] ha-ma-né-éš eme mar-tu-a inim hu-mu-ne-ni-gi₄?
 eme elam níg eme-gi-ra-gen₇ hé-èn-ga-zu-àm
 x x elam^{ki}-ma nidba x x-bur₁₀-bur₁₀-re-éš
 silim ha-ma-né-éš eme elam-ma inim hu-mu-ne-ni-gi₄

Ma oskan martu keelt sama hästi kui sumeri keelt!
Kui mäerahvas mägedes kõnnib
ja nad tervitavad mind, vastan neile martu keeles!
Ma oskan elami keelt sama hästi kui sumeri keelt!
... kui nad toovad ohvriande Elamist...
Ja kui nad mind tervitavad, vastan neile elami keeles!

Üldjuhul aga väidavad kõik Sumeri kuningad, et nende tarkus (sumeri keeles *géstu*, akadi keeles *uznu* — otsetõlkes ‘kõrv’, kujundlikult ‘nutt’) on antud jumalate poolt ning enamasti on selleks tarkuse andjaks või garanteerijaks tarkuse, käsitöö, loomise ja allilmaregiooni Abzu jumal Enki, kes ühtlasi oli ka kirjakunsti ja kirjatundjate patroonjumaluseks. Kuningas Šulgi hümnid näitavad muu hulgas, et toonane kuninglik ideoloogia soovis ühe oma sihina jäädvustada valitseva kuninga nime kõikidele tulevastele põlvedele, tollases keeles õigemini “igaveseks”. Kuninga pärandi säilimine sõltus sellest, kas tema nimi jääb rahva kollektiivmällu ja ajalootunnetusse püsima läbi aegade, nii palju kui neid tulevikus osati ette kujutada. Ainsaks viisiks oma võimu ja mainet ka tulevaste põlvkondade seas või rahva kollektiivses ajaloomälus säilitada oli aga kuningliku ülistusluule ning ka ajaloonarratiivide loomine, mis nii kuninga saavutusi kui ka tema üldist olemust jäädvustasid ja ülistasid. Kuniks inimesed ja kogu rahvas luges ja jutustas ümber kuninga ja tema ametkonna tellitud ja kirja pandud kirjanduslikke ülistusteoseid, mida omas ajas loomulikult esitati ja tõenäoliselt ka tunnetati kui ajaloolist tõde, jäi ka tema nimi ja kuulsus tulevikus püsima. Eriti kujukalt näitab sellist suhtumist ja ajalootunnetust kuningas Šulgi hümn E (read 240–243; ETCSL 1998–2006: 2.4.2.05):

èn-du-gu₁₀ ka-ga₁₄ hé-gál
šir-gu₁₀ géštu-ge na-an-dib-bé
gu-kur silim-éš du₁₁-ga-gá-kam
inim ^den-ki-ke₄ mu-ši-gá-gá-a-àm

Olgu mu ülistuslaulud (üldse kõikide) suudel!

Mu hümnid ärgu kunagi kadugu (rahva) teadvusest! (Otsetõlkes “kõrvade vahelt” või “meelest”).)

Minu võimu ja heaolu (olemus) on ülistatud

sõnadega, mis jumal Enki mulle võimaldas

Uri III dünastia valitsejate kõikvõimas minapilt või enda esitamisi on kahtlemata seotud muistsete Uruki riigi kuningat Gilgameši kujutavate kirjanduslike ja mütoloogiliste traditsioonidega. Pärast seda, kui Uri kuningas liidus teiste veel iseseisvate Sumeri riikide Uruki ja Lagašiga alistas umbes 2120. aastal eKr rohkem kui pool sajandit varem Mesopotaamiasse sissetunginud metsikud hõimud gutilased ning sellest edasi omakorda tõenäoliselt vägivaldselt inkorporeeris Uri riigi koosseisu eespool mainitud Uruki ja Lagaši riigid, vajas Uri dünastia endale mingit mütoloogilist ja ka ajaloolist alguspunkti. Uri riigi — oma kõiki naabreid vägivaldselt enda impeeriumi osaks liitnud — ning läbi ajaloo iseseisvad ja kuulsad Sumeri riigid lihtsalt uue keskvalimise provintsideks muutnud kuningadünastia vajas enda legitimeerimiseks tollases rahvusvahelises õiguses nagu ka ajaloomõtestamises põhjendusi, ajendeid ja eriti just mütoloogiliskirjanduslikke apoloogiaid (Espak 2016: 87–105). Targa, kuid samas võimsa ja isegi jõhkra kuninga Gilgameši ja tema iidsest Sumeri võimukeskusest Urukist pärit dünastia traditsiooni rõhutamise ja selle olemuslik, kuid paiguti ka ajaloolis-genealoogiline samastamine uue ja noore Uri linna dünastiaga oli kindlasti nii Uri III dünastia rajaja Ur-Namma kui ka tema poja Šulgi üks peamisi ideoloogilisi propagandasid. Uruki dünastiat ja tema iidseid kuninga kasutati kui šabloonmudelit või prototüüpi, mille sisse asetada ka Uri linna uus dünastia. Seda tehti loomulikult selleks, et luua nii kuninga kui ka kogu dünastia avalikku kuvandit, mis oleks vastuvõetav nii erinevate linnade ja piirkondade eliitidele kui ka kogu rahvale, sest nende mõlema poolehoidust või heakskiitust sõltus ka keskvalimise olemasolu ja püsijäämine. See arhetüüpne valitseja, kelle järgi ka Uri kuningad ennast propagandistlikus kuvandis esitlesid, oli olemuselt “kõva mees” — tugev nii füüsiliselt kui vaimselt. Samas pidi aga kuningas olema

ka müstilise ja peaaegu kõikvõimsa *senex*-sõjamehe väärilise avaliku kuvandiga. Lihtsalt bürokraatliku administraatori või väejuhi mainest oma võimu legitimeerimiseks ja populariseerimiseks ei piisanud. Vaja oli ühtlasi “targa (vana) mehe” ehk *senex*’i kuvandit.

JUMALUS KUI *SENEX*

Mütoloogiliste jumalike kangelaste juures, keda võime pidada *senex*’i arhetüüpi esindavaks, on peamiseks iseloomujooneks või ka atribuudiks sumeri kontekstis *gēstu* ehk ‘nutt’, ‘tarkus’, ‘teadmised’, ‘mõistmine’. Selle sumeri sõna otseseks tõlkevasteks on ‘kõrv’. Abstraktses tähenduses osutab *gēstu* aga võimele saada juhiseid ja teadmisi või tarkusesõnu kõrvade kaudu. Seetõttu võib tõlkevasteks olla ka ‘mõistmine’, ‘teadmine’ või ‘vastuvõtmine’ kõrvade kaudu. Eespool käsitletud Šulgi hümnis E puhul aga tähistas *gēstu* ka kollektiivseid teadmisi-tõdemusi või inimkonna kollektiivmälu. Samas tähistab *gēstu* ühtlasi võimet kõrvade kaudu omandatud tarkust või juhiseid kasutada või praktiliselt rakendada. Seega võiks üheks samuti sobivaks tõlkevasteks olla ka ‘(praktiline) oskus’, ‘(käsitööline) meisterlikkus’ ja ‘(tegutsemis)nutikus’ (Galter 1983: 95–99; Espak 2015: 11). On aga üpriski selge, et “tarkuse”, “teadmiste” ja “mõistmise” samastamine kehaosaga “kõrv” või selle sünonüümina käsitsemine näitab seda, kuivõrd suulise või siis kuulmismeelega seotud iseloomuga oli muistne sumeri kultuur või siis ka muistsed kultuurid üldse (Denning-Bolle 1992: 36). Kõrva peeti intelligentsuse asukohaks ja tõenäoliselt ka “elupaigaks”. Võttes muidugi arvesse seda, et kahe kõrva vahel asetseki inimmõtet salvestav ja suunav aju, oli sumerlaste arusaam ühtlasi täiesti paikapidav ka meditatiivsest. Tarkus või teadmised ja mõtlemisvõime ei asetsenud sumerlaste ega ka hilisemate Mesopotaamia rahvaste meelest mitte sugugi näiteks ainult südames või maksas, vaid kõrvade vahel peas.

Jumalate maailmas oli kõige tuntumaks *senex*-jumaluseks või “targaks” Mesopotaamia kontekstis kindlasti jumal Enki — *gēstu* ürgomanik ning kõikvõimalike käsitööoskuste, kirjakunsti, tarka-

de nõuannete ja müstilise allilmaregiooni Abzu jumalus. Nagu arhetüüpsete kultuuriheeroste puhul mütoloogiates tihti näeme, on ka Enkis ühendatud kaks erinevat arhetüüpset iseloomujoont või omadust. Ühel hetkel võib Enki olla suur tark *senex*, kes annab nõu ja pakub lahendusi kõikvõimalikele rasketele probleemidele ja hädaolukordadele ning aitab inimkonda või ka teisi jumalusi kriisiolukordades — näiteks veeuputusloo kangelase Ziusudra ettehoiatamine akadikeelses Atrahasisse müüdis jumaluste ja kuningavõimu peajumala Enlili poolt inimkonna hävitamiseks saadetud veeuputuse eest ning juhiste andmine, kuidas ehitada omale sobiv laev, et pere ja kaaskonnaga veeuputuses ellu jääda. Ka ühes tuntuimas ja enim tõlgitud sumeri müüdis “Enki ja Ninmah” (vt Espak 2010: 1795 jj) luuakse inimene jumal Enki antud nõuannete järgi, et luua füüsilisest tööst ja vanema põlvkonna jumalate teenimisest keeldunud noorematele jumalatele töötegemise jaoks asendus- või oriolend — inimene.

Samas võib Enki aga käituda või esineda tihti ühes ja samas müüdis nii *senex*’i arhetüübile omaselt kui ka triksteri moodi. Isegi kui osav petis või sul, kes näiteks “Veeuputusloos” jumalate nõukogu käske teadlikult eirates annab kavalalt ja petturlikult Ziusudrale-Atrahasisse juhiseid, minemata vastuollu jumalate nõukogu keeluga inimesi hoiatada sel moel, et räägib ja edastab sõnumi hoopiski majaseinale, mille taga Ziusudra viibib, mitte aga talle endale, tekitades sel viisil formaalse nn juriidiliselt-onkõik-korrektne-olukorra. Seega kujutavad muistsed müüdidloojad jumal Enkit tegelikult ühes ja samas mütoloogilis-kirjanduslikus olukorras olemuslikult kahestunud *senex*-triksterina, kes ei võta eri rolle mitte erinevates kontekstides ja eri ajal, vaid ka samal ajal ja samas kontekstis.

Enki erilised triksterivõimed avalduvad aga müüdis “Enki ja Ninhursag” (Attinger 1984), kus ta mitmesuguste sulitempude ja valede abil meelitab mitmeid jumalannasid endaga suguühtesse ja siis nad rasestab. Esmalt astub ta ühtesse ühe viljakusjumalannaga (mis toimub müüdi teksti analüüsides paiguti ka vägivaldselt) ning siis omakorda mitmete järeltulivate, tema enda poolt rasestatud jumalannade järglastega, luues sel viisil seitsmekordse intsestiseeria (Espak 2015: 182–186). Lõpuks jääb ta aga ise ra-

sedaks, sest sõi taimede vilja, mis olid maa sisse kasvama pandud ühe ta enda viljastatud jumalanna seest välja võetud seemnest, ja peaaegu sureb selle raseduse tulemusena, sest tal puuduvad naise sugu- ja sünnitusorganid, et enda sees kasvavaid uusi jumalustelooteid ilmale tuua. Seega on *senex*'i ja kultuuriheerose ning triksteri arhetüüpide dualism selgelt näha just sumeri mütoloogias ja kirjanduses. Kui kokku võtta kõik Enki iseloomu aspektid — inimkonna looja, inimkonna päästja veeuputuse käest, inimkonnale igavese elu andmise vastustaja, väga tark ja nutikas mõnes olukorras, kuid samas jällegi täiesti jõuetu oma seksuaalse täitmatu iha tõttu saabunud õnnetuste tõttu jne —, siis Mircea Eliade poolt triksterile/kultuuriheerosele antud kirjeldus, mis põhineb väga erinevate ja üksteisega mitte seotud kultuuride võrdlemisel ja analüüsimisel, tundub täiesti adekvaatsena just ka sumeri jumala Enki puhul.

Siinkohal peab aga ka lisama, et Eliade enda teadmised sumeri või laiemalt Lähis-Ida mütoloogiast ja religioonist olid üpriski napid ning põhinesid alles esmastel ja esialgsetel teadmistel ning üldkäsitlustel, mis praeguseks on tublisti suurenenud ja filoloogiateaduste arenedes Eliade eluaja tõlgendustest juba oluliselt edenenud. Eliade üldiseloomustus on aga ikkagi ka tänapäeva teaduse arengu taustal endiselt adekvaatne:

On tõsi, et suuremas osas mütoloogilistes traditsioonides on Trikster vastutav surma tuleku ja maailma hetkeolukorra eest. Kuid ta on ka muutuste tooja ja kultuuriheeros, sest ta olevat varastanud tule ja mitmeid teisi kasulikke objekte ning hävitanud koletisi, kes laastasid maad. Sellegipoolest säilitab Trikster isegi kultuuriheerosena tegutsedes ikkagi oma iseomased jooned. Näiteks kui ta varastab tule või mingi muu inimesele hädavajaliku objekti, mida mingi jumalik olend kiivalt ainuüksi endale hoiab (Päike, Vesi, ulukid, kalad jm), siis ei tee ta seda mitte kangelaslikult, vaid salakavalalt või pettusega. [---]

On selge, et sel paradoksaalsel käitumisel on kaksiktähendus: Trikster narritab “püha”, preestreid, šamaani, kuid samas pöördub pilge jällegi ka tema enda vastu. Kui ta pole jäärpäine ja petturlik Loojajumaluse vastane (nagu California müütides), osutub ta raskesti määratletavaks isiksuseks, samal ajal arukaks ja rumalaks, jumalatele lähedal oma “ürgsuse” ja jõududega, kuid veelgi

lähemal inimestele oma täitmatu näljaga, oma kõrgendatud seksuaalsuse ja amoraalsusega. (Eliade 1969: 156–157.)

Sumeri müüdis “Enki ja Ninmah” (Ceccarelli 2016; Benito 1969) näib aga isegi, et jumal Enkit on kirjeldatud kui isikus-tatud tarkust. Müüt algab *in illo die* ehk sel päeval motiiviga, kus kirjeldatakse maailma algolukorda tema embrüonaalses loomiseelses olekus, mis lõpeb taevajumal Ani ja maajumalanna Ki suguühtega. Maa jääb taeva seemnest rasedaks ja seeläbi lahknevad ja eemalduvad teineteisest ka algselt terviku moodustanud mees- ja naiselement, millest tekivad omakorda uued geograafilised sfäärid — maa ja taevas, mille peal, all ja vahel hakkavad oma elu elama taevajumala ja maajumalanna sünnitatud uued jumalikud jõud. Esmalt sünnivad suured ja tähtsad esimese ja teise põlvkonna jumalused, kes omakorda abielluvad omavahel mees-naispaaridesse ning sünnitavad noorema ja juba vähem tähtsama edasiste põlvkondade jumalatekategoriat. See nooremate jumaluste põlvkond on aga kohustatud vanemate jumalate ja oma esiisade hüvanguks pidevalt füüsilist tööd tegema: niisutuskana-leid rajama, toitu valmistama, templeid ehitama ja üleüldse varustama vanemaid jumalaid kõige neile eluks vajalikuga. Noored jumalad aga hakkavad ühel päeval mässama, omaenda ehitatud rajatise lõhkuma ja keelduvad edasisest füüsilisest tööst. Üks suur sumeri viljakusjumalannadest Namma viib teate toimuvast revolutsioonist maa all sügaval oma müstilises piirkonnas Abzus magava Enkini. Too kuulab Namma jutu ära ning järeldatakse, et revolutsiooni summutamiseks oleks vaja luua noortele jumalatele asendaja või ori, kes teeks kogu füüsilise töö nende eest ära. Nii saab alguse inimkond, sumeri keeles *namlulu*. Enki tõuseb unest üles, loob seitse sünnijumalannat ja algab inimkonna loomise tehniline protsess, mille esitame Wilfred G. Lamberti (1992: 130–131; vt Kramer, Maier 1989: 32) tõlgenduses (read 26–27):

gěštu gizzal èn-tar-zu nam-kù-zu mud me-dím nì-nam-ma se₁₂-en-sa₇-sár š[i-í]b-ta-an-è

^den-ki-ke₄ á-ni ba-ši-in-de₆ gěštu í-ni₁₀-ni₁₀-e

Tarkus ja mõistus, hoolekandja, nutimees, kõikide asjade vormija, tegi valmis sünnijumalannad

Enki paigutas nad enda kõrvale, proovides leida (üles) tarkust

Üheks oluliseks aspektiks sumeri mütoloogias on ka müüdis “Enki ja Ninmah” selgelt nähtav asjaolu, et “tarkus” või “targa” roll on sageli jagatud mees- ja naissoost jumaluste vahel. Enki ei tegutsenud peaaegu kunagi targana üksi, vaid kasutab peaaegu alati ka emajumalanna ehk viljakusjumalanna nõuandeid ja tarkust. Selles mõttes sõltuvad suur viljakusjumalanna ja meessoost tarkusejumal oma tarkuses või nutikuses teineteisest. Mõlemat võib määratleda kui “tarka” ja enamasti ei saa nad tegutseda üksi, vaid peavad teineteisele toetuma. Emajumaluse ja tema tarkuse oluline osa on selgesti nähtav ka müüdis “Enki ja Ninhursag”, kus meessoost Enki asemel — hoolimata kogu tema suurest võimsusest ja tarkusest — pakub lõpliku lahenduse hoopiski emajumalanna ning päästab ebamoraalse ja rasedaks jäänud Enki elu tal sünnitada aidates.

Sumeri mütoloogia lõppfaasis Esimese Babüloni dünastia ajajärgul, kui sumeri keel emakeelena oli väga suure tõenäosusega käibelt kadunud ning Mesopotaamias räägiti emakeelena semiidi keeli ning valitsesid mitmesugused semiidi päritolu dünastiad, hakkab amoriitide suur jumalus Marduk pisitasa üle võtma Enki rolli “jumalate targana”.² Kuigi amoriidid tegid Enkist oma peajumala Marduki isa ja kujutasid teda üliolulise jõuna panteonis edasi, hakkas Marduk siiski üle võtma aktiivset “targa” rolli. Üks Babüloonia kuninga Samsu-iluna (valitses 1750–1712) kakskeelne, nii akadi kui ka sumeri keeles kirja pandud raidkiri (Frayne 1990: 380–383) tituleerib Mardukit “maa Enlilina” ehk kuninga-võimu jumaluse Enlili maapealse asemikuna ja jumalusena, “kes teeb tarkust” (Samsu-iluna 5: 14–17 / 13–15):

²Vt Marduki kontseptsiooni tekke ja tema sumeri eellase jumal Asaluhi kohta Johandi 2019.

u ₄ -ba ^d AMAR.UTU	<i>ì-nu-šu</i> ^d AMAR.UTU	Siis Marduk
^d en-líl kalam-ma-na	[^d]en-líl <i>ma-ti-šu</i>	oma maa Enlil;
digir nam-kù-zu	DIGIR <i>ba-ni ne-me-qí-im</i>	jumal,
an-dím-dím-me-a		kes loob tarkust

Edasine sumerijärgne periood mütoloogias ja religioonis toob aga kaasa aktiivsete naisjumaluste järkjärgulise kadumise erinevate müütide narratiividest (Espak 2015: 121). I aastatuhandel kirja pandud Babüloni loomismüüdis “Enuma eliš” domineerivad juba aktiivsete kangelastena tarkust ja oskusi kehastavad meesjumalused Marduk ja Ea/Enki — ilma naissoost jumaluste aktiivse kaasalöömiseta.

Sumeri mütoloogiast ja kirjandusest leiab veel teisigi meestegelasi, keda võib mingis aspektis liigitada “targaks jumaluseks”, nagu näiteks jumal Haia, kes on aga omakorda tõenäoliselt jumal Enki üks iseseisvunud erikujusid. Kõige arhetüüpsemateks *senex*’i kehastajateks säilinud sumeri allikatest on aga kindlasti kuningas-kangelane Gilgameš, ajalooliselt piiritletud ning enneolematult suure ja dateeritava kirjaliku pärandi maha jätnud Uri kolmanda dünastia kuningas Šulgi inimmaailmast (või pooljumalikust inimmaailmast) ning tarkusejumal Enki puhtalt jumaluste sfäärist ja mütoloogiast.

Kirjandus

- A n n u s, Amar 2005. Šuruppaki nõuanded. — Amar Annus (koost.). *Muinasaja kirjanduse antoloogia*. (Varraku väikeste kirjandusantoloogiate sari.) Tallinn: Varrak, lk 23–31
- A t t i n g e r, Pascal 1984. Enki and Nin^hursağa. — *Zeitschrift für Assyriologie*, Bd. 74, pp. 1–52, doi.org/10.5281/zenodo.3593382
- B e n i t o, Carlos A. 1969. “Enki and Ninmah” and “Enki and the World Order”. A Dissertation in Oriental Studies. University of Pennsylvania
- C a s t e l l i n o, Giorgio R. 1972. *Two Šulgi Hymns (BC)*. (Studi semitici 42.) Roma: Istituto di Studi del Vicino Oriente

- C a v i g n e a u x, Antoine, Farouk N. H. A l - R a w i 2000. *Gilgameš et la mort : Textes de Tell Haddad VI, avec un appendice sur les textes funéraires sumériens*. (Cuneiform Monographs 19.) Groningen : Styx Publications
- C e c c a r e l l i, Manuel 2016. *Enki und Ninmah: Eine mythische Erzählung in sumerischer Sprache*. (Orientalische Religionen in der Antike 16.) Tübingen: Mohr Siebeck
- D e n n i n g - B o l l e, Sara 1992. *Wisdom in Akkadian Literature: Expression, Instruction, Dialogue*. (Mededelingen en verhandelingen van het Vooraziatish-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux", 28.) Leiden: Ex Oriente Lux
- E l i a d e, Mircea 1969 (1984). Prolegomenon to religious dualism: Dyads and polarities. — Mircea Eliade. *The Quest: History and Meaning of Religion*. Chicago—London: The University of Chicago Press
- E s p a k, Peeter 2008. Passing to the underworld in Sumerian texts. — Manfred L. G. Dietrich und Tarmo Kulmar (Hrsg.). *Body and soul in the conceptions of the religions = Leib und Seele in der Konzeption der Religionen = Ihu ja hing erinevates religioonides: Akten des Siebten Gemeinsamen Internationalen Symposiums der Theologischen Fakultät der Universität Tartu, der Deutschen Religionsgeschichtlichen Studiengesellschaft, der Estnischen Studiengesellschaft für Theologie Tartu, der Estnischen Studiengesellschaft für Morgenlandkunde Tartu am 29. und 30. September 2006 zu Tartu = Leib und Seele in der Konzeption der Religionen = Ihu ja hing erinevates religioonides*. (Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte 42.) Münster: Ugarit-Verlag, pp. 67–71, www.academia.edu/1036867/Passing_to_the_Underworld_in_Sumerian_Texts
- E s p a k, Peeter 2010. Inimeseloomise müüt Lähis-Idas: *Genesis* 4:1 tähendusest. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1791–1840, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:104162/162443/page/32
- E s p a k, Peeter 2013. Sumeri *Gilgameši* surm: Esimene teoloogilise filosoofiline alustekst. — *Akadeemia*, nr 11, lk 1923–1954, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:195354/177428/page/6
- E s p a k, Peeter 2015. *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag
- E s p a k, Peeter 2016. The establishment of Ur III dynasty: From the Gutians to the formation of the Neo-Sumerian imperial ideology and

- pantheon. — *Alter Orient und Altes Testament*, Bd. 390, Nr. 4, S. 77–108
- E s p a k, Peeter 2017. Genesis 11, 1–9 kui ümberkujundus Sumeri eepikast. — *Usuteaduse Instituudi toimetised* 26, lk 124–133
- E s p a k, Peeter 2019. The transformation of the Sumerian temple hymns. — Rocío Da Riva, Martin Lang, Sebastian Fink (eds.). *Literary Change in Mesopotamia and Beyond and Routes and Travellers between East and West*. (Proceedings of the 2nd and 3rd Melammu Workshops.) Münster: Zaphon, pp. 15–22
- E T C S L 1998–2006 = J. A. Black, G. Cunningham, J. Ebeling, E. Flückiger-Hawker, E. Robson, J. Taylor, G. Zólyomi. *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature*, Oxford, etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcscl.cgi?text=c.2.4.2*#
- F r a y n e, Douglas R. 1990. *Old Babylonian Period (2003–1595 BC)*. (Royal inscriptions of Mesopotamia, Vol. 4.) Toronto: University of Tortonto Press
- G a l t e r, Hannes D. 1983. *Der Gott Ea/Enki in der akkadischen Überlieferung: Eine Bestandsaufnahme des vorhandenen Materials*. (Dissertationen der Karl-Franzens-Universität Graz, 58.) Graz: Verlag für die Technische Universität Graz
- G e o r g e, Andrew R. 2003. *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. Vol. I–II. Oxford: Oxford University Press
- G i l g a m e š i e e p o s. 2010. (Bibliotheca antiqua.) Tlk Amar Annus. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- J o h a n d i, Andreas 2019. *The God Asar/Asalluhi in the Early Mesopotamian Pantheon*. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 37.) Tartu: University of Tartu Press, hdl.handle.net/10062/65359
- J u n g, Carl Gustav 1989. *Nietzsche's Zarathustra: Notes of the Seminar Given in 1934–1939 by C. G. Jung*. (Bollingen series 99.) Vol. 1. Ed. by James L. Jarret. Princeton: Princeton University Press
- K r a m e r, Samuel Noah, John R. M a i e r 1989. *Myths of Enki, the Crafty God*. New-York — Oxford: Oxford University Press
- L a m b e r t, Wilfred G. 1992. The relationship of Sumerian and Babylonian myth as seen in accounts of creation. — Dominique Charpin, Francis Joannès. *La circulation des biens, des personnes et des idées dans le Proche-Orient Ancien: Actes de la XXXVIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 8–10 juillet 1991)*. Paris: Éd. Recherche sur les Civilisations, p. 129–135

- L a m b e r t, Wilfred G. 2013. *Babylonian Creation Myths*. (Mesopotamian Civilizations 16.) Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns
- L a m b e r t, Wilfred G., Alan R. M i l l a r d 1969. *Atra-ḫasīs: The Babylonian Story of the Flood*. With The Sumerian flood story by Miguel Civil. Oxford: Clarendon Press
- S a z o n o v, Vladimir 2010. Printsess En-hedu-Ana: Kuujumala abi-kaasa ja esimene luuletaja? — *Akadeemia*, nr 4, lk 659–670, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:104155/162407/page/46
- S e l z, Gebhard J. 2019. Female sages in the Sumerian tradition of Mesopotamia. — Stéphanie Anthonioz, Sebastian Fink (eds.). *Representing the Wise: A Gendered Approach. Proceedings of the 1st Melammu Workshop, Lille, 4–5 April 2016*. (Melammu Workshops and Monographs 1.) Münster: Zaphon, pp. 17–38
- Z g o l l, Annette 2006. Cavigneaux, Antoine; Al-Rawi, Farouk N. H. 2000 : *Gilgameš et la mort. Textes de Tell Haddad VI*. — *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, Bd. 96, Nr. 1, S. 120–127

PEETER ESPAK (1979) on lõpetanud Tartu ülikooli usuteaduskonna bakalaureuseõppe 2004 ning omandanud samas magistri- (2006) ja doktorikraadi (2010). TÜ filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudi õppeülesandetäitja 2005–2009, orientalistika teadur 2010, kultuuriteaduste ja kunstide instituudi orientalistika teadur 2011–2013, orientalistika vanemteadur 2013–2014; usuteaduskonna õppeülesandetäitja 2006–2009, Lähis-Ida vanade keelte ja kultuuride teadur 2011, võrdleva usundiloo vanemteadur 2014–2015; humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna usuteaduskonna võrdleva usundiloo vanemteadur 2016–2017, kultuuriteaduste instituudi sumeroloogia ja Lähis-Ida kultuuriloo vanemteadur 2018–2020, kaasprofessor a-st 2021. *Akadeemias* on ta varem avaldanud artiklid “Inimeseloomise müüt Lähis-Idas: Genesis 4:1 tähendusest” (2010, nr 10, lk 1791–1840) ja “Sumeri *Gilgameši surm*: Esimene teoloogilis-filosoofiline alustekst” (2013, nr 11, lk 1923–1954) ning arvustuse “Uku Masing teadlasena” (2012, nr 3, lk 526–534).

HANS TSIRK. Lõõtsaga (1953, süsi, paber)

SOO- JA SEKSUAALIDENTITEETIDE KUJUNEMINE KAPITALISTLIKUS REALISMIS

Judith Butleri ja Mark Fisheri põhjal

Jens Jaanimägi

1. SISSEJUHATUS

Sugu ja kapitalismi põimivad teoreetilised analüüsid on mitmel põhjusel olulised. Ühelt poolt võimaldab meid nende mõistete interseksionaalne* analüüs mõista, kuidas kapitalism põlistab soonorme, ja teisalt, kuidas soolised normid põlistavad majanduslikku ebavõrdsust. Kuna kapitalism nii loob struktuurset võimaldusenaamikat kui samas ka tugevdab kehtivat, aitab käesolev

Artikli aluseks on autori bakalaureusetöö “The Formation of Gender and Sexual Identities under Capitalist Realism: Putting Judith Butler and Mark Fisher into Dialogue”. Juhendajad Heiko Pääbo ja Siobhan Kattago. Tartu Ülikool, sotsiaalteaduste valdkond, Johan Skytte poliitikauuringute instituut. Tartu, 2024.

*Interseksionaalsus on analüütiline tööriist, millega püütakse välja selgitada, kuidas vastastikmõjus võimusuhted mõjuvad neile, kes on ühiskonnas kõige tõrjutumad. Selle järgi iseloomustavad inimest eri aspektid nagu klass, rass, seksuaalne sättumus, puue ja sugu ning need ei eksisteeri üksikest eraldi, vaid on keeruliselt põimunud. *Toim.*

analüüs meil ühtaegu paremini mõista kehtivaid ühiskondlikke hierarhiaid koos nende põimunud algpõhjustega ning paljuski ka vaidlustada neidsamu norme ja stereotüüpe. Tuues esile, kuidas kapitalism mõjutab soonorme ning on samas ka nende mõju all, loome aluspõhja ka laiemaks, mitte nii otse sootemaatikaga seotud liikumiseks sotsiaalmajandusliku võrdsuse suunas. Võrreldes raamistikega, milles vaatleme majanduslikku ja soolist rõhumist eraldi, võimaldab just soo ja kapitalismi analüüs interseksionaalses raamistikus meile oluliselt nüansirohkema arusaama sellest, kuidas struktuurse rõhumise vormid ristuvad ja liituvad, avaldues mitmesugustes diskrimineerimiskogemustes.

“Kapitalistliku realismi” puhul on tegu terminiga, mille on kasutusele võtnud poliitika- ja kultuuriteoreetik Mark Fisher (2019). See viitab kapitalismi domineerimisele ühiskonnapoliitilise raamistikuna ja selle varjatud mõjule poliitilisele mõtlemisele ja ettekujutusele. Mark Fisher määratleb kapitalistlikku realismi kui “laialdast äratundmist, et kapitalism pole mitte üksnes ainus toimiv poliitiline ja majanduslik süsteem, vaid et tänapäeval on võimalu sellele mingit pädevat alternatiivi isegi ette kujutada” (Fisher 2019: 8). Lisaks väidab ta, et kapitalistlik realism on “nagu üldine atmosfäär, mis ei määra mitte üksnes kultuuri loomise, vaid ka töö ja hariduse reguleerimise tingimusi ning mis toimib justkui mõtteid ja tegusid piirava nähtamatu barjäärina” (samas: 25). Mis puutub soo- ja seksuaalidentiteetide kujunemisse, siis võtan aluseks Judith Butleri sooesitluse-kontseptsiooni, mille järgi sooidentiteet üldiselt ei kujune bioloogilise reaalsuse tõttu, vaid ühiskonna ja ühiskondliku subjekti dünaamilise koosmängu käigus, mis ei määra mitte üksnes meie identiteeti kui meie kohta ühiskonnas, vaid ka — mis veelgi põhilisem — meie enesetaju.

Käesoleva analüüsi aluspõhjaks on Judith Butleri laiaulatuslik kriitika 20. sajandi feminismi pihta, mida ta esitab oma kuulsa teoses *Soopahandus: Feminism ja identiteedi õõnestamine* (Butler 2017) ning mida peetakse poliitikafilosoofia ringkondades paljuski feminismi kolmanda laine nurgakiviks. Nagu teistegi kolmanda laine feministide puhul, iseloomustab Butleri tööd pühendumus interseksionaalsele lähenemisele ühiskondlike rõhumisvormide analüüsimisel. See arusaam interseksionaalsusest

põhineb paljuski Kimberlé Crenshaw' ja Angela Davise varasematel kirjutistel, mille eesmärgiks oli muuta feministlik liikumine laiahaardelisemaks, et võtta oma tiiva alla ka vähemusi, kelle rõhumist peeti varem naisi rõhuvatest patriarhaalsetest struktuuridest lahus seisvaks (Crenshaw 1995; Davis 1982). Butleri lähenemisviisist sündinud põiming feministlikest ja kväriteooriatest avas laiemas kriitilise teooria raamistikus täiesti uue uurimisvaldkonna. Just see põiming väljendub kõige paremini Butleri *Soo-pahanduse* keskses küsimuses: kes on feminismi subjekt?

Üldistatult väidab Butler, et ei ole olemas sellist universaalset kategooriat nagu "naine". Esiteks on tema järgi identiteedid konstrueeritud mitmest omavahel põimunud tegurist, ent teiseks, isegi neid üksikuid tegureid ühekaupa käsitledes ilmneb, et nad toetuvad samuti sotsiaalselt konstrueeritud arusaamadele universaalsusest ilma kindla ontoloogilise aluseta. Sugu, mis on feminismi subjekti määratlemisel keskseks kategooriaks, on Butleri kohaselt konstrueeritud performatiivses aktis, milles subjekt esitleb end pidevalt ja lakkamatult sooliselt läbi enamasti alateadlike soolistatud tegutsemisviiside, mis tulenevad indiviidi enda psühholoogiast, kuid samuti ühiskondlikest arusaamadest, mis omistavad erinevatele soolisustele erinevaid tähendusi. Butler nimetab seda kontseptsiooni "sooesitluseks" (*gender performance*). Ent samas, ehkki Butler tunnistab ühiskondlike struktuuride mõju, mis on soolise ja seksuaalse identiteedi kujunemise aluseks, pakub ta teooria märkimisväärselt vähe analüüsi just nendest samadest poliitilistest struktuuridest, mis tema väite kohaselt sooesitluse aluseks on. Püüdes märgatavalt teoreetilisel tasemel, keskendub Butler hoopis inimelu määratlemisele, kritiseerib kohati üpriski pinnapealselt rõhuvaid soosuhteid ja propageerib poliitilist kaasamist. Foucault' mõjul uurib Butler, kuidas individid endale märkamatu ja teadmatu rõhuvate võimustruktuuride ja poliitilise vägivalga kaasosaliseks muutuvad. (Butler 2009, Butler 2010a.)

Mark Fisher teiselt poolt vaatleb oma teoses *Kapitalistlik realism: Kas alternatiivi ei ole?* (Fisher 2019) üleilmset kapitalistliku süsteemi kui piirangut meie laiemale kujutlusvõimele. Tema järgi oleme individidena tänapäeva ühiskonnas fundamentaalselt

kaotanud võime mõelda ühiskonna korraldamisviisidest väljaspool valitsevat kapitalistlikku süsteemi, neid kujutleda ja mõtestada. Kuna kapitalism määrab meie reaalsus- ja potentsiaalsustaju, on kapitalism tänaseks olemuslikult seotud meie eneseidentiteedi ja samastumisega teiste ühiskondlike elementidega. Ta nimetab arusaama nii neoliberaalse kapitalismi diskursiivsest kui ka psühholoogilisest domineerimisest “kapitalistlikuks realismiks”. Tuginedes mitmetele teistele filosoofidele ja kriitilistele teoreetikutele, ulatudes tagasi Karl Marxi ja Friedrich Engelsini, esitab Fisher üsnagi ainulaadselt laiapõhise analüüsi valitsevate sotsiaalmajanduslike süsteemide, eeskätt tänapäeva kapitalismi rollist subjektide identiteedi kujunemisprotsessides. Margaret Thatcheri ajal tekkinud poliitilisest diskursusest mõjutatuna väidab ta, et kuna just kapitalism on suutnud end sedavõrd edukalt positsioneerida “alternatiivitu” süsteemina, on tal harukordselt suur mõju kogu inimtajule.

Sellest lähtudes saame analüüsida kahte ülalkirjeldatud mõtetekoolkonda sisuliselt paralleelsetena, millel puuduvad selgelt sõnastatud ristumised. Kuigi Butleri soo- ja kvääriteooria analüüsib riigivägivalla mõõdet soo performatiivses konstrueerimises, puudub selles laiem analüüs kapitalismi (täpsemalt: kapitalistliku realismi) psühholoogilise jõu mõõtmest, mis mängib kesksel rollil soolise identiteedi kujunemisel. Teisest küljest, ehkki Fisher uurib kapitalistliku realismi psühholoogilist mõju meie identiteedile ja identifitseerimisprotsessidele, näiteks töö, kultuuri ja vaimse tervise valdkondades, jääb puudu konkreetsest analüüsist selle kohta, kuidas kapitalistlik realism mõjutab soo- ja seksuaalidentiteetide kujunemisprotsesse. Niisiis kui Fisher asetab oma teooriaga kapitalistlikust realismist kapitalismi kui seni eeskätt poliitiliseksena käsitatud nähtuse psühholoogilisse raamistikku, mis võimaldab meil uurida psühholoogilist võimudünaamikat, mis on valitseva ühiskonnakorralduse taga, siis asetab Butler seni peamiselt psühholoogilistena mõistetud soo ja seksuaalse identiteedi mõisted laiemasse poliitilisse raamistikku, mis võimaldab meil uurida niihästi meie kollektiivset kui individuaalset psüühikat määravaid poliitilisi struktuure.

Püüan siinses artiklis luua nende autorite vahele kontseptuaalse dialoogi, et ületada teoreetiline lõhe sooteooria ja poliitilise filosoofia vahel, tugedades seeläbi ühelt poolt Butleri teooria poliitikafilosoofilist mõõdet, ent samas täiendades Fisheri teooriat kapitalistlikust realismist, lisades sellele soolise mõõtme.

2. SOO- JA SEKSUAALIDENTITEEDI KUJUNEMINE

Käesolevas punktis keskendun soo- ja seksuaalidentiteedi kontseptsioonide analüüsile. Alustades lühikese ülevaatega feministlikust mõtteloost ja selle teoreetilise diskursuse ajaloost, mis kulmineerus feminismi niinimetatud kolmanda lainega, tutvustan Butleri teooriat soolise performatiivsuse ja interseksionaalsuse kohta. Eelkõige eritlen kriitiliselt just neid Butleri teooria võttemõisteid, mis on seotud feminismi, interseksionaalsuse ja kvääriteooriaga.

Oma sooteooria põhiteoses *Soopahandus* analüüsib Judith Butler “ontoloogilist kriisi” (Butler 2017: xi), millesse arusaamad soost ja seksuaalsusest takerdunud on. Ehkki Butler väidab, et ontoloogiline alus, millel meie arusaamad soost põhinevad, on kogu ajaloo vältel pigem üsna nõrk olnud, on see problemaatika seoses mittenormatiivse seksuaalsuse levikuga ja laiema ühiskondliku sallivusega selle suhtes teravnenud. Näideteks toob Butler transsoolisuse, alternatiivsed peremudelid ja uued seksuaalse enesidentifitseerimise vormid ning nende ümber loodud keelelised muutused (samas: xi–xii).

Mainitud teos pani paljuskki nurgakivi mõttekoolkonnale, millele hiljem omistati nimetus “kolmanda laine feminism”. Seda iseloomustab uus lähenemine sooküsimustele, mis põhineb niinimetatud “interseksionaalsuse” paradigmal. Kimberlé Crenshaw võttis selle termini algselt kasutusele viidates ideele, et ühiskondlikel subjektidel on mitmeid erinevaid, ent siiski kattuvaid identiteedipunkte, mistõttu identiteedipõhist diskrimineerimist saab analüüsida üksnes mitmekihiliselt. Sellest arusaamast lähtuvalt jõuti kolmanda laine feminismis arusaamani, et sotsiaalse õigluse ja võrdsuse küsimusele tuleb läheneda oluliselt laiapindsemalt kui rõhudes üksnes soolisele diskrimineerimisele nagu tühjal ko-

hal esinevale nähtusele (Evans 2015: 22). Just selle identiteedi kujunemise ja kogemise ümber pöörleva diskursuse raames töötab Butler koos teiste teoreetikutega välja uue poststrukturealistliku lähenemise feminismile, mis mitte üksnes ei tunnistanud identiteedi mitmekihilist olemust, vaid seadis kahtluse alla kogu identiteedi mõiste (samas: 55). Lähtudes poststrukturealistlikust traditsioonist ja tuginedes suuresti Michel Foucault' varasematele töödele, seadis Butler oma sooteooria kaudu kahtluse alla meid ümbritsevate võimustusüsteemide konstitueeritud tõlgendusstruktuuride objektiivsuse. *Seksuaalsuse ajaloos* väidab Michel Foucault (1984), et meie sotsiaalsete institutsioonide ülesehitus distsiplineerib, valitseb ja kontrollib meid. Seda arusaama nimetab Foucault "diskursuse võimuks". Foucault' diskursuse võimu käsitusest mõjutatuna väidab Butler (2017: 2–3), et sugu saab mõista üksnes kui sotsiaalset-keelelist konstruktsiooni, mitte kui objektiivset ontoloogilist reaalsust.

Enamgi, väidab Butler, juba viisil, kuidas me läheneme soolise ja seksuaalse identiteedi küsimustele, on ühiskondlik-poliitiline mõõde. Juba mõiste "naine" on Butleri järgi poliitiline (Evans 2015: 55). Butleri väite kohaselt on "normatiivse heteroseksuaalsuse tingimustes soo-järelevalve tihtilugu viis heteroseksuaalsuse kindlustamiseks" (Butler 2017: xii). Teisisõnu, viis, kuidas me läheneme soo ja seksuaalsuse määratlemisele, kas toetab või murrab olemasolevaid sotsiaalseid ja poliitilisi struktuure ja hierarhiaid. Nagu Butler kirjutab (samas): "Seksuaalne hierarhia loob ja konsolideerib sugu." Siinkohal aga pörkub soo ontoloogia oma esimese probleemiga (samas: xiii): arusaam, et sooline hierarhia toodab sugu, on tautoloogiline, sest antud käsitluse kohaselt eeldaks soo olemasolu soolise hierarhia olemasolu ja soolise hierarhia olemasolu omakorda soo olemasolu. Samas saame kirjeldatud nähtust analüüsida tautoloogia asemel ringdiskursusena, mis ikka ja jälle takerdub ontoloogilisse küsimusse, kas subjektidel on teatud sugu, mis oleks soo ja subjekti aktiivsele vahekorrale omane, või on subjekt teatud soost, mis ilmestab pigem passiivset vahekorda. Butler pakub aga välja alternatiivse analüüsi, mis põhineb Katherine Franki õigusteaduslikel teooriatel: "Sooline vägivald on akt, mille käigus inimene tehakse soo subjektiks" (samas). See

omakorda omistab subjektile oma soolisuses passiivse rolli ning tähendab sisuliselt seda, et meie sooga seotud arusaamu ja tajusid ümbritsevad võimustruktuurid suruvad subjektile peale tema enda suhtes välise identiteedi. Butler ei ole aga selle analüüsiga päris nõus ning väidab, et soolisusel on nii subjekti suhtes seesmisi kui ka väliseid aspekte.

Siin tulebki mängu Butleri kuulus teooria niinimetatud soolisest performatiivsusest ehk sooesitlusest. Butleri järgi “toodetakse soo seismist olemust läbi pideva tegude kogumi, mis toimub keha soolise stiliseerimise kaudu” (samas: xv). Teisisõnu, Butleri järgi kujuneb individuaalne sooline (ja seksuaalne) identiteet nii ühiskonnapoliitiliste kui ka psühholoogiliste aspektide dünaamilises koosmängus. Subjektil on seesmine sooline (ja seksuaalne) identiteet, mida ta soolistatud performatiivsete aktide kaudu ümbritsevale ühiskonnale avaldab. See omakorda tekitab subjekti keskkonna performatiivse sotsiaalse reaktsiooni, mis avaldab mõju subjekti seesmise identiteedi aspektidele. Näiteks kui sünnib laps, reageerib ühiskond sellele, kinnitades lapse eeldatud sugu nii keelekasutuse kui erinevate toimingute kaudu. Näiteks võime lapsele öelda, et “sa oled poiss”, ja samal ajal kasvatada last vastavalt oma arusaamale sellest, kuidas “poisse” peaks kasvutama. Laps internaliseerib need performatiivsed teod ja käitub sellest mõjutatuna viisil, mida ühiskond peab vastavaks üldlevinud arusaamale mõistest “poiss” ja kinnistab seeläbi omakorda ühiskondliku taju tema soolisest identiteedist.

Kirjeldatud dünaamiline performatiivne suhe indiviidi ja ühiskonna vahel, milles valdav osa performatiivsetest toimingutest leiab aset peaaegu täiesti alateadlikult, kinnitab ja kinnistab meie valitsevat arusaama soost kui kategooriast ning sookategooriatest. Sellest lähtudes lükkab Judith Butler ümber Simone de Beauvoiri kuulsa väite, et “inimene ei sünni naiseks, vaid saab selleks” (Butler 2017: 11), väites selle asemel, et sooline (ja seksuaalne) identiteet kujuneb pideva ja ajaliselt lõputu rea performatiivsete aktide käigus, milles kehtivad identiteedikategooriad saavad säilida ainult seni, kui nii individid kui ka ühiskond jätkavad vastavate soolistate aktide sooritamist ja tõlgendamist. Selles performatiivses suhtes, väidab Butler (1988: 519), on subjekt paljuski nende

sugu konstitueerivate aktide objektiks. Sooesitlus ei saa oma olemuselt olla subjektiivne, sest alles sooesitlusaktid loovad subjekti ja seeläbi ka subjektiivsuse.

Sellega lükkab Butler osalt ümber eksistentsialistlike feministide, nagu de Beauvoiri argumentatsiooni, kes vastavalt eksistentsialismi kesksele doktriinile “eksistents eelneb olemusele” väidavad, et subjekti eksistents eelneb tema identiteedile ja seega ka tema soole. Butler (1993: 225–226) seevastu väidab oma teoses *Olulised kehad*, et “ühiskondlik tunnustamine eelneb subjekti kujunemisele ja tingib seda”. Seega ühiskond mitte üksnes ei tunnista subjekti, vaid on seda kujundavaks jõuks. Sugu ise “konstitueerib sama identiteedi, mida ta väidetavalt väljendab” (samas: 34). Seega ei eksisteeri sellist asja nagu identiteet selle sõna klassikalises tähenduses. Performatiivse soo mõiste taga ei ole identiteeti, sest sooesitlus konstitueerib just selle identiteedi, mis peaks soo mõiste seisukohalt olema hoopis selle tulemuseks. Sooesitlus on seega väidetava sooidentiteedi algpõhjuseks ja lõpptulemuseks korraga.

Lisaks seab Judith Butler oma kvääriteooriaga “bioloogilise soo” ja sooidentiteedi vahelise kaksikjaotuse kahtluse alla. Ühelt poolt küsib ta, kas keha materiaalsus on täielikult konstrueeritud (2017: xvi), ent teisalt väidab ka, et performatiivsuse arusaama saab üle kanda “bioloogilise soo” mõistele samamoodi, nagu seda rakendasime sooidentiteedile. Butler (samas: 9–10) esitab küsimuse, kas “bioloogilise soo” määratlemine iseseisva ontoloogilise reaalsuse ehk bioloogilise, loodusteadusliku faktina on üldse mõisteliselt võimalik. See, kuidas me kohaldame soo mõistet kaasaegses lääne ühiskonnas, pole midagi muud kui pelk kehaliste faktide tõlgendamine ühiskondlik-poliitiliste prismade kaudu. Kehal võib olla fenotüüp, kromosoomilised või hormonaalsed omadused või spetsiifilised füüsilised funktsioonid. Ometi on meie tõlgendus nendest kehalistest faktidest täpselt sama tugevalt loodud ja reguleeritud kultuurinormidest kui meie arusaam sooidentiteedist. Sellest lähtuvalt väidab Butler (1993: 9): “näiliselt loomulikud faktid soo kohta on diskursiivselt toodetud erinevate teaduslike diskursuste poolt kindlate poliitiliste ja ühiskondlike huvide teenistuses”. Jõudes järelduseni, et “bioloogiline

sugu” on konstrueeritud sisuliselt samamoodi nagu sooidentiteetki, lükkab Butler tagasi idee, et sooidentiteet on pelgalt bioloogilise soo sotsiokultuuriline tõlgendus, sest bioloogiline sugu on eespool esitatud argumendi kohaselt samuti pelgalt identiteedi-kategooria. Seetõttu on võimatu teha mõistelist vahet “bioloogilise soo” ja “sooidentiteedi” vahel; mistõttu võib lõigu alguses esitatud dihhotoomia välistada (Butler 2017: 9–10). Butler (samas: xxi) väidab, et diskursused, mis käsitlevad sugu kui “loomulikku” kategooriat või loovad rangeid eristusi nii-öelda loodusest sõltumatu sooidentiteedi mõiste ja väidetavalt loomuliku bioloogilise soo mõiste vahele, loovad normatiivsele vägivaldale ideaalse vormi ning edendavad heteroseksuaalsuse loomulikkust eeldavaid diskursusi.

Foucault (1984: 266) väidab teoses *Seksuaalsuse ajalugu*, et poliitilised süsteemid mitte ainult ei valitse ega esinda oma subjekte, vaid kujundavad neid.

See võimuvorm teostab end vahetus igapäevaelus, liigitab indiviidi mingisse kategooriasse, märgib ta ära tema oma individuaalsusega, kinnistab ta tema enda identiteedi külge, surub talle peale tõeseaduse, mida peab tunnistama ta ise ja peavad teised tunnistama temas. See on võimuvorm, mis teeb indiviididest subjektid (Foucault 2011: 284).

Subjektide kujunemine võimusesüsteemide kaudu on poststruktuurialistliku poliitilise teooria keskne argument ja lähtepunkt Butleri uurimusele, kuidas poliitiliste subjektide identiteedi kujunemine kujundab ühiskondlikke võimusesüsteeme ja vastupidi. See argument on aluseks ka Butleri feministlike paradigmade kriitikale, milles püstitatakse keskne küsimus, kes on feminismi subjekt — mis moodustab kategooria “naised” — ja mis on feministlike võitluste objekt. Foucault’ eelkirjeldatud argument tähendab sisuliselt seda, et subjekt (nagu ka tema subjektiivne identiteet) moodustub, määratletakse ja taastoodetakse alati kooskõlas sotsiaalse süsteemiga, millele ta allub.

Sellest lähtudes väidab Butler, et feministliku kriitika jaoks on keske tähtsusega “mõista, kuidas kategooria “naine” kui feminismi subjekt on loodud ja piiratud just nende võimustruktuuride poolt, millest emantsipeerumist taotletakse” (Butler 2017: 4).

Kategooria “naine” kui feminismi subjekt eeldab fikseeritud arusaama sellest, mida tähendab olla naine — ühist naiselikku identiteeti. Ent kui ei ole võimalik naisi universaalselt defineerida, siis puudub ka feminismil universaalne alus. Tuginedes poststruktuuralse keskele arusaamale, et sotsiaalne tunnustamine eelneb subjekti kujunemisele ja tingib selle olemuse, püstitab Butler küsimuse, kas kategooria “naine” eelneb naiste struktuursele rõhutusele või kas mõiste “naine” saaks määratlenda jagatud rõhumiskogemuse kaudu, mille alusel “naisel” polekski muud tähendust kui patriarhaalse rõhumise subjekt (samas: 5–6). Lisaks väidab Butler lähtudes Crenshaw’ interseksionaalsuse kontseptsioonist, et “naine” pole ammendav kategooria, sest sugu konstrueeritakse kontekstuaalselt, ristudes teiste identiteedimärkidega, nagu rass, klass, piirkond ja nii edasi, mis muudab poliitilise ja keelelise representatsiooni probleemi veelgi keerukamaks (samas: 3). Ent sealjuures on selle ontoloogilise probleemsituatsiooni lahendamine Butleri (samas: 6) kohaselt igasuguse feministliku esinduspoliitika eelduseks.

3. KAPITALISTLIK REALISM

Käesolevas punktis keskendun “kapitalistliku realismi” kontseptsioonile. Alustades Mark Fisheri esitatud mõiste tutvustusest ja analüüsist, käsitlen seda arusaama teiste teoreetikute ja filosoofide lähenemiste kaudu. Eelkõige uurin kapitalismi psühholoogilisi aluseid, seda, kuidas kapitalistlik süsteem kujundab meie arusaama identiteedist, ja selle võimu meie enesetaju üle ning samuti selle üle, kuidas me suhestume meie enda suhtes väliste ühiskondlike elementidega.

Filosoof ja kultuuriteoreetik Mark Fisher tutvustab oma tunnuimas teoses *Kapitalistlik realism: Kas alternatiivi ei ole?* teooriat, mis põhineb samanimelisel kontseptsioonil — “kapitalistlik realism”. Termin “kapitalistlik realism” ei ole Fisheri leiutis, vaid pärineb 1960. aastatel tekkinud samanimelisest kunstiliikumisest (Fisher 2019: 25), mida iseloomustas tugev kriitilisus kapitalismi kultuurielementideks peetavate tarbimis- ja keskklassi väärtuste suhtes (Lesso 2019). Lisaks on termin “kapitalistlik realism” sõ-

namäng laiemas kasutuses oleva terminiga “sotsialistlik realism”, mis oli teadagi Nõukogude Liidu ametlik kultuuridoktriin, sisult suuniste kogum Nõukogude ideoloogiaga kooskõlas oleva kunsti loomiseks (Britannica 2022). Mark Fisheri mõiste “kapitalistlik realism” ei kirjelda aga pelgalt kunstilist või popkultuurilist nähtust, vaid selle tähendust on laiendatud tähistamaks üsnagi laiahaardelist poliitilist kontseptsiooni. Ta väidab:

Minu käsitluse järgi ei saa kapitalistlikku realismi piirata kunstifääri või pseudopropagandistlike meetoditega, millel toimib reklaam. See on rohkem nagu üldine *atmosfäär*, mis ei määra mitte üksnes kultuuri loomise, vaid ka töö ja hariduse reguleerimise tingimusi ning mis toimib justkui mõtteid ja tegusid piirava nähtamatu barjäärina (Fisher 2019: 25).

Fisher alustab oma teost (kuri)kuulsa väitega, et “lihtsam on ette kujutada maailma lõppu kui kapitalismi lõppu” (samas: 7). Kuigi see lause, mille Fisher omistab Slavoj Žižekile ja Fredric Jamesonile, viitab pealtnäha kapitalismi kriisidele (eeskätt kliimakriisile) ja meie poliitilisele tegevusetusele kapitalismi kriisides, tahan ma keskenduda selle väite teisele aspektile ehk meie kujutlusvõimele. Fisheri kohaselt kirjeldab see “laialdast äratundmist, et kapitalism pole mitte üksnes ainus toimiv poliitiline ja majanduslik süsteem, vaid et tänapäeval on võimatu sellele mingit pädevat alternatiivi isegi *ette kujutada*” (samas: 8). Kapitalistlik realism kirjeldab seega oma olemuselt antiutopistlikku mõtteviisi. Ent see diskursus ei põhine teadlikul antiutopismil, vaid on loomult sügavalt alateadvuslik.

See ei tähenda, et antikapitalistlikku poliitilist diskursust tänapäeval ei eksisteeriks. Empiiriliselt saame kinnitada, et kapitalismivastaseid liikumisi leidub endiselt ja pole ka näha, et nad kuhugi kaoksid. Äratundmine, millele Fisher viitab, põhineb arusaamal, et kapitalistlik diskursus on neelanud endasse kõik antikapitalistlikud diskursused ja muutnud need osaks kapitalistliku realismi loogilisest struktuurist. Seda kommunikatiivset kontseptsiooni nimetab Fisher (samas: 21) “interpassiivsuseks”, mis kirjeldab kultuurilist nähtust, milles subjekt sadestab naudingu vahendajasse, kes naudib subjekti asemel. Sarnaselt tänapäeva telekomöödiasse sisestatud naeru helifailidega, mille puhul film

justkui naerab oma publiku nimel, selmet panna publikut ennast naerma, näib kapitalistlik kultuur realiseerivat meie kapitalismivastasust meie endi nimel, lubades meil seeläbi süüdimatult ja teadvustamatult jätkata oma kapitalistlikke diskursusi ja toimumisviise. Slavoj Žižekile tuginedes väidab Fisher, et nüüdisaegset kapitalistlikku diskursust iseloomustab reaalsust hägustav küünilisuse loor. Kui poliitilised alternatiivid kapitalismile, eelkõige fašism või stalinism, näivad meie ideoloogilised ja propagandistlikud, siis meie kaasaegne kapitalism esitleb end kapitalistliku realismi kaudu “postideoloogilisena” (samas: 21–22). Hoides teatavat küünilist distantssi kapitalismi olemusega, pimestame end “meie sotsiaalset reaalsust ennast struktureeriva (teadvustamata) fantaasia” suhtes (tsit. Fisher 2019: 21). Kapitalism “seisneb just nimelt liiga suure kaalu omistamises meie sügavalt isiklikele tõekspidamistele nende tõekspidamiste arvelt, mida me näitame välja oma käitumisega”, luues seeläbi taotluslikult lahkenevuse asjade vahele, mida me subjektiivselt usume ja reaalselt teeme (Fisher 2019: 22).

See argument on eriti huvitav, sest Fisher näib siin viitavat traditsioonilise marksismi “kaubafetišismi” kontseptsioonile, kuid kaldub samas sellest mõisteliselt kõrvale. Karl Marx kirjeldab kauba fetišeerimist tootmisele omaste sotsiaalsete suhete justkui müstilise hägustamisena, mis tuleneb töö abstraherimisest ning sünnib tööjaotusest, mis lahutab kauba oma tootjast ja teeb selle majandusliku väärtuse objektiks. Selle protsessi kaudu muutub kaup, mis on oma olemuselt lihtne asi, majandusliku väärtuse objektiks. (Marx 1953: 32–62.) Fisher väidab, et suhe subjekti ja meie raha väärtuse mõiste vahel on psühholoogiliselt nüansirikkam. Tänapäeval näib, et me nõustume üsnagi teadlikult sellega, et rahal ei ole seesmist väärtust, ent käitume jätkuvalt nii, nagu oleks raha kõige väärtuslikum asi maailmas. Seega tuleneb tänapäeval meie võime tegutseda risti vastupidiselt meie veendumustele just nimelt eelkirjeldatud küünilisest distantssist, mitte niivõrd enam tootmissuhete hägustumisest, nagu Marx kirjeldas. (Fisher 2019: 21–22.)

Ent Fisheri sõnul ei ole see eespool kirjeldatud küünilisuse tunne ainus põhjus, miks me nähtavasti ei suuda tegutseda

vastuolus kapitalistliku realismiga. Teine aspekt, mille Fisher esitle toob, on “refleksiivne impotentsus”. Fisher kirjeldab seda nähtust kui olukorda, milles inimesed tunnistavad küll kapitalistliku süsteemi vigasust, ent kapitalistliku realismi võim meie tajumisvõime üle sunnib meid järeldama, et laiemat poliitilist olukorda on võimatu muuta. Seega on “refleksiivne impotentsus” iseenast täitev ennustus, sest usk poliitilise muutuse võimalikkusesse on ka poliitilise muutuse elluviimise eeltingimuseks. (Samas: 31.)

Üks põhjus, miks kapitalistlik realism suudab nähtavasti absorbeerida antikapitalistlikke diskursusi, ei ole mitte üksnes kapitalistliku realismi olemus, vaid ka antikapitalistliku kriitika traditsiooniliste vormide olemuslik vigasus, mis rõhutavad eelkõige kapitalismi (eba)moraalsust. Kuna see kriitika on suunatud just kapitalistliku ideoloogia sisule, siis Fisheri väite kohaselt neelab kapitalistlik realism need endasse, mitte neid eitades, vaid vastupidi, nende reaalsust tunnistades (samas: 25–26). Selle asemel et moralistlikku kriitikat eitada, kujutab kapitalism seda tegelikkuse vältimatu osana, välistades igasugused argumendid, mis nõnda konstrueeritud tegelikkusele vastu räägivad, naiivse utopia valdkonda kuuluvana. Kapitalistliku realismi edu sõltub just selle võimest esitada end loomulikuna, ent mitte seada kahtluse alla väljakujunenud väärtusi, mida me tavaliselt mõtestame ideoloogilistena. Seetõttu ei saa Fisheri sõnul kapitalistliku realismi põhimõtteline kriitika olla selline, mis apelleerib moraalile, vaid selline, mis seab kahtluse alla kapitalistliku reaalsusekäsituse. (Samas: 25–27.)

Siinkohal toob Fisher mängu psühhoanalüütilise eristuse “Reaalse” (*the real*) ja “reaalsuse” (*reality*) vahel. Lacani psühhoanalüüsist lähtudes väidab Fisher, et reaalsus on oma sisult alati ideoloogiline. Kapitalistlik realism mõjutab meie reaalsuse tajumise võimet. Nii on kapitalistlik realism moonutanud meie taju nõnda, et tajume kapitalistlikku süsteemi pigem empiirilise fakti või loogilise vajaduse kui ideoloogiana. Lacani psühholoogia kohaselt konstrueeritakse reaalsus alati Reaalse allasurumise kaudu. See vastab Fisheri kapitalistliku realismi mõistele, mille kohaselt kapitalistlik realism konstrueerib teatava ideoloogilise reaalsuse,

surudes samal ajal maha suure osa Reaalsest, lubades ainult fragmentidel sellest avalikku teadvusesse pääseda. (Samas: 27–28.)

Lisaks sellele väljendub kapitalistlik realism jälgimise, täpsemalt enesejälgimise kaudu. Tänapäeva maailmas, kus eraelu sfäär on sisuliselt sulandunud avalikku sfääri, milles ei ole enam selget eraldatust indiviidide era- ja tööelu vahel, märgib Fisher: “Sellise umbmäärase võimurežiimi tulemusel järgneb välisele järelevalvele sisemine patrull” (samas: 33). Kuigi Fisher (samas) märgib, et “kontroll toimib üksnes siis, kui sa ka ise selles osaled”, näib, et meie kaasosalus kapitalistliku realismi enesejälgimissüsteemides on peaaegu täielikult surutud alateadvuse valdkonda.

Samalaadse analüüsi esitab ka sotsiaalsühholoog Shoshana Zuboff oma kuulsaimas teoses *Jälgimiskapitalismi ajastu* (2019). Zuboff väidab, et kapitalismi digitaliseerumine on võimaldanud “omavoliliselt kasutada käitumisandmetesse tõlgitud inimkogemust tasuta toorainena oma tootmisprotsessides” (Zuboff 2019: 14). Lisaks kanda kinnitanud kapitalistlikele tootmisviisidele saab nüüd kapitaliseerida ja kapitaliseeritaksegi sisuliselt kogu inimkogemust. Kõige paremini näitlikustavad seda unejälgimisseadmed, mille kasutuselevõtt võimaldab isegi teadvuseta indiviidi ekspluateerimist kapitali tootmiseks. Seega näeme, et enesejälgimine ei ole üksnes, nagu Fisher väidab, liikunud alateadvusesse, vaid ka alateadvust ja teadvustamatust ennast patrullitakse üha enam.

Fisher lisab, et üks viis, kuidas kapitalistlik realism oma subjekte üha enam jälgib, on uued juhtimisstruktuurid, mis näiliselt tasandavad organisatsioonilisi püramiide. Selline lähenemine, mis erinevate väidete kohaselt justkui suurendab töötajate kontrolli oma töö üle, viib vastupidi, just infosüsteemideni, mis Richard Sennetti järgi “annavad tippjuhtidele organisatsioonist sedavõrd ülevaatliku pildi, et indiviididele võrgustiku mis tahes osades ei jää pelgupaigaks kuigi palju ruumi” (tsit. Fisher 2019: 52). Fisher märgib, et enesejälgimist täiendab väline hindamine. Selle niinimetatud hindamisega püütakse kvantifitseerida töötajaid ja tööväljundeid, mis tegelikult ei allu kvantifitseerimisele. (Fisher 2019: 41–43.) See toob kaasa töö tulemuslikkuse representatsiooni ülehindamise võrreldes tegelike väljundi-

tega. Fisher nimetab seda jälgimiskapitalismi kalduvust keskenduda sümboolsetele saavutustele tegelike tööväljundite asemel — tulemuslikkuse representatsiooni hindamist reaalse tulemuslikkuse asemel — “turustalinismiks”, sest sarnaselt stalinismiga (mõelgem Valge mere kanalile ja nädiskolhoosidele) keskendub kapitalistlik realism rohkem sümboolsetele kui tegelikele saavutustele (samas: 41–42). Sarnaselt sümboolsete arengurepresentatsioonide stalinistliku fetišeerimisega muutuvad tulemuseesmärgid tänapäeva järelevalvekapitalismis tulemuslikkuse mõõtmise vahendi asemel hoopis eesmärgiks iseendas (samas: 54–55).

Fisher väidab, et kirjeldatud ülemäärane keskendumine suhtekorraldusele on hiliskapitalistlikus kultuuris olemuslik, kuna majanduslik väärtus sõltub üha enam uskumustest ettevõtete majandusliku tulemuslikkuse kohta ning üha vähem nende tegelikust tulemuslikkusest, nagu seda näitlikustavad ülemaailmsed aktsia-turud. Fisher sõnastab selle nähtuse oma kuulsas järeluses, et kapitalistliku realismi puhul “kõik kindel haihtub suhtekorralduses” (samas: 50). Fisher seob selle nähtuse Lacani “suure Teise” kontseptsiooniga, mis “on kollektiivne fiktsioon, sümboolne struktuur, mis on igasuguse ühiskondliku välja eelduseks. Suurt Teist ennast pole kunagi võimalik kohata, me puutume kokku üksnes tema asendajatega” (samas: 56). Sisuliselt tähendab see, et kapitalistliku realismi raames peame konstrueerima umbisikulise “suure Teise”, mis justkui asendab meie endi puuduvat usku kapitalismi. Tavapärase sotsiaalse reaalsuse toimimine põhineb just lahknemisel ametlikult aktsepteeritud teadmiste (see, mida suur Teine teab või ei tea) ja tegelike indiviidide teadmise vahel (need teadmised, mis on ühiskonnas eksisteerivate indiviidide hulgas laialt aktsepteeritud; samas: 56–57). Selleks, et suudaksime aktsepteerida üsnagi nukrat ühiskondlikku reaalsust, oleme sunnitud uskuma illusiooni, et “suur Teine” on meie poliitilise süsteemi eksistentsiaalsete probleemide suhtes täiesti ignorantne.

Suure Teise teadmatus illusiooni kokkukukkumise korral hargneb ühiskondlikku süsteemi koos hoidev kehatu kude laiali. Just sel põhjusel oli pöördeline too Hruštšovi 1956. aasta kõne, kus ta tunnistas Nõukogude riigi ebaõnnestumisi. Mitte et keegi parteist poleks olnud teadlik partei nimel teostatavatest koledustest

ja korruptsioonist, vaid pärast Hruštšovi teadaannet polnud enam võimalik uskuda, et suur Teine neist asjust midagi ei teaks (samas: 57).

Fisher väidab, et kapitalistlikku realismi iseloomustab usu puudumine “suure Teise” kollektiivsesse fiktsiooni (samas). “Meie, publik, pole siin allutatud välisele võimuallikale, vaid meid on tõmmatud kontrolliringlusse, mille ainsaks mandaadiks on meie endi ihad ja eelistused” (samas: 60–61). See tähendab, et kapitalistliku realismi puhul puuduvad “suure Teise” kontrollimehhanismid, ent need mehhanismid eksisteerivad meis endis ja me osaleme neis aktiivselt. Kapitalistliku realismi puhul ei ole enam vajadust välise järelevalve ega distsiplineerimise järele, sest olukorras, milles “sa [kunagi] ei tea, kas sind jälgitakse või mitte, võtad sa jälgimisfunktsioonid ise üle” ja internaliseerid järelevalvemehhanismid (samas: 64–65). “Traditsiooniliselt on võim see, mis ennast näeb ja ennast näitab, ennast manifesteerib [---]. Distsiplinaarne võim aga teostub vastupidiselt, nimelt nõnda, et teeb iseenda nähtamatuks ja kohustab kõiki alluvaid põhimõtteliselt nähtav olema” (Foucault 2014: 270). Sisuliselt tähendab see, et kui eelmodernsetel aegadel sõltus võim oma nähtavusest, siis tänapäeval põhineb võimu teostamine võimu subjektide nähtavusel. Just see pidev nähtavus on see, mis Foucault’ kohaselt distsiplineerib subjektid alluvusse. Selmet teostada oma võimu võimudemonstratsioonide kaudu, teostab kapitalistlik süsteem oma võimu palju märkamatumal ja keerulisemal viisil.

Fisheri jaoks tähendab kapitalistliku realismiga kohanemine kapitalismi olemuslike vastuolude psühholoogilist aktsepteerimist. Kuna reaalsus ei ole enam “püsikindel ja vankumatu”, tähendab kapitalistliku realismi puhul reaalsusega kohanemine iseenda allutamist “lõputult plastilise[le] reaalsuse[le], mis on võimeline end igal hetkel ümber muundama” (Fisher 2019: 66). Fisher väidab, et “isikliku huvi puudumine” ja “küüniline allumine” võimaldavad töötajatel jätkata töö tegemist, mis on olemuslikult “mõttetu ja demoraliseeriv”, ning just kapitalistliku realismi talumatu reaalsus sunnib meid paratamatult konstrueerima ebasidusat subjektiivset reaalsust (samas: 67–68). Me kõik oleme teadlikud meie maailma ebakindlast reaalsusest, kuid selle asemel et

püüelda poliitiliste muutuste poole, lohutame end oma eeldatud võimetusega viia ellu tõelisi muutusi. Kapitalistliku realismi sisetunde vastuolude paljastamise aluseks on mälu, ja just seetõttu on Fisheri sõnul unustamine muutunud kapitalistliku realismi eba-kindlates ontoloogilistes tingimustes keskseks kohanemisstrateegiaks (samas: 69). Wendy Brownile tuginedes nimetab Fisher seda protsessi “unenäotööks”, sest nii nagu unenägudeski me kapitalistikus realismis mitte ainult ei unusta, vaid unustame, et oleme unustanud, ja seega oleme võimelised looma “väljamõeldistega täidetud tervikluse, siludes anomaaliad ja vasturääkivused ära” (samas: 73). See tähendab, et me taandume “solipsistlikku illusiooni” kogetavast maailmast (samas: 68), milles moraali on asendanud pelgad tunded (samas: 90).

Vastutuse puudumine tuleneb “keskjaama” puudumisest. Kriisi ajal suunatakse vastutus üksikisikule, eitades selle struktuurset olemust. Nii olevat näiteks 2008. aasta panganduskriisis süüdi olnud üksnes üksikud ebamoraalsed pankurid, kes enda rikastamise nimel liialdasid (samas: 77). Kui aga üksikisikuid hakatakse päriselt vastutusele võtma, muutub struktuur järsku teemaks ning väidetakse, et võimu kuritarvitamise probleem on liiga suur ja struktuurne, et ühtki üksikisikut saaks vastutusele võtta (samas: 84–85). Loomulikult viib selline vastuoluline vastutusekäsitlus vastutuse täieliku lahustumiseni. Fisheri sõnul toimub selline vastutusest lahtiütlemine just seetõttu, et kapitalistlikus realismis, kus puudub poliitiline autoriteet ja poliitilise võimu lähimaks vasteks on jäänud vaid “ebamääraseks ja seletamatud [korporatiivsed] huvid”, mida on “poliitilise alateadvuse tasandil võimatu aktsepteerida” (samas: 77). Selline vastutuse puudumine tugevdab kapitalistlikku realismi, kuna poliitilist pahameelt ei olegi kuhugi mõistlikult suunata ja viha saab olla vaid “enese väljajaelamine” (samas: 78). Fisher illustreerib seda eelseisva kliimakatastroofi näitel, millega me silmitsi seisame. Üteldes, et kliimakriisi lahendamise eest vastutavad kõik, me kutsume välja täiesti ebaisikulise struktuuri, mis on küll võimeline kõiksugu kriise põhjustama, ent on põhimõtteliselt võimetu vastutust kandma (samas: 81).

Viimase aspektina tahan mainida, et kuigi kapitalistliku realismi mõiste on sageli ühte patta pandud neoliberalismi mõistega, ei ole nad sünonüümid. Kuigi Fisheri sõnul on neoliberalismile olemuslik kapitalistlik realism, võib kapitalistlik realism eksisteerida ka neoliberalismist sõltumatult (samas: 93–94). Kõige laiemas mõttes kirjeldab kapitalistlik realism pimedat psühholoogilist veendumust, et valitsevale (kapitalistlikule) süsteemile ei ole sidusat realiseeritavat alternatiivi. Kuigi selle arusaama juured on neoliberalismis, nägime, et neoliberalismi kriis (nt 2008. aasta panganduskriis) ei ohusta otse kapitalistlikku realismi, sest kapitalistlik realism võib oma objekti lõpmatult kohandada vastavalt kehtivatele oludele ning postuleerida end alternatiivituna. Kui neoliberalism on teatud tüüpi kapitalism, on kapitalistlik realism metapoliitiline nähtus.

4. DIALOOG: SOOLISE JA SEKSUAALSE IDENTITEEDI KUJUNEMINE KAPITALISTLIKU REALISMI TINGIMUSTES

Käesoleva punkti eesmärk on sünteesida eelmistes punktides analüüsitud sooidentiteetide konstrueerimise, seksuaalse (enese)identifitseerimise ja kapitalistliku realismi kontseptsioonid.

Judith Butleri ja Mark Fisheri teooriates ilmneb kombinatsioon sügavast sissevaatest ja teatavast pimedusest. Mõlemad autorid näitavad üles sügavat arusaamist sellest, kuidas ühiskondlikud ja poliitilised normid meie identiteedile piiranguid seavad. Samas on mõlema teoorias teatavad pimetähnid identiteedi konstrueerimise konkreetsete protsesside ja mehhanismide suhtes. Kuigi Butleri sooteooria pakub sissevaadet soolise ja seksuaalse identiteedi kujunemisprotsessidesse, ei tunnista ta kapitalismi laiapindset mõju meie identiteedi tajumisprotsessidele. Teisalt, kuigi Fisheri kapitalistliku realismi teooria pakub ulatuslikku ülevaadet kapitalistliku süsteemi psühholoogilisest jõust ning selle mõjust nii ühiskonna kui ka üksikisiku (enese)tajule, jätab ta arvestamata kapitalistliku realismi mõju soolise ja seksuaalse identiteedi kujunemisprotsessidele.

Judith Butler ei maini Mark Fisherit üheski oma teoses otse, ent Fisher viitab *Kapitalistlikus realismis* Butlerile. Peatükis, mis käsitleb vastutust (või selle puudumist) kapitalistliku realismi raamistikus, viitab Fisher (2019: 80–81) Butleri (2010a) teosele *Sõja raamistikud* ja kasutab tema “vastutustamise” mõistet selgitamaks, kuidas kapitalistlikule realismile omane vastutuse ebaisiklik struktuur viib igasuguse vastutustunde täieliku lahustumiseni. Ehkki selle paralleeli sissetoomine on igati asjakohane, on üsna kummastav, et kuigi Fisher mainib Butlerit, ei käsitle ta tema akadeemilise töö tuuma, mis keskendub soo ja seksuaalsuse teoreetilisele analüüsile. Arvestades mõistelisi, kontekstilisi ja sisulisi paralleele nende kahe autori töödes, püüan nendevahelist teoreetilist lõhet dialektiliselt ületada, tugevdades mõlema autori argumente ja sünteesides nende kriitikat valitsevate ühiskonnapiiriliste normide suhtes.

Esimene paralleel Fisheri (2019) ja Butleri (2017) analüüsis ilmnep *Kapitalistliku realismi* kolmandas peatükis, kus Fisher analüüsib kapitalismi ja “reaalsust”. Antud peatükis keskendub Fisher võimule, mida kapitalistlik realism meie tajumisvõimele avaldab. Ta tugineb oma analüüsis Lacanilt pärit “reaalsuse” ja “Reaalse” eristusele (Fisher 2019: 27–29). Kuigi “Reaalse” määratlemine on mõisteliselt võimatu, kuna Jacques Lacan ise määratles Reaalset kui “võimatut” ehk määratlematut, siis laias laastus koosneb inimese subjektiivsus Lacani käsitluse kohaselt kolmest komponendist: “Kujuteldavast (imaginaarsest)”, “Sümboolsest” ja “Reaalsest”. Selles analüütilises süsteemis esindab kujuteldav tähistatavat, samas kui sümboolne esindab tähistajat — teisisõnu, sümboolne viitab asjadele, mis annavad tähenduse, samas kui kujuteldav viitab meie mõtetes esile kutsutud tähendustele. Sümboolne ja kujuteldav moodustavad koos “reaalsuse”. Reaalsus kirjeldab seega üksnes maailma sellisena, nagu seda meile esitatakse. “Reaalne” seevastu eelneb sümboolsele ja kujuteldavale ning on seega sümboliseerimatu ja kujuteldamatu üksus, mis on väljaspool meie kujutlus- ja arusaamisvõimet. Seega, kuna Reaalne esindab mõeldamatut ja reaalsus mõeldavat, saame neid kahte mõistet käsitada vastanditena. Kui reaalsus moodustab maailma, millega me igapäevaselt kokku puutume, siis Lacani

psühhoanalüüsi järgi saab Reaalset tajuda ainult siis, kui see traumatilistes kogemustes läbi näilise reaalsuse pinna murrab, mis iseloomustab Reaalse allasurumist. (Evans 2006: 84–85, 162–164, 203–204; Lacan 2016.)

Mark Fisheri kapitalistliku realismi analüüsis väidetakse, et kapitalism kujundab Lacani teooria järgi meie reaalsust. See reaalsus esitab meile kapitalismi kui looduse tõsiasja, selle tulemusel vastuolud kapitalismiga tunduvad meile vastuolus olevana meie arusaamaga reaalsusest endast. (Fisher 2019: 27–29.) See on kooskõlas Judith Butleri arusaamaga soost. Nii “Kujuteldava” ja “Sümboolse” kui ka “reaalsuse” ja “Reaalse” vaheline dihhotoomia on Butleri soolise ja seksuaalse identifitseerimise analüüsis kesksel kohal. Butler kritiseerib kõvasti ka Lacani soo ja seksuaalsuse analüüsi (Butler 2017: 59–77).

Pealiskaudselt võib väita, et Butleri sooesitlusteooria juhib tähelepanu Lacani reaalsuse ja Reaalse eristusele. Butleri väidet, et “soo seegmine olemus on konstrueeritud keha soolistamise pideva tegevuste kogumi kaudu” (samas: xv), võib mõista analüüsina, milles pidev tegevuste kogum, mis toodab meie soolist identiteeti, vastab Lacani reaalsuse mõistele. Seevastu soo seegmine olemus vastab Lacani mõistele Reaalsest, mis on enamasti meie ühiskondlikult konstrueeritud reaalsuse poolt alla surutud, kuid kerkib läbi traumade (näiteks soolise vägivalda kaudu) esile ja mida on ka neil juhtudel võimalik vaadelda üksnes fragmentidena, mida katab hulk sotsiaalse reaalsuse kihte. Samas esitab Butler ka põhjalikku kriitikat Lacani soolisuse analüüsi pihta. Kuigi meie sooline ja seksuaalne identiteet konstrueeritakse reaalsuse, mitte Reaalse vallas, tekib küsimus: millises osas reaalsusest me konstrueerime sugu — Kujuteldavas või Sümboolses? Siinkohal peame küsima, kas sugu on tähistaja või tähistatav, kas sugu annab objektidele tähenduse või me loome ise soole välise tähenduse. Kas sugu annab meie identiteedile tähenduse või me omistame oma soolisele identiteedile tähendusi? Kas me oleme teatud soost või on meil teatud sugu?

Lacani koolkonna teoreetikud, sealhulgas Jacques Lacan ise, on tõlgendanud sugu erinevalt, kasutades oma analüüsise lähtepunktina eelkirjeldatud teooriat inimese subjektiivsuse ülesehitu-

sest. Ühelt poolt väidab Lacan, et fallos on keskne objekt (tähistaja), mis algatab soo kujunemise. Selle teooria kohaselt on meestel fallos, samas kui naised on fallos (täpsemalt selle puudumine). Selle analüüsi järgi on naissugu heteroseksuaalse mehe iha siht, mille kaudu meessugu tekib ja mis võimaldab meessool minna üle pelgast omamise seisundist olemise seisundisse. (Butler 2017: 59–62.) Kuna naissoo olemus on seega defineeritud täielikult negatiivselt ja selle olemuseks on millegi puudumine, peavad naised Lacani teooria kohaselt tegelema teadliku “maskeerimise” ehk näo loomise protsessiga, mis võimaldab neil elada vastavalt ühiskondlikele ootustele, varjates samal ajal oma sugu oma autonoomse iha kaudu (samas: 71–72). See analüüs on laias laastus paralleelne Butleri teoorias keskse sookujunemisprotsessiga sooesitluse kaudu (samas: 64).

Sellegipoolest kritiseerib Butler Lacani “keeldumist postuleerida feminiinsust, mis eelneb [...] maskeeringule”, kui heteronormatiivsest pimedusest kantut (samas: 72). Butler väidab, et maskeering pole eriomane naissoole, vaid sugu kui selline on maskeeringu vorm, mis konstrueeritakse pigem teadlikult kui teadvustamatult sooesitluse teadvustamata ja alateadlike aktide kaudu. Butler lükkab tagasi arusaama, et sugu on olemuslik omadus, mida me oleme või omame, vaid pigem pidev esitus, mis loob illusiooni stabiilsusest ja kaasasündinud omadusest (samas: 73–75). Peale selle peab Butler heteroseksismi Lacani teoorias eriti problemaatiliseks, kui seda ühendada Lacani Sümboolse mõistega, kus Lacani teooria kohaselt subjekt moodustub ja tekib. Postuleerides heteroseksistliku tähistaja, mis nii reguleerib kui ka konstrueerib soolist subjekti, postuleerib Lacan sisuliselt tähistaja või seaduse, mida Butleri sõnul on võimatu täita ja mis eos “kindlustab ülesande ebaõnnestumise, mida ta ise käsib”, mistõttu selle eesmärk saab olla ainult “kuulekus ja kannatamine, et jõustada subjekti piirangutunnet seaduse ees” (samas: 76–77). Seetõttu väidab Butler, et Lacani teooriat maskeerimisest tuleb mõista kui “orjamentaliteeti”, mis taastoodab orjastavaid soo-ontoloogiaid (samas: 77).

Judith Butleri väide ristub Mark Fisheri analüüsiga kapitalistlikust realismist, kapitalismist ja Reaalsest. Kui kapitalistlik rea-

lism vastab Lacani reaalsuse mõistele, siis mõrad kapitalistliku realismi maatriksis paljastavad reaalsusest pimestatud subjektile kapitalismi rõhuva olemuse, mis moodustab Reaalse. Butleri jaoks konstitueerib heteronormatiivsus Lacani reaalsuse mõiste, samas kui sooesitlusele tuginev voolav arusaam soost vastab Lacani arusaamale Reaalsest. Kui Butler väidab, et maskeeringu mõiste, mis sunnib subjekti ehitama oma elu saavutamata soonormide ümber, kujutab endast “orjamentaliteedi” vormi, siis Fisher kinnitab, et kapitalistlik realism sunnib meid tegutsema vastuolus meie sügavalt juurdunud uskumustega, sundides meid küünilisse suhtesse ümbritseva maailmaga. Selles mõttes väidab ka Fisheri analüüs, et ka kapitalistlik realism on “orjamentaliteedi” vorm. Kuna nii kapitalistlik realism kui ka heteronormatiivsus on osa samast üksusest, Lacani reaalsusest, võib järeldada, et need mõisted on teineteisega olemuslikult seotud. Mõlemad loovad ühiskondliku reaalsustaju maatriksi, orjastades samal ajal omaenda subjekte. Reaalne, mida Fisheri teoorias konstitueerib meie seesmine vastupanu kapitalismile ja Butleri teoorias meie soolise identiteedi seesmine olemus, on tajutav vaid traumaatiliste fragmentidena, kui see murrab läbi ühiskondlikult konstrueeritud reaalsuse maatriksi. Mõlemad autorid viitavad sellele, et Reaalse esilekutsumine on ühiskondliku muutuse alus, mis võimaldab meil vaidlustada Lacani reaalsust konstitueerivaid rõhuvaid süsteeme — kapitalistlikku realismi ja heteronormatiivsust (Fisher 2019: 26–29; Butler 2017: 76–77). Kuna Reaalse esilekutsumine kujutab endast kogu “reaalsuse” poolt konstrueeritud maatriksi murdmist, viitab see sellele, et kapitalistlikku realismi ei saa vaidlustada ilma heteronormatiivsust vaidlustamata ja vastupidi.

Teine kokkupuutekoht Fisheri kapitalistliku realismi teooria ja Butleri teooria vahel soolise ja seksuaalse identiteedi kohta on Lacani suure Teise kontseptsioon, mis on osa reaalsuse Sümbolsest osast ja tähistab radikaalset võõrapärasust (*alterity*) (Evans 2006: 135–136). See on kollektiivne fiktsioon, mis on mistahes sotsiaalse välja eelduseks, ent seda ei saa kunagi kohata isendas (Fisher 2019: 56). “Suure Teise” sisuline roll on varjata kapitalistlikust realismist tulenevat vastuolu ametliku teadmise ja avaliku individuaalse teadmise vahel. Üksikisikutena on paljud

meist teadlikud kapitalismi probleemidest, ent usk suurde Teise, mis on nende probleemide suhtes ignorantne, võimaldab meil olla ka ise ignorantsed nendesamade probleemide suhtes. (Samas: 56–58.) Siin ilmneb teatav sarnasus Butleri arusaamaga soost. Samal ajal kui me üksikisikutena või isegi kollektiivina näime olevat üsnagi teadlikud traditsioonilise soolise ontoloogia mõistelistest probleemidest, nagu näiteks soobinaarsusest, võimaldab lahknevus suure Teise ja avaliku individuaalse teadmise vahel taastoota soolisust ja seksuaalsust ümbritsevat problemaatilist ühiskondlikku reaalsust (Butler 2017: xii).

Peale selle on suur Teine ka sotsiaalse reaalsuse säilitamisel oluliseks kontrollimehhanismiks. Fisher nimetab seda nähtust “tagasisidel põhinevaks kontrolliviisiks”, mis on sisuliselt katuv Butleri performatiivsuse mõistega — ühiskondliku tagasiside kaudu teostatav kontroll, mis loob kontrollitavale subjektile vale autonoomiatunde. Selmet olla väliselt kontrollitud, on subjektide jälgimis- ja kontrollimehhanismid kapitalistliku realismi raames suure Teise poolt subjekti endasse sisestatud (Fisher 2019: 60–62). Paralleelselt sellega märgib Butler, et “normatiivse heteroseksuaalsuse tingimustes kasutatakse mõnikord soo politiseerimist heteroseksuaalsuse kindlustamise viisina” (Butler 2017: xii). Kapitalistlik realism või soonormatiivsus ei suru seda ühiskondlikku reaalsust seega üksnes oma subjektidele peale, vaid subjektid ise aktiivselt patrullivad oma kinnipidamist neist. Seega on nii kapitalistlik realism kui ka normatiivne heteroseksuaalsus osa samast omavahel seotud sotsiaalse reaalsuse võrgustikust.

Kolmas paralleel Butleri ja Fisheri teooriates on Fisheri analüüs “refleksiivsest impotentsusest”. Fisheri sõnul me kipume tihhilugu mõistma kapitalismi võimetust tulla toime meie kaasaja kriisidega, ent kapitalistlik realism kinnistab meis vankumatut ühiselt jagatud arusaama, et oleme täiesti võimetud kehtivat süsteemi muutma. Fisher märgib, et see ei ole muidugi objektiivne arusaam, vaid isetäituv ennustus. (Fisher 2019: 31.) See vastab Butleri foucault’likule arusaamale sooesitlusest. Butler väidab, et subjektid pole kõigest allutatud ühiskondlikele struktuuridele, vaid “tänu sellele, et nad on [nendele struktuuridele] allutatud, on nad ka kujundatud, määratletud ja taastoodetud vastavalt

nende struktuuride nõuetele” (Butler 2017: 3). See tähendab, et ka sugu ei ole midagi muud kui ennasttäitev ennustus. Ühiskond surub subjektile peale soo, mis paneb subjekti käituma vastavalt ühiskondlikule arusaamale talle peale surutud soost. Subjekt astub ühiskonnaga performatiivsesse suhtesse, milles ühiskond surub subjektile peale teatud arusaamad soost. Nagu Butler väidab, internaliseerib subjekt need arusaamad, käitub vastavalt neile ja kinnistab seeläbi needsamu valitsevaid arusaamu soost. Ühiskond ei tunnista seega üksnes subjekti identiteeti, vaid konstrueerib identiteedid, mida peame subjektiivseks. (Butler 2017: xv, Butler 1993: 34.)

Refleksiivne impotentsus kapitalismile vastandumisel vastab üldjoontes Butleri arusaamale soolisest hierarhiast. Kuigi Butler väidab, et “sooline hierarhia toodab ja konsolideerib sugu” (Butler 2017: xiii), väidab ta, et see hierarhiakontseptsioon on tautoloogiline. Selle alusel on justkui sugu soolise hierarhia eelduseks, ent samas toodab sooline hierarhia sugu (samas: xiii–xiv). See tautoloogia võib olla analüütiliselt problemaatiline, ent tegelikkuses teenib see soolise hierarhia ja soolisel rõhumisel põhinevate süsteemide ülalpidamist. Butler osundab Catharine MacKinnonit: “Pelgalt soolise identiteedi omamine tähendab heteroseksuaalsesse alluvussuhtesse astumist” (samas: xiii). See tähendab sisuliselt, et subjektid on selles tautoloogilises tsükliks lõksus, olles täiesti võimetud sellest välja murdma. Ühiskond surub subjektile soolise identiteedi peale juba olemasolevate sooliselt hierarhiliste süsteemide kaudu ja seab ta seeläbi selle sama hierarhia- ja rõhumissüsteemi lõksu. Nii nagu paljud meist on teadlikud problemaatilistest ühiskondlikest võimusuhetest, millel meie arusaamad soost põhinevad, ning näib, et me üldjoontes tunnistame soolise hierarhia ja rõhumise probleeme, ei jäta kehtiv tautoloogiline soo-ontoloogia kuigi palju ruumi kujutleda sellele alternatiivset süsteemi, sest soolise hierarhia analüüsimise ja selle vastu võitlemise aluseks on seesama hierarhia, mille vastu me püüame võidelda.

Nii nagu Fisher (2019: 31–35) väidab, et võime kujutleda poliitilist alternatiivi on poliitiliste muutuste elluviimise eeltingimus — võime kujutleda maailma väljaspool kapitalismi on vajalik selleks, et ehitada maailma väljaspool kapitalismi —, nii

väidab Butler (2017: 4), et seni, kui sugu, mis on emantsipatsioonipoliitika subjektiks, “toodetakse ja piiratakse just nende võimustruktuuride poolt, mille kaudu emantsipatsiooni taotletakse”, jääb poliitiline emantsipatsioon võimatuks. See ei näita taas mitte üksnes seda, kuidas kapitalistlik realism ja sooline rõhumine toimivad analoogselt, vaid viitab ka sellele, et need mõisted on olemuslikus seoses. Kumbki tautoloogiline diskursus mitte ainult ei loo isetäituvaid ennustusi, mille tulemuseks on subjektide rõhumine, vaid mõlemad on tegelikult ühe ja sama tautoloogilise diskursuse eri küljed. Nagu Heinz-Jürgen Voß (Voß, Wolter 2019: 105–106) märgib, on näiline hiljutine ühiskondliku suhtumise liberaliseerimine õonestavate (*subversive*) soo- ja seksuaalidentiteetide suhtes kapitalismi tingimustes illusoorne. Kapitalism on endiselt olemuslikult seotud oma võimuhierarhiatega, sealhulgas soolise rõhumise süsteemidega, ent “soolise ja seksuaalse identiteedi paindlikustamine ja individualiseerimine” teenib nende muutuvate ühiskondliku hinnangu subjektide kapitalistlikku funktsionaliseerimist (samas: 106). Selle asemel et vabastada end meie refleksiivsest impotentsusest, on üha rohkem soolisi ja seksuaalseid identiteete integreeritud eespool kirjeldatud tautoloogilisse diskursusesse.

See viib meid neljanda kokkupuutekohani Fisheri ja Butleri teooria vahel. Fisher väidab, et kapitalistlikule realismile omane tunnus on selle võime tõmmata antikapitalistlikke diskursusi sujuvalt oma ideoloogilisse raamistikku. See toimub nähtuse kaudu, mida ta nimetab “interpassiivsuseks”. Kapitalistliku realismi puhul toimivad tänapäeva kultuuri taustal olevad kommunikatiivsed jõud viisil, mis võimaldab kapitalistlikul süsteemil meie endi eest meie kapitalismivastasust teostada. See tekitab küünilise lahknevuse subjekti uskumuste ja tegude vahel. (Fisher 2019: 20–21.) Judith Butler on selge sõnaga teinud samasuguse hoiatuse. Näiteks kui ta keeldus Berliini Pride’i paraadi korraldajate antud kodanikujulguse auhinnast, hoiatas ta, et sotsiaalsed liikumised, mille eesmärk on õonestada soolisel rõhumisel põhinevaid struktuure, on ohus sattuda samade institutsioonide kontrolli alla, mis vastutavad just selle rõhumise eest: “Me oleme näinud, et [...] homoseksuaalseid inimesi võivad kasutada need, kes peavad sõdu”

(Butler 2010b). Sellist interpassiivsust illustreerib kõige paremini “vikerkaarekapitalismi” või “roosa kapitalismi” nähtus (õõnestavate sooliste ja seksuaalsete identiteetide kaubastamine), milles põimuvad nii kapitalistlik kui ka soolist rõhumist puudutav interpassiivsus. Salih Alexander Wolter (Voß, Wolter 2019: 34) märgib, kuidas kunagistest kehtivaid diskrimineerivaid institutsioone õõnestada püüdnud homoseksuaalide vabastusliikumistest on saanud pelgalt turunišš, samas kui Heinz-Jürgen Voß (samas: 106–107) väidab, et seksuaalsuse kaubaks muutmine “tähendab, et kapitalistlikud suhted hõlmavad alati inimelu valdkondi pelgalt kaubana” ja on seega võimelised endasse neelama igasugust potentsiaalselt õõnestavat jõudu.

Lõpetuseks tahaksin vastandada Fisheri ja Butleri arusaamu ontoloogiast, täpsemalt ontoloogilisest voolavusest. Pealiskaudselt näib Fisheri arusaam olevat vastuolus Butleri arusaamaga ühiskonna ontoloogiast. Fisher näeb probleemi selles, mida ta peab kapitalistlik-realistliku ontoloogia plastilisuseks ehk voolavuseks. Fisher märgib, et kui “realistlik olemine” peaks ideaalis tähendama “reaalsuse pidamist püsikindlaks ja vankumatuks”, tähendab realistlikkus kapitalistliku realismi tingimustes enda alutamist reaalsusele, mis on “lõputult plastiline” ning “võimeline end igal hetkel ümber kujundama” (Fisher 2019: 66). Kapitalistlik realism, “milles on võimalik meelevaldselt ümber käia nii ruumi kui ka psüühedega”, viib “ontoloogilise hapruseni” (samas: 67–69). Otsides lohutust oma eeldatavas ja isetäitavas võimetuses muuta poliitilist olukorda, tõmbume tagasi “solipsistlikesse illusioonidesse” ja kasutame kohanemisstrateegiana unustamist, et luua “väljamõeldistega täidetud tervikluse, siludes anomaaliad ja vasturääkivused ära” (samas: 68–73).

See on eriti huvitav, kuna “hapruse” mõiste on Butleri töös olulisel kohal, sellele keskendub ta teos *Habras elu* (Butler 2009). Vastupidi Fisherile on Butleri jaoks just ühiskondliku reaalsuse raami jäikus see, mis loob haprust. Unustamine mängib ka tema teoorias olulist rolli; Butleri järgi aga tuleneb haprusseisund just nende subjektide unustamisest, kes jäävad sotsiaalse reaalsuse jäikadest ja kitsastest raamidest välja. “Haprus iseloomustab ka seda poliitiliselt esilekutsutud täieliku ebakindluse seisundit, mis

valitseb riigi meelevaldse vägivalda ohvriks langeva elanikkonna seas, kellel ei ole sageli muud võimalust kui oma kaitseks pöörduda sellesama riigi poole, mille eest nad kaitset vajavad” (samas: 26). Butleri jaoks võimaldab ühiskondliku reaalsuse raami-de avardamine kaasamist (samas: 75–76).

Kui Butleri jaoks on haprus ontoloogilise jäikuse tulemus, siis Fisheri meelest on see ontoloogilise ebakindluse tagajärg. Tema arvates viib kapitalistliku realismi võime moonutada meie taju ja väänata reaalsuse raame ja selle kaudu võimalikuks muutuv kapitalistliku süsteemi säilitamine koos kõigi selle vastuoludega ühiskonna ebakindlasse seisundisse. Just see totaalse ebakindluse tunne on see, mis tekitab üksikisikule tohutuid kannatusi. Nagu Fisher kirjeldab teoses *Minu elu kummitused*, oleme loonud niivõrd talumatu poliitilise reaalsuse, mis on sedavõrd täis vastuolusid, et “mis tahes konkreetsele instantsile apelleerimine on mõttetu” (Fisher 2014: 59). See on just seesama ontoloogilise hapruse tunne, mis sunnib meid solipsistlikesse illusioonidesse, mida sageli nimetame depressiooniks. Fisher väidab, et taandumine solipsismi on depressiooni peamine tunnusjoon. Depressiivne subjekt põgeneb ontoloogiliselt haprast ja ebakindlast maailmast, ehitab läbimurdmatu müüri enda ja ebasidusa välismaailma vahele ja tõmbub tagasi oma “jäätnud siseellu”. Depressiivsel subjektil “ei ole midagi peale tema sisemuse, aga tema sisemus on tühi” (samas).

Seega on depressioon Fisheri sõnul pigem ontoloogiline reaktsioon ühiskonnapoliitilisele haprusele, mitte üksikisiku kogetav vaimne seisund. “Depressioon on lõppude lõpuks ja eelkõige teooria maailma ja elu kohta” (samas). Sealjuures tuleneb Fisheri “jäätnud siseelu” mõistest, et subjekti ontoloogilise hapruse seisund ise on jäik. Võib olla, et see habras jäikustunne on jällegi reaktsioon ebakindlusele, kuid siinkohal ilmutab Fisher siiski teatavat pimedust jäikuse suhtes, mis on olemuslik meie ontoloogilisele haprusele.

Kuigi kõigis käesolevas punktis eritletud argumentides on Butleri ja Fisheri väited vägagi paralleelsed, on siin koht, kus autorid näivad üksteisele radikaalselt vastanduvat. Selles vaidluses tahaksin asuda Judith Butleri poolele ja näidata, kuidas Fisheri algse argumendi edasiarendus võimaldab meil seda vaidlust

dialektiliselt lahendada. Kuigi Fisheri kapitalistliku realismi ontoloogia analüüs ei ole vale, on ta ebatäielik. Ehkki kapitalistlikul realismil on tõepoolest märkimisväärsed võimet oma ideoloogilist sisu ümber kujundada, on selle tulemuseks siiski ontoloogiline jäikus, nagu Fisher kirjeldab depressiivse subjekti olukorda. See kasvab just neis ontoloogilistes tingimustes, mida Judith Butler kritiseerib — tõrjutus ja ilmajätetus. Kapitalistlik realism võib näiliselt nihutada oma ideoloogilist sisu, et varjata oma olemuslikke vastuolusid, ent ometi, nagu Fisher on oma teostes korduvalt märkinud, ei muutu olemuselt tegelikult jäik kapitalistliku realismi raamistik ise. Kapitalistlik realism võib nihkuda viisil, mis võimaldab tal sulandada varem õõnestavaks peetud identiteete (näiteks soo- ja seksuaalvähemuste oma), kuid see ei nõrgenda mingil juhul kapitalistliku realismi enese jäiku raame. Seega väidan, et mitte kapitalistliku realismi ontoloogiline ebakindlus ei tekita haprust, vaid kapitalistliku realismi raamistiku ontoloogiline jäikus metapoliitilisel tasandil toob kaasa hapruse mikropoliitilisel tasandil. Kapitalistliku realismi puhul varjutab tulevikku alatasa teatav ebakindlustunne, ent samas ei ole kapitalistliku realismi puhul miski nii jäigalt kindel kui kapitalistliku süsteemi kestmine.

Ehkki Fisher (2019: 88–91) näib olevat veendunud, et kehtivat raamistikku ei anna reformida ja see tuleb täielikult kõrvaldada, ning Butler (2009: 26–30) näib samas uskuvat kehtivate süsteemide reformimise võimalikkusesse, kohtuvad nad vastavalt oma uurimuse lähtepunktis ja järelduses ühiskondliku muutuse võimalikkuse kohta. Kui Judith Butler alustab oma eritlust küsimusega, kes on emantsipatsioonipoliitika subjekt (Butler 2017: 6), siis Fisher justkui vastab sellele oma raamatu lõpus: “See võitlus on võimalik võita, kuid ainult juhul, kui moodustub uus poliitiline subjekt” (Fisher 2019: 95).

Ajaloo lõpu pikka ja pilkast ööd tuleb kasutada üüratu võimalusena. Just kapitalistliku realismi ängistava kõikjalolu tõttu võib isegi väikseimatel poliitilistel ja majanduslikel alternatiividel olla ebaproportsionaalselt suur mõju. Pisimgi sündmus võib lõhestada halli taustakanga, mis on kapitalistliku realismi tingimustes mär-

kinud võimalikkuse horisonti. Olukorras, kus midagi ei saa juhtuda, on järsku kõik jälle võimalik (samas: 97).

Kirjandus

- Britannica, The editors of encyclopaedia. 2022. Socialist realism. — *Encyclopedia Britannica*.
<https://www.britannica.com/art/Socialist-Realism>
- Butler, Judith 1988. Performative acts and gender constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory. — *Theatre Journal*, Vol. 40, No. 4, pp. 519–531
- Butler, Judith 1993. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*. London & New York: Routledge
- Butler, Judith 2009 [2004]. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. London: Verso
- Butler, Judith 2010a. *Frames of War: When is Life Grievable?* London: Verso
- Butler, Judith 2010b. Judith Butler über ihre Gründe für die Ablehnung des Zivilcouragepreises. <https://web.archive.org/web/20131003094426/http://www.l-talk.de/gesellschaften/judith-butler-csd-nicht-antirassistisch-genug.html>
- Butler, Judith 2017 [1990]. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Oxon: Routledge
- Crenshaw, Kimberlé 1995 [1991]. *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color*. New York: The New Press
- Davis, Angela 1982 [1981]. *Rassismus und Sexismus: Schwarze Frauen und Klassenkampf in den USA*. West-Berlin: Verlag Elefanten Press
- Evan, Dylan 2006 [1996]. *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London & New York: Routledge
- Evan, Elizabeth 2015. *The Politics of Third Wave Feminism: Neoliberalism, Intersectionality, and the State in Britain and the US*. Houndsmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave MacMillan
- Fisher, Mark 2014. *Ghosts of My Life*. Winchester: Zero Books
- Fisher, Mark 2019 [2008]. *Kapitalistlik realism: Kas alternatiivi ei ole?* Tlk Neeme Lopp. Tallinn: EKA kirjastus

- F o u c a u l t, Michel 1984 [1978]. *The History of Sexuality*. Vol. II. — *The Foucault Reader*. P. Rabinow (ed.). New York: Pantheon Books
- F o u c a u l t, Michel 2011 [1982]. Subjekt ja võim. Tlk Triinu Pakk. — M. Foucault. *Teadmine, võim, subjekt: Valik räägitust ja kirjutatust*. Koost. M. Tamm. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Varrak, lk 277–309
- F o u c a u l t, Michel 2014 [1975]. *Valvata ja karistada: Vangla süüd*. Tlk Mirjam Lepikult. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- L a c a n, Jacques 2016 [1976]. *Seminar XIII: The Sinthome*. J.-A. Miller (ed.). Cambridge: Polity Press
- L e s s o, Rosie 2019. Capitalist realism movement: Overview and analysis. — *The Art Story*.
<https://www.theartstory.org/movement/capitalist-realism/>
- L i n d b e r g, Mats 2017. Qualitative analysis of ideas and ideological content. — *Analyzing Text and Discourse*. K. Boreus, G. Bergstrom (eds.). London: Sage
- M a r x, Karl 1953 [1867]. *Kapital: Poliitilise ökonomia kriitika*. I kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Z u b o f f, Shoshana 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs
- V o ß, Heinz-Jürgen, Salih Alexander W o l t e r 2019. *Queer und (Anti-)Kapitalismus*. Stuttgart: Schmetterling Verlag

JENS JAANIMÄGI (2003) on lõpetanud 2024. a Tartu Ülikooli riigiteaduse erialal, praegu The New School'i (New York) poliitikateaduse magistrant.

KOLM LUGU

Ingvar Luhaäär

VILJANDI LUULEMAJA. NOVELL INTERAKTIIVSE LÕPUGA

Kloostriülem ja valitseja peatusid koridoris eelmise kloostriülema portree ees. Valitseja sõnas:

– Siin on tema pilt, kuid kus on ta ise?

– Oo valitseja!

– Jah, auväärne isa.

– Kus ta on?

Kui nüüd valitseja, seatud ise ootamatult selle küsimuse ette, mis saab inimesest pärast surma, mõistis midagi, siis mõistis.

Zen koan

Koolipoisina oli mulle südamelähedane mu kodulinna Viljandi suurus ja kasv, lugesin üle: on üksteist kolmekorruselist maja, isegi üks neljakorruseline, kesklinnas, seda kutsutakse Eve majaks (ei tea, kes see Eve oli, küllap mõni rikas naine, kes nüüd on Siberisse saadetud). Maja on igatahes imposantne, ei saagi aru, kuidas sellist on ehitatud, kas tõesti on seinad kaetud liimiga, siis nende vastu liiva visatud ja lõpuks veel pruuniks värvitud... Terrasiitkrohv?... (Nüüd muidugi tean, et siin pole midagi tegemist naisenimega, see on esimese eestiaja lõpul valminud hoone Esimene Viljandi Esinduslokaal nime algustähtede kombinatsioon.) Veel üks neljakorruseline on Kantrekülas, kuid see ei tule arvesse, sest pole elumaja, vaid mingi veski, igatahes tööstushoone... Kimbatuses olin ka vanaaegse rustikaalse kivihoone pärast järsul järvekaldal: tänava poolt vaadates ainult kaks korrust, alt jär-

ve poolt aga lausa viis!... Küll sealsete elanike vaade alla orgu võib ilus olla!... Küllap nad kõik on luuletajad! Mina ei näe oma aknast palju muud kui halli kuurikatust, aga ka ikka luuletan... Nimetasin maja omas mõttes Viljandi Luulemajaks ja ootasin põnevusega, millal meie rajoonilehes *Tee Kommunismile* ilmub jututunde ja luuletuste leheküljel “Loomingulistelt radadelt” — kus vahel trükiti ka minu värsse ja jutukesi — terve rubriik pealkirjaga “Viljandi Luulemajad luuletajad”...

Toidupoe sabas arutasid naised, et ilmunud on romaan *Goya*, mis on nii ropp, et aru ei saa, kuidas see võidi meil ära trükkida. Hindasin saba pikkust: läheb veel vähemalt veerand tundi, enne kui saan raamatupoodi joosta...

Raamatupoes vaatasin üle kogu müügis oleva ilukirjanduse — polnudki seda nii väga palju —, *Goyat* aga ei silmanud kusagil... Ju siis juba otsas või on leti alla pandud ja ainult tuttavatele... Küsida ka ei sõandanud. Läksin raamatukokku. Laenutajatädi oli harjunud, et loen juba pakse romaane “Suurte sõnameistrite” sarjast ja tõi mu argliku küsimise peale soovitud raamatu letti. Kodu asusin muidugi kohe oma saagi kallale. Paksus raamatus oli ka mustvalgeid maalireprosids, trükitud valgemale, läikivale ja pisut paksemale paberile. Kuidagi kohtlasena tunduv Hispaania kuningapere... imelik, kuidas nad sellist pilti nähes kunstnikku peajagu lühemaks ei teinud — mina küll oleksin teinud, kui oleksin kuninglikust soost ja keegi oleks mind ja mu lähedasi nii totakana maalinud —, siis aga — ja neid kahte pilti jäin kohe pikemalt silmitsema, lausa naaldusin nende külge. Esimesel külitas noor ilus naine voodil, mis polnudki voodi, sest magada sellisel küll ei saa — paksud padjad tõstavad ülakeha kõrgemale... mugav niisugune asend ju olla ei või, sobib vaid oma keha eksponeerimiseks, poosetamiseks... no poseerimiseks... Naist kättis kaelast varvasteni hästi puhevil ja voldiline hele, laia vööga kinnitatud riituse, mis ometi lasi aimata ta kauneid kehavorme. Järgmisel pildil oli seesama naine täpselt samas asendis juba täiesti alasti. Piltide all olid kirjad “Riides maja” ja “Alasti maja”. Mõistsin, et “maja” on hispaania keeles “neiu” või “naine”, sest mingit maja neil piltidel ju ei olnud. Huvitav, kas naisenimi Maja on tulnud meile Hispaaniast?... Need kaks maali lubasid loota

parimat ja asusingi innukalt “roppu romaani” lugema, kuid juuba kümmekonna lehekülje järel mu ind rauges. Imestasin: kuiv ja igav nimele ja arvude puru, justkui mingi raamatupidaja aruanne, paistab, et see kirjanik pole kuulnudki, mida eesti keele õpetaja meile alatasa räägib: kui kirjandis kellestki kirjutate, siis kirjeldage ka ta välimust, ainult nimest on vähe, see ei loo lugejale teie tegelasest veel mingit pilti, ta ei näe seda meest või naist enda ees. Ka oli tegelasi liiga palju — igasugu marquesed, donad, sensorid, monsieurid, senrod ja abated ajasid mingeid omi asju, millest sotti ei saanud ja mis ei pannud kaasa elama. . . ei olnud ikka sellist järjepidevat ja hoogsat sündmustikku nagu *Kolmes musketäris*. . . nii andetu kirjaniku romaan on siis meil tõlgitud ja ära trükitud. . . Kus ja millal tulevad need “roppused”? . . . Kas või see naine, kes enne on riides ja siis alasti. . . küllap ikka kirjeldatakse ka, kes ja kuidas ta nii kaugele sai, et end paljaks võttis, ja mis siis veel edasi juhtus. . . Vaatasin vaheldumisi pilti, millel naine oli täisriides ja siis seda, kus enam ei olnud. Pidi ikka tükk tegemist olema, et see kaunitar nii kaugele saada. . . No ei leidnudki ma romaanist sellist kohta, kuigi olin paksu raamatu peaaegu rida-realt läbi lugenud. Viimaks mõistsin, et naine poesabas oli “roppuse” all mõelnud just neid kaht kaunist pilti — purukuiva romaani see eit küll läbi lugema ei hakanud — kui minagi, kes ma olen ometi kirjandusnimene, suutsin seda vaid suure vaevaga. . . Kuidas võib aga nii kaunite piltide kohta öelda roppus?! Selline nõmedus solvas mind hingepõhjani ja kohe meenus ka samasugune, kuid vahest isegi suurem solvang, mis oli mulle osaks saanud eelmisel päeval.

Hommikul värsket rajoonilehte avades — postiljon käis tollal kaks korda päevas, hommikul ja õhtul — sattusin lugejakirjade rubriigis vihasele kirjutisele: “Kas alasti mehe ja naise kuju meie uue spordihoone fassaadil peab näitama, kuidas üks õige sportlane kunagi ei esine?”. . . Nii et kavatsevad need kujud maha võtta?. . . See kirjutis on siis nagu ettevalmistuseks, millele pärast toetuda, et tõusis rahva moraalne pahameel jne. . . Näis, et asi on tõsine. . . Ega see ei olnud niisama, mul olid selles asjas ikka suured huvid mängus. Hiljaaegu olin tellinud endale ka ajakirja *Kultuur ja Elu* — täiesti oma raha eest, sest kaastööga ajalehtede-

le ja ajakirjadele teenisin mõnel kuul isegi rohkem kui ema oma raske majahoidjatööga ja selline asi kergitas tublisti mu eneseteadvust. (Jah, tollal maksti korralikke honorare ja isegi lastele.) *Kultuuris ja Elus* leidsin pildi ühest Kreeka katkisest ja pisut tüsedavõitu tädi kujust, mille alla oli kirjutatud, et naiseilu ideaal, Milo Venus. No mis ideaal!... Ju nad ei ole siis näinud naist Viljandi spordihoone seinarvas — s e e on ideaal!... Selge, et pole näinud!... Kui pildistada ja saata foto neile sinna toimetusse, et mõistaksid, milline on tõeline ideaal, ja avaldaksid mu õienduse...

Polnud enam aega pikalt mõelda, tuli tegutseda. Päevavalgel kommunistid neid kujusid maha ei võta, nii et terve päev on veel pildistamiseks aega... Hiljaaegu olid nad korjanud linna asutustest kokku kõik Stalini kujud ja ööpimeduse varjus uputanud Viljandi järve tagaotsa. Paistab, et kommunistid on ajas siiski üsna palju muutunud, kunagi olid nad olnud ikka päris kõrilõikajad ja küüditajad, nüüd küll enam midagi sellist ei tee... kommunismi võiksid ju ikkagi ära teha, see oleks asi küll... vanemad inimesedki arutavad, et sel juhul võiks neile mõned varasemad sigadused andekski anda ja tõdeda, et ilma nendeta ehk tõesti poleks saanud... aga ega nad vist ei tee... ainult peavad pikki ja igavaid koosolekuid, kus räägivad üksteisele seda, mida ise ka ei usu... et kommunism tuleb ja tuleb ja tuleb... ja pärast on pool ajalehte seda jura täis... Imelik — kui uskumatuid asju rääkida, siis ikka põnevaid, nemad räägivad igavaid... vahel aga siiski lööb veel välja kihk midagi teha?... Huvitav, kas nad võtsid needsamad paadid, mida päeval rannahoones raha eest laenutatakse — võtsid ja midagi ei maksnud, ainult näitasid öövalvurile punast parteipiletit... ja Stalinid peale ning järvele... siis on ikka küll täitsa lahe kommunist olla... kui keegi neist kunagi memuaare kirjutab, kirjutagu ka sellest ööst!... tingimata!... Kui neil — kommunistidel — jälle tuleb tahtmine öösel kujusid järve sumatada, huvitav, kas võtavad Leninid?... Vaevalt, neid vorbitakse järjest juurde... ei jõua nii palju öösel järve visata, kui päeval juurde teha... Aga kujud spordihoone fassaadilt oleksid kerge saak... pärast hakka siis veel akvalangistiks, et naiseilu ideaali näha... Stalini pärast küll akvalangistiks ei hakka, aga kui juba nagu-

nii — et naiseilu ideaali näha —, siis võib ju mööda ujudes ka tema kujudele pilgu heita — et kuidas nad seal järvepõhjas selili lamavad, ninad püsti. . . või hoopis kuklad püsti ja ninad mudas. . . veel vahvam oleks, kui s e i s a k s i d — siis oleks nagu Liha-võttesaarel, ainult et vee all. . . mis ongi põnevam. . .

Seadsin “Smena” pildistamisvalmis ja läksin missioonile. Nägin küll silmanurgast, et üks vanaeit läheneb, kuid mõtlesin: las vaatab, kuidas pioneeride maja fotoringis Endel Veliste käe all kogemusi omandanud noor fotograaf siin toimetab, möödab valgust ja valib rakursse. . .

– Poiss, kas sul häbi ei ole!

Millise dissonantsina kõlasid mu kõrvus need sõnad! Ma ei ole kunagi varem — ega võib-olla ka hiljem — nii vihane olnud kui sel hetkel. Aga seesama viha kangestas mu paigale. Vist on igaiühega juhtunud, et kohe hetkel ei suuda reageerida — õigel ajal — ja pärast on tuline kahju, aga on hilja. Kui ma siis juba suutsin, oli eit kaugenenud. Kas joosta järele ja paisata talle näkku:

– Lollakas! . . .

Nojaa, aga näkku enam ei saa — kui ta on juba kuklaga minu poole. . . äkki pöördub veel, haarab mul käest ja nõuab:

– Mis su nimi on? Kus koolis sa käid?

Eit oli väikest kasvu, kuid sitke — selliseid ei tohi alahinnata, neist võib kõike oodata. . . niisugune võib haarata sinust kinni kui kaheksajalg. . . võib-olla on mõne teise kooli õpetaja, õppealajuhataja või isegi kasvatusteadlane, pedagoogikakandidaat selline. . . Üks niisugune kirjutas ajakirjas *Nõukogude Kool*: “Õnneks ei oska 14-aastased poisid tüdrukutele veel nii läheneda, et see viiks suguvahekorraneni.” Nii üleolevalt siis, nii ülbelt! . . . Njah, ega ei oska küll, aga me õpime ja küll ta veel näeb! . . . Ah et siis ikka on võimalik ka n i i läheneda. . . aga kuidas — ei tea. . . Ärgu ainult keegi mõelgu, et mina niisugust ajakirja nagu *Nõukogude Kool* endale tellin ja loen — ega ma loll ole! . . . raamatukogu lugemissaalis üks number sattus kätte, heitsin pilgu sisse — ja kohe selline lause. . . ei tea, mis seal veel võis olla. . .

Nii et hiljaaegu olin pidanud kaks solvangut alla neelama: “ropp romaan” ja “poiss, kas sul häbi ei ole!”...

Öösel oli mu uni rahutu, kuidagi ei suutnud magama jääda ja elu inimesena tundus üldse nii nõme, nii nõme, siis aga nägin imelise unenäo, mis oli lausa rikkalik tasu läbielatud kannatuste eest. Seda unenägu on raske kirjeldada, kardan, et isegi võimatu.

Ma nägin unes Viljandi Luule Maja alasti majana. Kas suudate midagi sellist ette kujutada?... Oleksin väga tänulik, kui saadate mulle oma kirjelduse sellest. Siis püüan ikkagi kirja panna ka oma unenäopildi ja saadan teile, igäihele isiklikult. Luban seda.

UKULEELE

*Money money money,
always sunny
in the rich man's world.*

Abba laul

Küllap peab paika filmidiiva tähelepanek, et raha ei tee õnnelikuks, kuid Mercedeses on siiski pisut parem nutta kui linnaliinibussis. Ka annab rikkus paremad võimalused teoks teha erootilisi ulmi, kui neid on. Küllalt paljudel miljardäridelgi on. Nii ka noorel Manfredil. Nagu muide ta onulgi, kes veel 80-aastasena turgutas oma vaibuvat libiidot sel viisil, et kui läbis õhtul magamistuppa siirdudes galeriid, seisid kahel pool postamentidel kaunid alasti naised, kergelt ette kummargil — postamendid parajasti nii kõrged, et naiste veenusekingud olid mööduva majaisanda näo kõrgusel ja ta võis nende vastu oma põse suruda. Karvastik pidi olema lühike, kuid tihe, veenusekink ise aga võimalikult kumer.

Milline võis küll olla onu selleõine unenägu?

See küsimus huvitas Manfredit, muidu aga suhtus ta onu hobisse pigem irooniliselt. See ei tähenda, et tal endal poleks olnud erootilist närvi — oli küll, kuid tema kavatses midagi hoopis suurejoonelisemat ja peenemat; ta oli nimelt märganud, et tantra-budistidel on psühhotehnikaid, mida annab ära kasutada rafineeritumas armuelus. Vanas lossis Ulverstonis Inglismaal, kus Geshe

Gelsang Gyatso korraldas suvekursusi, oli ta näinud vadžrajaanlaste pühakirja — kapitäit pakse suurekaustalisi raamatuid — *Kandžur* ja *Tandžur* —, ja kohemaid sündis tal mõte palgata tiibetoloogide meeskond, kes teeks üüratust kirjavaralasust kõigepealt valiku lähtudes sellest, mida võiks tänapäeva lääne inimesel vaja minna, ja tõlgiks inglise keelde. Manfred mõtles, kuidas oma ideed kõige arusaadavamalt selgitada, ja pahvatas siis:

– Destilleerime tantrabudismist uue tänapäevase usundi, mis toob parimal viisil meie ihust, hingest ja vaimust esile kõige kirkamad naudingud nii armuasemel kui tantraaltari ees!

Saal hakkas sumisema, üks ja teine tõusis ja protesteeris:

– Nii ei tohi, selline suhtumine viib pörgusse, tantras võib edasi jõuda vaid guru juhendamisel ja paljud, kes omapead tantraid lugenud, on hulluks läinud...

Manfred kuulas vastuväitjad ära ja saatis nad pikalt, pooled kohaletulnuist siiski jäid ja olid valmis koostööks, kas ajendatult rikkalikust tasust või olidki ideest kaasa haaratud — see Manfredit eriti ei huvitanud. Kulus siiski veel aastaid, kuni valmis ingliskeelne kontsentraat vadžrajaana pühakirjast — nüüd olid sellest välja jäetud kirjeldused kosmosest ja Maa geograafiast, mis olid ajast ja arust, samuti tohutu pikad üldsõnalised kiidukõned kunagi elanud õpetajatele, kes võisid ju ollagi väärt kogu seda kiitust, mis aga ei andnud tänapäeva lugejale enam midagi, erandiks muidugi mõne sellise ereda guru elulood nagu Tilopa või Naropa.

Selleks ajaks oli Manfred leidnud endale ka karmamuudraks armsa tüdruku, kes sobis oma väheldase kasvu poolest ideaalselt ka armuüheteoks jabjum-asendis, samuti oli ta ostnud ühe saarekese Vaikses ookeanis ning valmistus sinna asuma niipea, kui trükkist tuleb vadžrajaana-koguteos, et see kaasa võtta ja selle järgi praktiseerima hakata. Teose vastu oli tekkinud ootamatult suur ülemaailmne lugejahuvi, nii et kirjastusprojekt töötas ka tulu, kuid sellega edasi tegelemise jättis Manfred juba müügiagentide hooleks.

Saar oli parajasti nii suur, et ühe päevaga võis sellele vaelevaid liivarandu mööda kõndides ringi peale teha. Saarel elas ka paarisajapealine kohalik suguharu, kuid eks seegi olnud eksooti-

ka — näisid olevat heasoovlikud inimesed ja läbikäimine nendega töötas kujuneda vastastikku kasulikuks — nähes, milliseid teaduse ja tehnika imesid uustulnukad kaasa tõid, suhtusid kohalikud neisse lausa nagu jumalaisse, üks abielupaar aga asus andunult nende teenistusse. Kujunes siis välja täiesti toimiv elukorraldus: muidugi ei seisnud läheduses mobiilimaste, kuid satelliittelefon võimaldas ühenduse muu maailmaga ja iga kahe kuu tagant tegi üks kaubalaev nende pärast tuhandekilomeetrise ringi ja tõi kõike, mida nad olid tellinud. Nii nad siis elasid: üks maja rannas, kus seisid ka kiirkaater ja jaht, teine kõrgemal mäekünkal palmide all, kolmekorruseline ja torniga, mis oli pigem rõdu, kust avanes suu- repärane vaade merele — kolmes ilmakaares.

Saare elanikud olid harjunud elatuma peamiselt kalapüügist, ka olid rannaliival kakerdavad maitsva lihaga krabid neile kerge saak, mets pakkus taimset toitu, aga sealt võis noolte ja odadega jahtida ka sigu, kes polnud sellised suured hirmuäratavad karmikarvalised elukad nagu nende parasvöötmes elavad liigikaaslased, vaid üsna pisikesed ja õrnaihulised; inimesi nad suuremat ei kartnud, kuid eest ära siiski jooksid, vinisedes pahaselt. Küllap polnud neis tekkinud hirmu seepärast, et kütiti harva, enamasti ajasid lapsed neid taga.

Elektrit andis tõusu ja mõõna vaheldumist kasutav jaam; kuna võimsust jäi üle, sai voolu ka küla. Mõnelgi ilusal õhtul jalutas meie tantristlik armastajapaar külla ja Manfred mängis pealiku onni ees väljakul ukuleelet.

Vahest ehk aasta kulus Manfredil ja ta kaaslannal kõige selle läbitöötamiseks, mida kujutas endast vadžrajaana Manfredi juhiste järgi koostatud redaktsioonis, kuid võib-olla ka rohkem kui aasta — Vaikse ookeani palmisaared ei tunne ju aastaegade vaheldumist. Suurteoses leidis mõnigi hämmastavalt tõhus psühhotehnika, näiteks selline: Istudes ühtesse — mitte siis astudes ühtesse, vaid i s t u d e s! — kujutleb mees, et ta sugutiotsal on väike Jumal, naine aga, et ta emakasuudme ees on Jumalanna. Kui nad siis ühtesse istuvad, suruvad nad ühtesse ka Jumala ja Jumalanna; need hakkavad suurenema ja kui nad on jõudnud mehe ja naise kehapiirideni, saavad mehest ja naisest Jumal ja Jumalanna.

Vägev, kas pole? Võiks ju proovida?... Manfred ja ta kaaslanna muidugi proovisid ning see toimis. Nende uus tantrabudism kujutaski endast peamiselt selliste psühhotehnikate kogu, sekka värvikaid lugusid gurudest, ja kõik see — niiviisi kokku surutud ja vesi välja väänatud — oli mahtunud ära ühte paksu raamatusse. Budism on ju igas kultuurkonnas võtnud uue kuju, naeruväärne oleks siis arvata, et meie siin peaksime järgima täht-tähelt tiibetlaste jura! Kindlasti võtame aga üle nende rituaalühtes jumalused kui inimkonna parimad mõeldavad pühakujud ja seda hoolimata sellest, et virisejad jälle näägutavad: nendel oli see teisiti mõeldud... Kui ka oli, on see nende, mitte meie probleem.

Kui kõik psühhotehnikad olid läbi võetud ja uusi enam polnud, hakkas Manfredile tunduma, et see võib siiski olla ummiktee, nad ei jõua kuhugi, esialgne uudsus, mis erutas, oli languses ja tundus, et must masenduski pole enam kaugel... Viimasel ajal olid nad teinud tantristlikke praktikaid oma maja tornrõdul ja nüüdki võtsid sisse jabjum-asendi ning püüdsid taas kord kujutleda, kuidas kiirgavad endast igas suunas oma teisikuid, täites nendega kogu universumi — õnnistuseks ja valgustuseks kõigile olenditele. Sel kujutlusel ei olnud mõju, vastupidi, vägisi kippus esile kerkima tunne, nagu oleks mingi suur õnnetus tulemas.

Läbi une kuuldus üha valjenev tormiulg.

– Mis lõhn see on?... — imestas naine...

Nüüd tundis ka Manfred: lõhn oli vaevu tuntav, kuid väga eba-meeldiv. Ja tugevnes järjest.

Manfred vupsas voodist välja ja tõusis üles tornrõdule. See, mis ta koidueelses aovalguses nägi, oli vapustav. Kogu meri — nii kaugele kui silm ulatus — oli täielikult muutunud. Manfred kehitas kõhedustundes õlgu ja vaarus tagasi alla magamistuppa:

– Tule... vaata...

Teravas, selges valguses kilgendas silmapiirini otsekui rüsi-jääsupp, enamasti hall, kuid oli selles ka värvilisi laiike ja mingit võigast helendust.

– Mis see küll on?... — naine ei suutnud mõista.

– Teame ju, et ookeanis ujub prügisaaari, mis on suuremad Prantsusmaast. Öise tormiga on üks selline siia jõudnud ja piirab nüüd rüsinal meie saart. . .

– Prantsusmaa-suurune?! . . .

– Võib küll olla. . .

– Kus me siis oleme, Pariisis või Lyonis? — püüdis naine nalja heita, kuid see tuli üsna viril välja.

– Ohh! . . .

– Mis juhtus?

– Ma vist lukustasin telefoni. Kuidas see küll lahti käib? . . .

– Igatahes mõtle nüüd enne kümme korda, kui uuesti kusagile vajutad. . .

– Juba ma vajutasin. . . Moka. Nüüd ei tea küll enam, mida teha.

– Mine küsi pealikult.

Must huumor. Pärismaalaste küla all rannas oli ilmselt juba paksu sodilademe all.

Kaugemal merel kerkis üks rohekashall-erevalge prügimägi, märksa kõrgem kui see kungas, millelt Manfred ja ta kaaslane ta tõusu jälgisid. Kui Manfred pilgu langetas, nägi ta, kuidas prüginne oli jõudnud alt rannast juba nende maja ümbritsevate palmideni ja piiras neid igast küljest, aeg-ajalt veidi taandudes, siis aga jälle peale tungides; vääramatut jõud lükkas edasi määratud kilepuntraid ja plastpalakaid, mis kleepusid taandumisel põõsatele ja palmitüvedele. Merel kerkiva prügimäe suurus lasi oletada, et peagi matab see enda alla kogu saare, ka nende villa.

Manfred haaras kaaslanna embusse:

– Teeme veel ühe viimase katse kiirata endast oma teisikuid kõikjale ilmaruumi!

Nii istusid nad siis nüüd tornrõdul jabjum-ühtesse ja — ime küll! — sel korral õnnestus kõik kohemaid suurepäraselt: nad mitte ainult ei kiiranud vaba ja sundimatu voona endast oma teisikuid igasse ilmakaarde, vaid surusid seda tehes ka prügilaama igas suunas tagasi merele, kus see peagi kaugeneks ja lõunaks juba silmist kadus. Ju ei olnud siis ikka ka lausa Prantsusmaa suurune. . .

Manfred mõistis, miks neil varem polnud miski õieti õnnestunud; vajaka oli jäänud tõsisest tahtest ja usust, pühendumusest. Nüüd oli see olnud täiuslik.

Ka pärismaalastel polnud häda midagi, käisid vaid pisut uimase ringi ja olid tujust ära; nende küla oli tõepoolest mattunud korraks päris paksu sodilaama alla.

SURSAR, TJUTERS

Kõndisime muusaga Ontika pankrannikualuses liivarannas. Juba on seal mitmes kohas rajatud pangapealselt alla laskuvaid trepistikke; iga selline laskumine pole pelgalt võimalus alla randa jõuda, vaid muljetavaldav matk mägimaastikus, millest ei usukski, et Eestis võib midagi sellist näha: suured tundmatud lehtpuud, lopsakas roheline paerünkadel, värvikirev lillevaip kuristikku kohal, sekka sinakasmusti savipaljandeid.

Peatusime parajasti Saka mõisahotellis ja seal on paarisajameetrite vahedega koguni kaks sellist trepistikku: üks vana, puust, otsast juba natuke kõdunev, ja teine modernne, mingist hallist metallist.

Kõndisime edasi rannaäärsel liivaribal, nautides avarat vaadet: kivid meres, silmapiiril kolme saare helesinised siluetid — Suursaar, Väike ja Suur Tütarsaar — vaevu nähtavad, ebamaised hõllandused silmapiiril. Seal elanud soomlastel oli kujunenud meie rannarahvaga omapärane sõbrakaubandus — nemad tõid kala, vastu said vilja. Meenus üks naljakas lugu: nähes kena pere-tütart, küsinud soomlane, kas tal juba ka peigmeest on? Peremees vastanud uhkelt:

– On, on, suvel kaks, talvel üks.

Kuna soome keeles on peigmees “sulhanen”, arvas meie mees muidugi, et küsiti sulaste kohta. Küll soomlane võis imestada, mis elu need eestlased elavad. . .

Siis ühel aastal sõbrad saartelt enam ei tulnud. Venel oli tärpanud mõte need saared Soome ja Eesti vahelt endale krabada ja kõik sealsed põliselanikud olid sunnitud kodudest lahkuma.

Meie tähelepanu tõmbas endale üks väheldast kasvu sitke mees, kes seadis meres suurtele kividele väiksematest torne; mõni neist oli ikka lausa tasakaaluime. Kunstnikuhingega mees.

Edasi kõndides kuulsime, kuidas meid selja tagant kõnetati; mees oli merest välja tulnud. Ta küsis viisakalt, kas me vene keelt räägime, ja kui ma noogutasin, ulatas mu muusale väikese auguga kivikese, öeldes, et see on “korennoi boh”, kelle abil saab täita ühe soovi. Sümpaatne venelane. Küllap ta on ka seda meelt, et nende kolme saare anastamine oli Venemaa poolt inetu tegu ja nüüd tuleks saared Soomele tagasi anda ning tehtud ülekohut ka kuidagi heastada. . .

Venemaad häirib “russofoobia” ja nad on töötanud kõikjal maailmas sellega võidelda — mis kõlab väga pahaendeliselt. Miks nad ei võta õppust Lev Tolstoi lastelookesest, mille leiab igast algklassilugemikust: tuul ja päike võistlevad, kumb saab kiiremini inimese riidest lahti. Tuul puhub järjest tugevamini (võitleb russofoobiaga? . . .), kuid seda kõvemini kisub inimene endale riideid ümber, päike aga paitab õrnalt ja inimene võtab riideid järjest vähemaks. Kui Vene võtaks ometi eeskuju päikesest, haihtuks “russofoobia” sedamaid iseenesest. Olen nooruses palju Venemaal rännanud ja kohanud toredaid külalislahkeid inimesi. Nüüd küll ei või sinna oma jalga tõsta, nüüd on nad ennast õhku täis tõmmanud ja vihale ajanud. Venemaa polevatki riik, vaid terve tsivilisatsioon. . . Tahtmatultki küsid: aga kuidas jääb tsiviliseeritud käitumisnormidega? . . .

Ma ei tahtnud sümpaatset kunstnikuhingega vene meest piinlikku olukorda panna ja otsustasin, et ei tee neist saartest üldse juttu, kuid mees oli juba märganud, et mu pilk peatub ikka ja jälle vaevu nähtavail helesinistel kangastustel kaugel silmapiiril, ning ta sõnas:

– Sursar, Bolšoi Tjuters, Malõi Tjuters,
ja lisas uhkustundega:

– Kuuluvad Venemaale.

Meie jätkasime oma teed ja venemees pöördus tagasi merre kividele uusi torne püstitama.

– Mis ta ütles — et “kureinõi boh”? Suitsetajate jumal?... — imestas muusa. — Üks soov...

– “Korennoi”... juur — “juurjumal”... no mingi ürgne vaimne alge, väeallikas või midagi sellist...

Seisatasime. Muusa vaatas auguga kivikest oma käes. Oli ilme, et ta valmistub sõnastama seda ühte soovi. Ma ei tahtnud teda segada ja ette öelda, kuid mu huuled ilmselt siiski vormisid väljaütlemata sõnu:

– Saared Soomele tagasi!

INGVAR LUHAÄÄR (1945) on ajakirjanik, luuletaja ja tõlkija. Ta lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo erialal 1970. a. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud luulet (2024, nr 8, lk 1426–1432).

HANS TSIRK. Doonau bastion (1946, süsi, paber)

KUUS LUULETUST SÜGISPIMEDUSELE

Indrek Hirv

*

Kui oled eredas päikeses
surutud vastu seina
ei ole sul enam varju

nii nagu peeglil
mis on keeratud vastu pimedust
ei ole äkki enam sügavust

või nagu mõtteselguses
pole unede
ilusat õrna udu

*

Mõned valusad vaikuse väljad
juba vanadest aegadest
ümber mu südame

vahel jälitab mind nende vaikus
nagu hulkuvat koera
ta ulgumine

mu süda jääb siis seisma
peab hinge kinni
ja kuulatab

ja mu juuksed tõusevad püsti
ja ma tean et keegi seal kaugel
mõtleb mu peale

*

Kes mõtleks mu peale veel
kes kuulataks õõsiti
mu nime kaja
kui mind enam ei ole

sest kui ma magan
siis ma vooderdan
oma mõtete pesa
ilusate unedega

ja kui ma siit lähen
tulevad ülevalt varesed
ning mu pesast ei jää
enam mälestustki

*

Olen vaid põgus vari
pildiraamide
ja seina vahele
surutud peeglis
ehmatav külmus
juba südames
panen korraks veel käe
vastu soemüüri

vaid iseenda vari
kui toetan pea
vastu teispoolse
uksepiita

*

Üksindus levib nagu
sügisene niiskus
üle majade ja tänavate
milleks teile mu luuletused
kui ka need
levitavad üksnes üksindust —
üksindust ja liikumatut vihma
ja tumedaid katkendlikke mõtteid
inimtühjades kohvikutes

*

Hommikune tühjus
mu südames
peidab endas veel
ühte tühjust
meeleheitele aetud
hääletut ja lõhnatut ruumi
täis välja karjumata
ahastusi
ja pisikesi hõljuvaid mõtteid
mis alles otsivad
oma kohta
pimedas

PÜHAPUUDE RAIUMISEST JA EESTLASTELE VABADUST KUULUTANUD TAMMEST

Heldur Sander

SISSEJUHATUS

Läbi siinse maa pika ajaloo säilis inimestes usk, et eestlased saavad kunagi oma iseseisva riigi, ja see on olnud ka paljude Eesti ala oma kodumaaks valinud muulaste mõtetes. Eesti rahvuse, ühtekuuluvuse ja oma riigi kujunemist on kirjeldanud paljud võõramaalased oma rohketes kirjatöödes. Kogu meie praegune hariduslik-kultuuriline maailm on kujunenud siin tegutsenud eri rahvusest vaimuinimeste tegevuse tulemusena. Ühe sellise inimrühma moodustasid kirikuõpetajad, kellest kujunesid meie usu- ja hariduselu silmapaistvad edendajad, kooli-, vaimuliku ja ilukirjanduse väljaandjad, looduse ja kultuuri uurijad ning rohke teadustööde koostajad. Suuresti tänu neile on see maa ja rahvas saanud selleks, mis nad praegu on. Aga üks nende seas leidis ka neid, kes kuritarvitasid oma võimu, hävitasid eestlaste püha-kohti ja suhtusid taunivalt siinse rahva püüdlustesse. Lühidalt, kirikuõpetajate elu ja tegevus oli mitmekesine. Elujõuline kultuur saabki tekkida läbi raskuste ning rahvuslikud protsessid kulgevad erinevate arusaamade ja tõlgendusviiside ristudes ja põimudes. Siinse maa arvamine Euroopa kristliku kultuuriruumi osaks viis selleni, et meist said hariduse poole püüdlejad eurooplased. Ja see osutus määravaks meie iseseisvuse kujunemisel ning rahvuse ja riigi arengus.

Järgnevalt kirjeldame üht kohalugu konkreetsete juhtumite najal, mis on seotud Lõuna-Eesti Võnnu kihelkonna kolme kirikuõpetajaga. Toome esile ühe tamme raiumise loo ja teisalt Ingliise tüüpi pargi rajamise ning eestlastele vabanemist kuulutanud tamme istutamise — just selline ennustus tehti 1808. aastal ja kirjutati ka kirikuraamatusse. Analüüsime kliimaolusid 50 aasta jooksul, kui oli oht, et tammepuu võib hävineda noorusõrnuse tõttu, selgitame istutusloo tuntust ja tamme säilimist meie päevini. Ja lõpuks käsitleme seda kõike laiemas kontekstis siinsete olude taustal.

VÖNNU KIRIKUÕPETAJAD GÜNTHER WEBER JA BENJAMIN SASS NING PÜHA TAMME RAIUMINE

Võnnu kirikut hakati Tartu piiskopkonna esimese piiskopi Hermann I (Hermann von Buxhövdén, 1163–1248, ametis aastatel 1224–1247) korraldusel ehitama 1232. aastal. 1236. aasta jaagupipäeval ehk suve poolitaval päeval õnnistati kirik sisse ja pühendati apostel Jaakobusele. Meid huvitava teemaga seoses äratub tähelepanu 1680. aasta kirikukohtu protokoll. Kuna kohalikud mõisnikud ei sallinud tollast Võnnu kirikuõpetajat Günther Weberit, lootsid nad temast kuidagi lahti saada, mistõttu kogu tema õpetajaks olemise aja kestsid nende vahel kohtuprotsessid. Nii oli tollane Ahja mõisa omanik Weberi käest ära võtnud Papisaares maa-ala, mille oli kirikule kinkinud mõisa varasem (ning ühtlasi Kastre ja Haaslava mõisa) omanik krahv Gabriel Bengtsson Oxenstierna (1586–1656). Äravõtmise ettekäändeks tõi uus mõisnik selle, et ehitab sinna pidalitõve haigemaja. Nagu hiljem selgus, rajas ta sinna hoopis kõrtsi. Kirikuõpetaja esitas kaebuse kirikukohtule ja see otsustas Papisaares kirikule tagasi anda.

Kohalikud mõisnikud süüdistasid õpetajat ka mitmes süüteos, millest üks oli, et jaagupipäeva laada ajal olnud hommikul vara poolpaganad naised ihualasti ümber kiriku jooksnud ja vahast elajate kujusid kiriku müüri külge üles seadnud, kus siis ka ohverdati, ning kirikuõpetaja Günther Weber olevat neid oma ihusilmaga läbi akna vahtinud (Lillo 1932: 4–5; Meerits 2003: 26). Mõisnike kaebuse peale otsustas kirikukohus 1680. aastal jaagupipäeva

laada pidamise kiriku juures ära keelata, et alasti naised ei pääseks jumalakoda oma tantsuga rüvetama. Samuti põhjendati laada keelamist sellega, et kiriku juurde pole vaja laadapäeva kära, liigjoomist ega tüli. Ja võõrmündritele tehti ülesandeks hävitada paganausu ohvrikohad Kärša, Terikeste ja Kiidjärve külas (Rumma jt 1925: 497; Lillo 1931: 2a; Meerits 2003: 19, 26–27).

Tollased usulised kitsendused ei olnud siiski kuigi ranged ega ohvrikohtade ja pühade puude taunimine täielik, sest otseseid konflikte talupoegadega ei tahetud. Üldiselt ongi mitu autorit öelnud, et Eesti- ja Liivimaa provintsidele oli pigem omane suur religioosne sallivus. Ehk on selle kaudne mõju püsinud siiani, sest Võnnu (praegu Terikeste) küla omaaegse Mäesuutsu talu maal muistsel matuse- või ohvrikohal kasvas 1920. aastatel suur vana pärn (Rumma jt 1925: 487). Seda kohta pärnaga on peetud kõige tähtsamaks hiiekohaks, kus paganausu jumalatele ohverdati (Lillo 1931: 4). Puu rinnasümbermõõt oli kirjanduse andmetel 4,5 m (Vilberg 1931: 16). 1999. aastal oli pärna kõrgus 14 m ja rinnasümbermõõt 479 cm (Relve 2000: 58). Teine tuntud ohvrikoht Võnnu kihelkonnas oli Hammaste külas, kus 1920. aastatel kasvas kaks pärna (Rumma jt 1925: 500). Ja mainitakse veel kolmandatki looduslikku pühapaika Võnnu kihelkonnas, tegu on Kiigeoru hiiesaluga (künnapuude rühmaga) tänapäeva Koke külas.

17. ja 18. sajandil oli pilt religiooni ja usu koha pealt veel väga kirju. Näiteks selgub 1651. aasta kirikukohtu protokollist, et

inimesed käivad harva kirikus, kirikumaksud on mitmel vallal maksmata. Rahvas kummardab salaja katoliku usu pilte ja kujukesi, käib veel oma paganausuaegseid pühakohti kummardamas ja väärjumalatele ohverdamas; matab salaja surnuid ilma jumala sõnata ja ei lase lapsi korralikult ristida (Lillo 1931: 2a; Meerits 2003: 16).

Vello Helk on kirjutanud Poola ajal tegutsenud jesuiitide õpetuse võimalikust järelmõjust: “Näib, et talupidajad pidasid jesuiite veel üsna kaua meeles ja seepärast ei lasknud ka oma lapsi ristida ja hoidsid kõrvale armulauast” (Helk 2003: 204).

Järgnevalt võtame vaatluse alla hilisema Võnnu luteriusu kirikuõpetaja Benjamin Sassi (1725–1791, ametis 1764–1791). Ta oli sündinud Königsbergis ja õppinud sealses ülikoolis. Tema teugusast iseloomust annab tunnistust tõsiasi, et 1766. aastal, varsti pärast õpetajaks määramist organiseeris ta lõhki läinud kirikukella asemele uue valamise Riias. Kui Venemaa keisrinna Katariina II keelas 1772. aastal kirikusse ja kirikute ümbruskonda matmise, rajati 1773. aastal Võndu kalmistu. Kirikuõpetaja Sass seisis hea koolikorralduse ja laste koolitamise eest. 1777. aastal oli kihelkonnas 15 kooli ja Võnnu köstriks 23 last. Kihelkonnas rahvaarvu suurenedes lisati kirikule 1784–1789 juurdeehitus ja uus torn, laiendati aknaid ning uuendati sisustust (Lillo 1931: 2b; Lillo 1932: 5; Ein 1932: 24). Sass oli ka kodu-uurimuslike huvidega ning tegutses Liivimaa silmapaistvaima kodu-uurija ja literaadi August Wilhelm Hupeli kirjasaatjana (vt Hupel 1777: XXX). Pastor Sassi ajal oli Võnnus kaks köstrit: Hindrik Tätte ja Johann Reudolph (ka Reudolf; Meerits 2003: 32), ning kirikuõpetajale läksid korda ka kohaliku rahva usk ja arusaamad.

Hilisem Võnnu kirikuõpetaja Eduard Philipp Körber (1770–1850), kellest peagi lähemalt juttu tuleb, on kirjutanud:

Kui visa oli eestlase hingest oma esivanemate usk kaduma, näitab asjaolu, et inimesed Mäksa vallas Tammekülas veel praost Sassi ajal ühele pühale tammele ohvreid tõid. Ei aidanud muu, kui praost Sass ühes köster Reudolphiga läksid Mäksale ja raiusid püha puu maha (Lillo 1931: 2b; Meerits 2003: 33).

Tamme raiumise ajaks on märgitud 1787. aasta (Eisen 1922: 42; Eisen 1923: 4). Püha puu küll kadus, kuid küla ise kandis pikka aega Tammeküla nime, mis kaotati alles 1977. aasta haldusreformiga.¹

Sassi ja köster Johann Reudolphi Tammeküla tamme raiumine on läinud ajalukku ja kirjalikult talletatud (vt Relve 1982: 309;

¹ 1977. a nimetati Tamme küla Tammevaldma külaks. Selle nimekuju all on küla tuntud praegugi. Nimi pärineb juba 1582. aastast (Thamewald), vahepealsetel aegadel oli küla nimi lühenenud Tamme külaks. *Toim.*

Sander 2018b). See teade võis Körberini jõuda köster Reudolphi enese kaudu, kes suri 1817. aasta novembris (Meerits 2003: 45). Seega on suure tõenäosusega tegu päriselt aset leidnud sündmusega.

MIS JUHTUS TAMMEKÜLAS MATTHIAS JOHANN EISEN JÄRGI

Pöördume siin vaimuliku, rahvaluuleteadlase, ajaloolase ja kultuuriloo uurija Matthias Johann Eiseni (1857–1934) ühe ilukirjandusliku teose poole. Eisen kirjeldab selles küllaltki tõepäraselt pastor Sassi Tammekülla mineku ja tamme raiumise lugu:

Võnnu kirikumõisa ukse ees seisis kaunil kevadisel päeval 1787 troska, kaks hobust ette rakendatud, kutsar ja köster Juhan Reudolph pukis. [---] “Kas olete valmis sõitma!” [---] “Aga kas ka kirves kaasas, köster?” [---] “Kirves?” [---] “Ütlesin ju, et Tammekülas paganuse pesa: austavad tamme, ohverdavad tammele. Saksamaal sündis 1000 aasta eest niisama. Bonifacius,² tubli mees, võttis kirve, raius nende püha tamme maha. Sest saadik kadus paganus. Ajalugu loeb Bonifaciuse tähtsate meeste hulka. Tamme raiumise lugu tunneb iga koolilaps. Võnnus sarnane tamm kui Geismaris.³ Miks ei peaks minagi tamme maha raiuma? Seks meil kirvest tarvis!” “Aga eks ole Tammeküla rahvalgi kirveid?” “Mina ei usu neid! Pole vist paremad sugugi, kui Hesseni mehed. Ega nad taha kirveid välja tuua. Kardavad vist, et tamm neid selle eest nuhtleb! Parem siis, kui meil oma raieriist kaasas!” (1923: 4.)

Ja algaski sõit Võnnu pastoraadist Mäksa Tammeküla poole. Jõudnud tamme juurde, läksid kirikuõpetaja ja köster kohe tamme vaatama ja nägidki, et puud austatakse: linnud olid okstel lehvimas, tamme all oli maas paar vaskraha, paar muna, nartsu sees

²Püha Bonifatius (u 675–754) oli Inglismaal sündinud benediktiini munk, üks põhilisi germaanlaste ristiusustajaid. Tapeti märtrina misjoniretkel friiside juurde kohalike paganate poolt. *Toim.*

³Hendrik Relve kirjutab (1982: 309): “See toimus paganausuliste germaanlaste ümber pööramiseks, milleks Bonifacius raiunud (lasi raiuda) Geismaris maha piksejumal Donarile pühendatud tamme. Pärast seda oodanud rahvas, et piksejumal munga maha lööks, kuid asjatult.”

soola, viljateri, villatupse, lõnga ja muud. Kohe Sass parastas: eks ma ütlesin ju, et paganad! Ja tamme juurde oli kogunenud kümme-kond Tammeküla meest ja naist. Kohe kargas kirikuisand talupoegadele turja ja käratas: “Paganad olete!” Küll kohalikud selgitasid, et ei ole, käivad ju ilusti kirikus, aga kõrget kirikumeeest Sassi see ei veennud ja ta jätkas:

“Mina, mees, ometi niisuguse ohverdamise kaotan. Mine [Hindrek], too kirves, raiu tamm maha!” “Kulla kiriksand, ei või! Minu kirvevars katkes eile. Ei saanud veel mahti uut kirve vart teha!” “Tühi lori! Ei usu!” sõnus õpetaja Sass vihaselt. Pööras ennast siis teise mehe poole: “Andres, mine too kottu kirves, raiu tamm maha!” Andres jäi ammuli suuga õpetaja otsa vahtima, just kui ei mõistaks ta käsku. “Mis sa vahid? Mine, too kirves!” Kukalt sügades hakkas Andres kodu poole sammuma. Õpetaja pööras ennast jälle seisjate poole. “Juhan, mine, too sinagi oma kirves siia!” “Eks ma lähe!”

Õpetaja ootab, ootab, ei ilmu kedagi kirvega. Viimaks tuleb ometi Andres tühjade kätega. “Kus kirves?” “Kulla kiriksand, palun andeks, kirves kadunud! Küll otsisin, otsisin, aga ei leidnud!”

Ei jäänudki muud üle kui öeldi köstrile, mine too ise kirves, ja Sass võttis ise kirve kätte ja ütles: “Oot, oot, nüüd tahan nende tammejumala hävitada!” Ja astuski ta tamme juurde, peab veidi aru ja laseb kirvel tamme tabada. Kuid midagi kirikuõpetajas siiski vakatas, igatahes raiuja jõud katkes ja kirves ulatati köstrile. Ega ei jäänudki Reudolphil muud üle kui raiumisega ise pihta hakata. Kuid see töö ei istunud talle kuidagi, ja kirikuõpetaja ütleb lähemal seisvale mehele:

“Mikk, võta köstrilt kirves, raiu edasi!” Mikk kargab paar sammu tagasi, just kui ähvardaks madu teel ees. “Noh, Mikk, tule, raiu!” Mikk hädatlema: “Kulla kiriksand, ei või aidata! Käsi kangesti haige! Ei jaksa kirvest käes pidada!” Õpetaja vaatab ümber: “Noh, siis sina, Peet, raiuma!” Peet palet sügama: “Pai kiriksand, raiuksin küll, aga ei ole aega, pean koju sööma ruttama. Leem jäi lauale, jahtub ära!”

Ei aidanud muu, kui kirikuõpetaja lubas kaevata Mäksa mõisa, ja kui mehed ei kuuletu, siis saavad nad seal oma 50 hoop. See

mõjus ja meestel ei jäänudki muud üle kui tamm maha raiuda. Kaugemal seisvad naised küll muretsesid:

Helde taevas, mis nüüd meie meestest saab! Küll taevas neid niisuguse kurjateo eest nuhtleb! Jäävad kas haigeks ehk kärvavad meie loomad ehk tuleb muud õnnetust. Pögeneme kaugemale, muidu langeb tamm meie kaela, tapab meid kõiki!

Igatahes kukkus püha tamm suure praginaga maha, ei ilmunud taevast surmavat välku ega tabanud raiujaid mingisugune tõbi. Tammekülas jäi kõik endist viisi. Hiiepuu kannule viidi veel mõnda aega vaskraha, soola ja mune ohvriks, kuid katkes seegi varsti haridustaseme tõusuga.

Ajaloost tuntud püha Bonifatiusse tamme-raiumine (Robinson 1916: 62–64; Relve 1982: 309) oli Eisenile ja Võnnu kirikuõpetaja Benjamin Sassile tuttav. Aastail 1781–1784 Tartu maakonna (kreisi) praostina ja 1784–1791 Tartu praostkonna praostina tegutsenud Sass oli tõenäoliselt kõrge eneseteadvusega ja karjäärihimuline mees (Ottow, Lenz 1977: 402). Tammeküla tamme raiuma minnes võis Sass tõesti oma suuruseihaluses mõelda Geismaris toimunud. See on ainuke teadaolev juhtum tollastest Eestija Liivimaa kubermangust, kus Bonifatius võis leida järgija ja tema tegu ulatuda eeskujuna siia 1000 aastat hiljem.

VÕNNU KIRIKUÕPETAJA EDUARD PHILIPP KÖRBER JA TEMA PUUISTUTUS

Pärast Benjamin Sassi surma kutsuti Võnnu kirikuõpetajaks Paul Johann Körber (1735–1795), kes oli aastail 1764–1792 töötanud Tori koguduse õpetajana. Paraku sai ta Võnnus seda ametit pidada lühikest aega, kõigest kolm aastat. Tema järglaseks selles ametis sai ta poeg Eduard Philipp Körber, kes oli õppinud Königsbergi (1789–1792) ja Jena (1792–1793) ülikoolis. Pärast koju tagasipöördumist 1793. aastal oli ta Võnnu kihelkonnas Ahja mõisas poolteist aastat koduõpetaja ja ordineeriti 1796. aastal kirikuõpetajaks. Nimetatud ülikoolides huvitus Körber geoloogiast — kogu mineraale ja kivimeid — ning oli innustunud ajaloost, koduloost ja kunstist. Ta avaldas silmapaistvaid uurimusi mitmelt

alalt, põhiliselt ajaloost. 1803. aastast oli ta Jena Mineraloogia Seltsi (Die Societät für die Gesammte Mineralogie Jena), alates 1806 Keiserliku Moskva Loodusuurijate Seltsi (Kaiserliche Moskau-Gesellschaft der Naturforscher) ja 1846. aastast Õpetatud Eesti Seltsi (Gelehrte Estnische Gesellschaft) auliige ning osales teistegi seltside tegevuses. Oma käsikirjade kogu pärandas Körber Õpetatud Eesti Seltsile ning sellega pandi alus seltsi muuseumile ja arhiivile (Recke, Napiersky 1829: 487–488; Der... 1850: 448; Kurzer... 1850: 631–634; Hermann 1971: 756–757; BBLd 2013: 400; Vinkel 1994: 18–24; Meerits 2003: 34).

Eduard Philipp Körber töötas Võnnu koguduse õpetajana 50 aastat (1796–1846). Tema teenistusjuubeli tähistamine oli Võnnus tähtsündmus (Pastorat... 1846: 757; Am... 1846: 900–902) ja selle kirjeldus on kirikuraamatusse üles tähendatud.⁴ Körberil oli rikkalik koduraamatukogu, milles leidis rohkesti usualast kirjandust, aga palju muudki, sealhulgas kroonikaid (Iwask 1911: 171–199). Ta kirjutas ka eesti keeles. Näiteks on tema sulest pärit Tartu murdes kirjutatud ja tema ajal käsikirja jäänud Võnnu kihelkonna ajaraamat, mis lõpeb 1835. aastaga. Seda on paljud inimesed oma töös kasutanud ja kunstnik Gustav Mootse tegi 1905. aastal originaalist ära kirja, mis ka avaldati (Meerits 2003: 10–53). Eduard Philipp Körberi kohta on kirjutatud tema poeg: “Kui keegi võtaks kõik need suured raamatud, mis tema kogu oma eluajal on kirjutatud, maast üles tõsta, siis ühe mehe jõud ei hakkaks sellele peale” (Hermann 1971: 757). Tänu temale on seniajani olemas Võnnu kirikupark. Ta ise kirjutab sellest nii: “1798. aastal rajasin mina, Võnnu pastor Eduard Philipp Körber, oma puuviljaaia taha Inglise aia, kuhu istutasin 1800. aastani igat liiki puid üha juurde — varjuks endale ja oma järeltulijatele.”⁵ Seega lähtus ta siinmail juba kinnistunud pargistiilist, mille algusajaks loetakse 1770. aastaid (Hein 2007: 36). 1756. aasta käsikirjas kirjutab Johann Georg Eisen (Eisen von Schwarzenberg, 1717–1779), et aednikest ei teata Liivimaal kuigi palju, ilusaid aedu on tervel maal vaevalt 12 (Hiimets 2014: 140). Ent juba

⁴Vt RA, EAA.3172.2.6, l 287–292.

⁵RA, EAA.3172.2.6. l 368.

1781. aastal teatatakse: “Aiakunstist on mõne viimase aasta jook-sul saanud tõeline kirk ja see joondub üha enam Inglise maitse järgi” (Jannau 1781: 65; Hein 2010: 18). Aasta hiljem nimetatakse praeguse Eesti alal kolme Inglise tüüpi aeda: Kukulinna (Kukulin), Kabala (Kabbala) ja Õisu (Euseküll) mõisas (Hupel 1782: 245, 311, 326). Ja viis aastat hiljem mainitakse juba üsna mitme mõisa aeda, kus nähakse Inglise tüüpi aiakunsti suundi (Hupel 1787: 481). Seega oli Körberi rajatud aed üks neist paljudest, mida tollal leida võis. Samas on ta ise kirjutanud, et “1798. aastal lasin ma lusthoone ehitada ja metsatuka aia taha istutada” (Meerits 2003: 36), seega polegi päris selge, kuivõrd inglispärane see park või aed oli.

Körberi entusiasm puude istutajana oli suur. Võnnus sündinud kunstnik Gustav Mootse (1885–1957) kirjutas ilmselt 1920. aastatel, et kõik kiriku ümber kasvavad põlispuud on Körberi istutatud, samuti viljapuuaed, park, sarapuupuiestik, pikk pajurivi magistraalkraavi ääres ja palju muudki. Pajurida oli veel oma jändrike tüvedega kaua alles, kuni kirikuõpetaja August Eduard Warres (1864–1914, ametis 1892–1912) laskis need saja-aastased puud maha saagida (Meerits 2003: 83).

Inglise aia rajamisele järgnes Körberi abikaasa Christine Gerdruta Körberi (sünd Mickwitz, 1780–1833) tamme ümberistutus. Puu on läinud ajalukku kui Körberi, Priiuse või Vabaduse tamm. Körber ise on kirjutanud Võnnu kirikuraamatu viimasele leheküljele saksa keeles:

23. aprillil 1808 — jüripäeval — istutas mu naine Inglise aia ette ümber noore, kaheksa-aastase tamme, mille ma olin seemnest kasvanud. Rõõmsam ja õnnelikum järelpõlv võib kord, kui päeva lämmitav kuumus on kutsunud nad selle saja-aastase puutüve alla istuma, meenutada tänuga mind ja minu head naist. Siis on meie rõhutatud vendade eestlaste ränk ike juba ammu purustatud. Neist saab taas vaba, iseseisev, õnnelik rahvas — *quod Deus bene vertat!*⁶

⁶Võtku Jumal seda heaks pöörata (lad k). RA, EAA.3172.2.6.1 368.

Körberi Inglise aia rajamine ja tamme istutus toimus ajal, mida kirjandusteadlane Aarne Vinkel on iseloomustanud järgmiselt (Vinkel 1994: 13):

Balti Saksa emamaa põletusainega varustatud valgustusaeg sumbub õhupuudusse — piir uueks impordiks on suletud. Suured juhid baltluse poliitikas ja vaimuelus olid välja surnud, uued olid visad tulema ja oma võimeilt polnud need kaugeltki võrreldavad veel elustava valgustusvaimu paistel kujunenud isiksustega.

Sajandi alguse hoog taltub.

Tegelikult oli olukord teine: 19. sajandi alguskümnenditel kerkis esile Halles, Jenas, Königsbergis jt ülikoolides hariduse saanud akadeemiline järelkasv (Tering 2008). Taasasutati Tartu ülikool, mis tõusis uueks vaimusümboliks. Ka kunstiteadlane Epi Tohvri on kirjutanud: “Valgustuse mõju Balti provintsidest ulatus 19. sajandi teise kümnendisse” (Tohvri 2014: 108). Nii Saksamaal kui ka siinses uues ülikoolis akadeemilise hariduse saanud inimeste seast tulid uued vaimuanded ja liidrid, kellest üks oli ka Eduard Philipp Körber.

Körberi tamme istutusloos avaldas Vönnu kirikuraamatusse tehtud ülestähenduse põhjal eesti keeles esmakordselt 1898. aastal Martin Lipp (1898: 134). Lipp (1854–1923) oli laia haardega vaimulik, rahvusliku liikumise tegelane ja harrastusajaloolane, suguvõsauurija jne. Ta on avaldanud kirikliku hariduse teemal kaks uurimust (Lipp 1898, 1899). Kas Lipp käis tõesti Vönnus ja luges ise kirikuraamatust tammepuu istutus- ja ennustuslugu, pole päris kindel. Võimalik, et see lugu oli siinses saksa keelses kirjanduses juba märkimist leidnud. Järgmisena avaldasid selle eesti keeles kaks meie silmapaistvat meest, Konstantin Konik ja Karl Eduard Sööt 1933. aastal (K. K-k, K. E. S. 1933: 194; Vinkel 1994: 21). Nende väike kirjutis näitab kahe suure isiku koostööd ja ühist mõttesuunda, ent kust nad selle Körberi tsitaadi võtsid, pole teada. Hiljem avaldasid selle kodu-uurija Uno Hermann (1971: 756), kirjandusteadlane Aarne Vinkel (1994: 21) ja kunstiteadlane Ants Hein (2007: 51). 2009. aastal leidis see märkimist ühes interneti jututoas viitega algallikale (Kalmer 2009). Ajaloolane Küllö Arjakas kirjutab:

Mis puudutab seda prohvetlikku ennustust, siis ega me ei tea, mida selle all 1808. aastal mõeldi. Pigem kaldun uskuma, et silmas peeti pärisorjuse kaotamist (ränk ike, ja kui see kaotatakse, siis on rahvas vaba, iseseisev ja õnnelik). Napoleoni sõdade mõjul kaotati Kesk-Euroopas mitmel pool pärisorjus ja kuuldused sellest levisid ka Eestis haritud ringkondade seas.⁷

50 aastat varem, 1756. aastal oli Venemaa esimeseks pärisorjuse kaotamise pooldajaks peetud Johann Georg Eisen kirjutanud: “Orjus tuleb kaotada. Kuid mitte rendile ei tohiks maad anda, vaid pärisomandiks, sest rentnik ei tooks rahvale ega riigile kasu” (Hiimets 2014: 144). Võiks arvata, et Körber mõtles ikkagi midagi enam kui pärisorjuse kaotamist, aeg nõudis ju muutusi. Siiski polnud veel 19. sajandi lõpulgi selge, mida tähendas “vaba, iseseisev ja õnnelik rahvas” siinses kahes kubermangus elavatele eestlastele, kui peale nende elasid siin ka lätlased, sakslased ja venelased. Igal juhul on 200 aastat pärast Körberi ennustust arvatud, et just sellest puust saigi meie esimene vabadusmonument (Hein 2007: 51).

KUIDAS SOOSIS ILMASTIK NOORE TAMME KASVAMIST?

Võnnus on tähelepanu pööratud ka ilmastikunähtuste registreerimisele. Nii oli 1704. aasta “20-dal suvekuu” (juuni) päeval “üks suur tulepall taeva peal läänest vastu lendanud, mis pani palju inimesi kartma, et see head ei tähenda” (Ein 1932: 29). Ka Körber tegi ilmavaatlusi. Selgub, et tamme kasvamapaneku ja istutamise aeg oli mitmes mõttes ränk. 1799. aastal oli karm külm, kraadiklaas (ehk “ilmaklaas”, nagu tol ajal öeldi) näitas üle 30 kriipsu (s.t alla -30°Ré ehk alla -38°C), viis kuud külmetas järjestikku, linnud kukkusid surnult maha ja Peipsi järve peal oli jää üks süld ehk seitse jalga (u 2,1 m) paks (Meerits 2003: 36; Lillo 1931: 2b). See teade näitab, et termomeeter oli Körberil olemas ja ta tegi ka ilmavaatlusi, kuid andmestikust ei tea me paraku midagi. Suurele pakasele viitab see, et meist lõunas, Kuramaa põh-

⁷E-kiri autorile 5. märtsist 2018.

jaosas Vindavi rajoonis Angermündes (läti k Angerciems) on täheldatud:

“See talv oli üks karmimaid ja käredamaid, võib-olla isegi kõige karmim kogu selle sajandi peale, kuna juba 14 päeva enne jõulusid (21.12.1798) oli meil kole külm, mil termomeeter oli 20° (–24 °C)” (Kawall 1867, tsit. Tarand jt 2013: 188).

Pakane kestnud ilma sulata temperatuurivahemikus –24 kuni –28,8 °C läbi jaanuari, veebruari ja märtsi ning jää paksus olnud 5–6 jalga (u 1,5–1,9 m; samas). Enne jaanipäeva 1799 hakkas rängalt “piksevihma sadama ja Võnnu kiriku õueaed oli vee all. Hammaste külas tõstis vesi tükk heinamaad üles ja tegi muid pahandusi” (Meerits 2003: 36).

Karm oli ka 1800. aasta talv, mil pakane kestis märtsikuuni ja külm võttis ära vanad viljapuud, mis eelmise talve olid suutnud üle elada. Aluliina (Alüksne, Marienburgi) mõisas 1784–1801 koduõpetajana töötanud Wilhelm Christian Friebe mõõtis ilmselt just seal 4. veebruaril 1800 õhutemperatuuriks –36° ja keegi teine Laiusel –37,5° (Tarand jt 2013: 188, 189). Arvatavalt oli selleks teiseks aastail 1779–1821 kirikuõpetajana teeninud Heinrich Johann von Jannau. Tõenäoliselt korjas Körber seemne 1800. aastal mõnelt Võnnu kiriku lähedaselt tammelt ja karmid talved võisid olla sealseid puid kaudselt mõjutanud. Ilmaolud polnud teab mis head ka 1800. aasta vegetatsiooniperioodil, mil tamme seemned valmisid. Porkuni andmetel oli juuni jahe, pilvine ja vihmane, eriti ebameeldiv oli aga ilm juulis: 2., 8. ja 26. juulil (uue kalendri järgi 14. ja 20.07 ning 7.08) olid öökülmad ja kogu aeg sadas vihma, augustis oli soojem, kuid kuu viimasel dekaadil oli ka siis viiel korral öökülmi (Tarand jt 2013: 189).

Võnnu kihelkonnas oli 1801. aasta suvel palju äikest, pikne pani põlema Ahja mõisa vana elamu ja lauda ning Võnnu külas Kure Mardi talu. Talvekuu (novembri) esimesel päeval oli suur tuisk tuulega, mis paiskas ümber palju aidakatuseid ja heinakuhjasid (Meerits 2003: 37).

1807. aasta suvel oli kange põud ja nelja kuu jooksul ei sadanud piiskagi vihma. Põua tagajärjel kõrbes vili põldudel ja viljahind tõusis väga kõrgele. 1808. aastal puhkes seetõttu näljahä-

da, suri palju inimesi ja loomi. Võnnu kihelkonnas nõudis nälg koos haigustega sel aastal (1808) 830 inimest. Veel 1809. aastalgi oli suremus Võnnus erakordselt suur, 657 inimest; tavaliselt suri Võnnus aastas 227 hinge (Ein 1932: 22; Meerits 2003: 40–41; Lillo 1931: 2b). 1808. aasta tõi pehme, kuid püsiva talve, hilise, kuid viljaka kevade, kauni suve ja malbe sügise (Tarand jt 2013: 195). Sellised olid tingimused, milles puu sirgus. Ka järgnenud aastakümned ei saanud sellele tammele ohtlikuks.

1817. aasta juulis tekitas ilm Võnnus rohkesti kahju, kui ühel pärastlõunal käis kiriku juurest üle raske äike jämedate rahetradega, millest mõned olid tuvimuna suurused. Need purustasid mitmel pool aedu ja põlluvilja ning lõhkusid kirikus ligi 150 aknaruutu.⁸

Körber teatab, et 19. oktoobril 1817 sai 300 aastat täis õndsas Martin Lutheri õpetusest. Sel päeval peeti kõikjal Liivi- ja Eestimaa kubermangus tema mälestuseks suurt tänupüha ja Körber ise istutas sel puhul kiriku ümber kaskesid (Ein 1932: 22; Lillo 1931: 2b; Meerits 2003: 45). 1826. aastal oli suur põud ja metsapõlengud, mistõttu paks suits hõljus päevi õhus ning tera- ja köögiviljad hukkusid (Meerits 2003: 50). Teisel on öeldud, et 1827. aasta oli Ida-Eestis haruldaselt kuiv, päike paistis juunis, juulis ja augustis veripunasena taevavõlvil. Suured metsapõlengud olid Torma kihelkonnas Tarakveres, Kõnnus ja Avinurmes ning Laiuse kihelkonnas Laius-Tähkveres (Hiimets 2014: 144). 1828. aastal oli taas suur põud, mistõttu viljapuud polevat jälle kasvanud (Meerits 2003: 49). 1831. aastal oli kange pikne ja müristamine ning põlesid Põhja-Eestis Haljala ja Lõuna-Eestis Kanepi kirik (Meerits 2003: 50). Võnnu pastoraadi kased läksid aga kõigest hoolimata kasvama ja 1930. aastatel olid need veel alles ning selleks ajaks sirgunud suurteks puudeks (Ein 1932: 22; Lillo 1931: 2b).

Aastatel 1800–1850 olid Eesti alal väga vahelduvad kliimatingimused: kaheksa väga külma talve (keskmine temperatuur $-7,2$ kuni $-11,3$ °C) ja kuus väga sooja talve (keskmine temperatuur $0,1$ kuni $-2,3$ °C; Tarand jt 2013: 610). Liivimaa kubermangu vastastikuse rahekindlustusseltsi Võnnu kirikumõisa rahekahjus-

⁸RA, EAA.3172.2.6, 1368.

tustoimikus on kirjas kirikuõpetaja Gustav Oskar Oehrni (1820–1877/78) andmed, mille järgi 9. mail 1852 oli Võnnu kirikumõisas kahjustuste ulatus 36 vakamaad (10 ha).⁹

Võnnu kiriku tamm aga säilis. Kui Körber 1850. aastal Tartus suri, sängitati ta Võnnu kiriku juurde tamme lähedusse:

Hingama pandi kallis Eesti rahva sõber, kes selle sõpruse omas perekonnas edasi pärandanud, nagu teame, Võnnu kirikuaias, 10. mail 1850, “priiuse-tamme” ligidale, mille tema poole aastasaja eest Eesti rahva õnne täheks istutanud (Lipp 1899: 83).

KAS VÖNNU TAMM TÕESTI SÄILIS TÄNAPÄEVANI?

1918. aasta 24. veebruaril sündis Eesti vabariik, kuid tammepuu säilimine pole selge. Puude istutamist Võnnu kiriku juurde on mainitud jälle 1925. aastal. Selgub, et Võnnu kirikumõisa aias oli sel ajal kaks suurt puud, tamm ja pärn, mille õpetaja Eduard Philipp Körber olevat sinna istutanud talurahva vabastamise päeval [23. märtsil] 1819. aastal selle päeva mälestuseks (Rumma jt 1925: 487). Sel aastal hakkas kehtima Liivimaa talurahvaseadus, millega kaotati pärisorjus ja talurahvas võis omandada ka kinnisvara; koormisena tuli kasutusele raharent.

Sellele 1925. aasta teatele on viidatud ka 1931. aastal (Vilberg 1931: 10) ja 1960. aasta foto allkirjas (Sander 2018a: 26). Kahjuks pole Eduard Philipp Körber ega tema pojad Martin Georg Emil ja Carl Eduard Anton Körber oma kirjutistes puude istutamisest midagi rääkinud ([Körber] 1859; Körber 1872, 1873; Meerits 2003), seega on 1808. aasta kohta ainuke algallikas tollesama aasta kirikuraamat¹⁰ ja 1819. aasta kohta Jaan Rumma jt koostatud koguteos *Tartumaa* 1925. aastast. Selle autorid olid Tartu Ülikooli teadlased, andmeid kogusid ja kirjutasid üles aktiivsemad ja andekamad üliõpilased. Teose allikatest paraku ei selgu, millisele neist võiks toetuda puuistutuse paigutamine 1819. aastasse. See- ga võis teade pärineda mõnelt üliõpilasest korrespondendilt, kes

⁹RA, EAA.627.1.95.11.

¹⁰RA, EAA.3172.2.6, l 368.

külastas tollast Võnnu pastoraati. Kirikuõpetajaks oli seal aastatel 1923–1944 August Eduard Ein, kes oli 1916–1917 õppinud Tartu ülikoolis arstiteadust ja ajalugu ning 1918 ja 1920–1922 usuteadust. Hiljem avaldas ta Võnnu Jakobi koguduse ajaloo (Ein 1932), kus puude istutust ei mainita. Niisiis on kahtlane, et temalt oleksid liikvele läinud ekslikud andmed. Võib-olla aeti siin midagi segamini 1817. aasta puuistutusega reformatsiooni aastapäevaks või kanti mujal toimunu ekslikult üle Võnnu kirikumõisa. Puude istutamist talurahva vabastamise seaduse auks on teada ka mujalt. Näiteks Pärnu maakonnas Saarde kiriku juures siiani kasvavad tammed on istutatud 1820. aastal selle seaduse auks (Lekk 2005: 15). Istutajaks sai olla Friedrich August Samuel Metzler (1783–1857), kes oli sündinud Saksamaal Urbachis ja õppinud usuteadust Wittenbergi ülikoolis ning oli Eestisse asudes kirikuõpetaja Võrus (1804–1806), Pärnus (1806–1811) ja 1811–1823 Saarde Katariina koguduses. Metzleri algatusel tähistati Saardes ka 300 aasta möödumist Lutheri usupuhastuse algusest (Tammekann jt 1930: 505).

On isegi teada, et Laiusele hakati 1819. a seaduse auks ja pärisorjuse kaotamise tähistamiseks rajama kirikuparki. Johan Kõpp kirjutab selle kohta: “1820. a. võeti Laiusel nõuks talurahva vabastamise mälestuseks istutada puiestik kiriku juurde ja ehitada müür kiriku õue ümber” (Kõpp 1937: 304). Otsus võeti vastu sealse kirikuõpetaja Heinrich Johann von Jannau ajal (oli ametis, nagu öeldud, 1779–1821). Puude istutamine ja müüri rajamine algas aga tema poja Heinrich Georg von Jannau ametiajal (1821–1863) 1823. aastal (samas: 310–311).

Kas Körberi istutatud tammepuu Võnnus võiks veel alles olla, selles on kaheldud juba varem. Nii kirjutasi 1933. aastal Konstantin Konik ja Karl Eduard Sööt:

Et õpetaja Ed. Ph. Körber oli oma kutsetöö kõrval ka lugupeetud ajaloolane, siis huvitab meid eriti säärase mehe kaugele ette ajaloosse ulatuv pilk Eesti iseseisvuse ettekuulutamises. Teiseks ei saa ka tunnustamata jätta tema vabameelsust ja südamlukku suhtumist eesti rahvasse.

Lõpuks oleks aga huvitav teada, kuis on lugu n. n. Inglise parki istutatud vabadustammega... 125 aastat on tamme istutami-

sest saadik möödunud ja vahepeal on kirvetera ning saehambad valusasti meie kodumaa ilupuude lihasse lõiganud: saatuse ime oleks, kui vabad Võnnu kihelkonna eestlased nüüd võiksid tõesti veel oma vabadustamme varjus prohvetlikku kirikuõpetajat ja tema abikaasat meelde tuletada (K. K-k, K. E. S. 1933: 194).

Kuid kaudsetele andmetele toetudes võib öelda, et Körberi istutatud tammepuu oli tol ajal suure tõenäosusega siiski veel olemas. 1935. aastal korrustati kiriku juures aasta varem avatud, Aleksander Elleri loodud Eesti Vabadussõja monumendi ümbrus ja istutati juurde 17 tamme. Eespool mainitud 1960. aastast pärit foto kohta on aga kohalolnud öelnud, et see kujutab just nn Vabaduse tamme ümber kogunenud rahvast. Kui see tõele vastab, siis on paraku tõsi ka see, et proua Körberi ümberistutatud tamm hävis 2002. aasta tormis. 2004. aastal istutas Saaremaal tegutsev Martin Körberi Selts Võnnu kiriku juurde kaks uut tamme — ühe hävinud Vabaduse-tamme asemele ja teise Võnnus sündinud Saaremaa Anseküla Maarja koguduse kirikuõpetaja Martin Georg Emil Körberi (1845–1875) mälestuseks (Sander 2018a: 73).

KOKKUVÕTTEKS

Üldiselt ollakse nõus — ja seda näitavad ka kroonikad —, et nii nagu mujal maailmas oli sinselegi piirkonnale pikka aega omane pühade puude, salude ja metsatukkade austamine ning seostamine ohvri- ja matusekohtadega (Relve 1982: 308–314). 17. sajandi alguses kirjutab näiteks kroonik Dionysius Fabricius:

Mõned austavad igasuguseid tammesid ja teisi kaharaid ning tohutu suuri puid, mille kaudu nad kunagi said teada vaimude ettekuulutusi. Teised kummardavad salusid, mida lasevad kasvada külade ja majade lähedal, mida peetakse nii pühadeks, et neis ei tohi vitsaraagugi murda, ja nad arvavad isegi, et sellega, kes selle pühaduse teotuseks peetava kuriteo on toime pannud, juhtub otsekohe õnnetus (Fabricius 1610: 57, 59; vt ka Metssalu 2004: 58).

Teisal on sinse rahva ebausklikku kommet austada puid nimetatud naeruväärseks ja öeldud, et kui neid maha tahetakse raiuda, osutavad eestlased kõhklemata vastupanu, soovides pigem

surra kui alla anda (Helk 2003: 203). Samuti on teateid selliste puude raiumisest mõisnike ja kirikuõpetajate poolt. Igal pool ei näidanud kirikuõpetajad siiski pühade puude hävitamisel nii suurt agarust. Kuid ometi ei olnud Võnnu kihelkonna Tammekülla tamme raiumine erand. Isegi veel 19. sajandi teisest poolest on teateid ohvripuude raiumisest. Nii laskis Karula kirikuõpetaja Heinrich Ewald Paslack (1840–1923, õpetajaametis 1870–1900) maha raiuda kirikumõisa põllul olnud suure männi (Eisen 1922: 42).

Balti kubermangudes oli pastoraadiaedade põhiline iluaianuslik suund seotud mõisamajanduse arenguga 18. sajandil pärast Põhjasõda. Narvas tegutses 1704. aasta hilissuvest järgmise aasta varasügiseni Itaalia arhitekt Domenico Giovanni Trezzini. Ta olla aastail 1710–1719 kujundanud siinse kindralkuberneri vürst Aleksandr Menšikovi Narva Joaoru residentsi. 10. oktoobril 1709 külastas Menšikovi Joaoru aeda Taani saadik Just Juel. Ta kirjutab, et see oli sügavas orus kahe kõrge kalju vahel, millest voolab mööda jõgi, kujundatud selle maa kommete kohaselt ning päris ilus ja mitme võlvkäiguga (painutatud lehtpuude käigud). Samuti oli seal kasvuhoone õhuakendega, seda köeti ahjudega (Juel 1892: 290; Juel 1893: 84; Hein 2007: 33).¹¹ Edasi tuli juba Menšikovile 1714. aastast kuulunud Tallinna-lähedase Lagedi ümberkujundamine (algselt ehitati välja 1694–1695), järgnes Peeter I Kadrioru (Catharinenthali) residentsmõisa palee, barokkaia ja Inglise tüüpi maastikupargi rajamine 1718. aastast Tallinnas ja siis juba mitmed teised mõisad (Hein 2007: 30–36). Nende kõrval levis iluaianuslik suund suurematesse pastoraatide aedadesse ja parkidesse. Nii kujunes laialdane mõisate ja pastoraatide aedade-parkide võrgustik puisteede ja puukoolidega. 18. sajandi lõpukümnditel hakati kirikute ümber paiknenud kalmistutele puid istutama pärast neisse matmise keelamist. Kirikuõpetajatel oligi oma osa puude kaitses (Sander 2014: 16–17). Näiteks Rapla ki-

¹¹Siin tuleb märkida, et enne Menšikovi iluaeda oli Narvas tuntud apteegiaed (apteek 1645. aastast). 1677. aastal kasvas seal 152 taime-liiki, sealhulgas sabiina kadakas (*Juniperus sabina*), leeder (*Sambucus* sp., ilmselt must leeder — *S. nigra*) ja harilik pukspuu (*Buxus sempervirens*) (Seuberlich 1914: 324–327).

riku juures istutas kirikuõpetaja Otto Wilhelm Eberhard (1728–1795, ametis 1768–1795) koos kohalikega kirikukalmistule iluks ja varjuks puid, kui matmispaik maha jäeti ja 1780. a uus surruaed rajati. Sel puhul on hilisem kirikuõpetaja Carl Eduard Malm (1837–1901, aastail 1864–1901 Rapla Maarja-Magdaleena koguduse pastor) kirjutanud:

Need puud on vana praus Eberhard ja mõned muud mõisa ja valla inimesed sinna iluks ja varjuks istutanud, kui se matmise paik sai maha jäetud ja uus Laadamäel ülesvõetud. Kui sa siis puude varjus istud, siis mõtle mõnikord kaa tänumeelega nende auusa meeste peale, kes seda head tuleva rahva põlvedele on soovinud, ja kanna kaa hoolt, et sina ise noori, istutatud puid ei riku, ega seda teistest ei salli. Paraku, inimesed on jo nii hoolimata ja rumalad, noored puud on nende arvates aga seks istutatud, et aga oma hobusid nende külge võiksid kinni siduda neid närima ja ärarikkuma (Malm 2001: 9).

Siia lisandusid ilutaimedega mõisakalmistud ja uued kirikukalmistud, mis kõik kujundasid meie kultuurmaastikku, mõjutasid ilutaimede kasvatamist ning looduslike lehtpuuliikide ja linnustiku levikut. Sellega seoses võeti mitmel pool tööle aednikke. Ühena esimestest on 1715. aastal Haapsalu-lähedasest Ungru mõisast nimetatud kedagi Striffi-nimelist (Hein 2007: 30). Tallinna lähedal Viimsi mõisas ja linnas endas oli samal ajal tegev aednik Wilhelm Stäff ja seoses Kadrioru pargi rajamisega tegutses Tallinnas mitu aednikku Peterburist (Lumiste 1988: 21). Pee-ter I aegne oluline isik, Adavere mõisa omanik Heinrich von Fick kutsus 1740. aasta paiku aedniku samuti Peterburist (Hein 2007: 35) — kuigi teised allikad ütlevad, et Fick vahistati 1731. aastal ja tema mõisad konfiskeeriti.¹² 1758. aastal sõlmiti leping Adila mõisa (omanik Karl Friedrich von Huene) aedniku Christian Andersi ning Vana-Vigala, Pikavere, Palvere ja Meeksi mõisa omaniku Berend Johann von Üxkülli (1706-1761) vahel uute aedade rajamiseks ja vanade renoveerimiseks (AM.28.1.128).

Üks esimesi aiandusele tähelepanu pööranud kirikuõpetajaid oli Saksamaal Pölsingenis sündinud Johann Georg Eisen, kes

¹²https://et.wikipedia.org/wiki/Heinrich_von_Fick.

oli Jena ülikoolis õppinud teoloogilisi aineid, kuid nende kõrval kuulunud loenguid ka meditsiinist, ravimtaimeteadusest, matemaatikast, füüsikast ja kameralistikast. Saabunud Eestisse, oli ta siin aastatel 1741–1744 koduõpetaja Avinurmes ja ordineeriti 11. veebruaril 1746 Torma koguduse õpetajaks, kellena ta töötas 1775. aastani. Eisen oli siinsete kirikuõpetajate seas oma ametis väga tegus ja silmapaistev isik (Jürjo 2012: 26–32; Pärnik 2012: 9–26; Hiimets 2014: 91–177). Ta rajas Tormasse eeskujuliku aiapidamise ja puukooli ning teenis sellega ka tulu (Hiimets 2014: 121). Peetakse tõenäoliseks, et Eisen õpetas oma aiandusteadmisi ka kohalikule rahvale (Pärnik 2012: 15). Torma puukool oli üks varasemaid Eestis, kuid siiski mitte päris esimene. Näiteks on teada, et 1718. aasta sügisel viidi Kadrioru pargi rajamiseks sinna Viimsi mõisast 1079 pärna (Lumiste 1988: 21), mis suure tõenäosusega kasvasid tollases puukoolis. Peale Torma on puukool 1779. aastast teada ka Palmse mõisast (Hein 2007: 35). Eisen koostas ja avaldas hulga kirjutisi aiandusest, metsandusest ja puudeistutusest (Aarma 2000: 66–67). Tema 1750. aasta paiku kirjutatud esimene eestikeelne aiaraamat leidis 1930. aastatel Tartus Õpetatud Eesti Seltsi arhiivis ja sisaldas 18 lahtist lehte. Eisen annab seal õpetust puude ja põõsaste istutamisest, pookimisest, väetamisest jm (Hiimets 1933: 121). Tema aiaraamat ei olnud mõeldud tavalistele Eesti talupoegadele, vaid ilmselt mõisnike puuviljaaedades töötavatele mõisate talupoegadele. Muu hulgas on seal kirjeldatud virsiku- ja aprikoosipuid (Jürjo 2012: 28), mille kasvatamine sai toimuda ainult mõisate köetavais kasvuhooneis. Eisen osales ka 1765. a rajatud Peterburi Vaba Õkonoomilise Seltsi töös (Jürjo 2012: 31). Ilmselt just seal saadud tutvuste kaudu abiellus tema tütar Elisabeth seltsi ühe rajaja ja tollase tuntuima aedniku, keiserlike aedade ülemaedniku Heinrich Jakob Ecklebeniga. Seltsi esimeses väljaandes tutvustas ta esimesena 1766. aastal vene keeles ja 1767. a saksa keelses Aasiast pärit suurt läätspuud (*Caragana arborescens*; Eckleben 1767: 45–54), mida ilmselt meilgi tollal kasvatati. Eiseni elama jäänud neljast lapsest teine tütar Catharina õppis isa eeskujul aiandust ja sai hiljem õpetajaks Peterburis (Hiimets 2014: 176).

1770. aastatel sai tuntuks Laiuse kiriku aed. Selle kordategemiseks oli kirikuõpetaja Johann Heinrich Maximilian Mylius (1721–1779) palju vaeva näinud ja kulu kandnud ning see pälvis Liivimaa kirikuaedade seas erilist tähelepanu (Hupel 1782: 229). Mylius oli sündinud Jenas ja õppinud sealses ülikoolis. Pärast Eestisse saabumist oli ta aastail 1745–1750 Saaremõisa ja Ropka mõisas koduõpetaja. Vahepeal uuesti Saksamaal viibinud ja tagasi tulnud, ordineeriti ta siin 1753. aastal kirikuõpetajaks. 1756–1779 oli Mylius ametis Laiuse ja 1756–1758 ka Palamuse koguduses (Ottow, Lenz 1977: 351). Eisen ja Mylius olid nagu paljud teisedki pastorid omavahel tuttavad, see ilmneb Laiuse kirikuraamatust.¹³ Ja küllap olid omavahel seotud ka nende kahe pastoraadi aia rajamine ja puudeistutus.

Puude istutamiseega pastoraadi juurde oli Laiuse tuntuks saanud juba varem. On teada, et 1700.–1701. a talvel peatus oma vägedega Laiusel Rootsi kuningas Karl XII. Ta külastas korduvalt Laiuse kirikuõpetajat Reiner Brockmann noorem (1640–1704) ja istutas enne lahkumist kirikla aeda kolm pärna. Selle teate on edastanud hilisem, aastatel 1822–1864 Laiusel kirikuõpetajaks olnud Heinrich Georg von Jannau (J.–u 1836: 218). Karl XII puudeistutust võib pidada siinmail esimeseks korraks, kus oma nimi jäädvustatakse ajalukku peale kõige muu ka isiklikult istutatud puu kaudu. Kaks Karl XII puud oli selleks ajaks kadunud, kui Laiuse kirikuõpetajaks oli Johan Kõpp (1874–1970, Laiusel õpetaja 1909–1922). Neist üks hukkus ilmselt 1856. aasta suvel, teise saatus oli teadmata (Kõpp 1937: 162). Kuigi on arvatud, et kolmas pärn võis olla säilinud veel möödunud sajandi lõpuski (Läanelaid, Vahtre 1976: 807), pole see siiski päris usutav, kui võrrelda olemasolevaid puid iseloomustusega, mille on Karli pärnale andnud Johan Kõpp.

Karl XII pärnaistutusele järgneb ajaliselt Eiseni tammeistutus Torma kirikuparki: kaks puud olevat ta istutanud oma kahe poja, Karl (Carl) Christophi ja Gottfriedi auks (Hiimets 2014: 121). Sellesse ritta paigutub ka Inglise pargi rajamine Võnnu kiriku lähedusse ja puude istutamine kiriku ümbrusse Eduard Philipp Kör-

¹³RA, EAA.2434.2.2.

beri poolt, mis oli üsna silmapaistev ettevõtmine Eesti parkide ajaloos. Eraldi väärib muidugi äramärkimist Körberi ettekuulutus iseseisvast Eesti riigist ja selle seostamine tema abikaasa istutatud tammega, mis on läinud ajalukku Vabaduse tamme nime all.

Kirjandus

- A a r m a, Liivi 2000. Põltsamaa vanemad trükised. — Jaan Eilart (koost.). *Raamatulooline Eesti: Kodumaa tundmise allikad*. Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, lk 63–71
- A m 3. Aug. fand in Wendau Pastorat, unweit Dorpat, eine Feier seltener Art Statt. Correspondenznachrichten und Repertorium der Tageschronik. Livland. 1846. — *Das Inland*, Jg. 11, Nr. 38, S. 900–902
- B B L d — Baltisches Biographisches Lexikon digital. s.a. Körber, Eduard Philipp. <https://bbld.de/GND134211677>
- D e r Consistorialrath, Pastor emer. von Wendau bei Dorpat, Eduard Philipp v Körber... Nekrolog. 1850. — *Das Inland*, Jg. 15, Nr. 28, S. 448
- E c k l e b e n, Heinrich Jakob 1767. Von der Acacia Siberica, oder dem Siberischen Erbsenbaum. — *Abhandlungen der freyen Oekonomischen Gesellschaft in St. Petersburg*, Bd. 1, Nr. VI, S. 45–54
- E i n, August Eduard 1932. *Lühike ülevaade Võnnu-Jakobi ew. lut. usu kiriku ja kihelkonna elust-olust 700-aastase kestvuse juubelpäeva mälestuseks*. Tartu: A. Ein
- E i s e n, Matthias Johann 1922. *Esivanemate ohverdamised*. (Eesti mütolooia, 3.) Tartu: Varrak
- E i s e n, Matthias Johann 1923. Võnnu tamm. — *Postimees*, 25.08, lk 4
- F a b r i c i u s, Dionysius 1610. *Liivimaa ajaloo lühiülevaade neljas osas aastast tuhat ükssada viiskümmend kaheksa kuni aastani 1610*. Tlk Jaan Unt. Tartu: Johannes Esto Ühing
- H e i n, Ants 2007. Aed ja aeg. Piirjooni eesti aiakunsti vanemast ajaloost. — Olev Abner, Silja Konsa, Urve Sinijärv, Kersti Lootus, Ants Hein (koost.). *Eesti pargid*, 1. Tallinn: Keskkonnaministeerium, Muinsuskaitseamet, Varrak, lk 17–87
- H e i n, Ants 2010. Virtsu ja Puhtu. Pilk minevikku. — Toomas Kukk (toim.). *Puhtu ajalugu ja loodus*. (Estonia Maritima, 8.) Tartu: Pärandkoosluste Kaitse Ühing, lk 5–38

- H e l k, Vello. 2003. *Jesuiidid Tartus 1583–1625: Vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas*. Tartu: Ilmamaa
- H e r m a n n, Uno 1971. Ed. Ph. Körber — loodusesõber ja kodu-uurija. — *Eesti Loodus*, nr 12, lk 756–757
- H i i e m e t s, Johannes 2014. *Torma kihelkonna ajalugu*. Torma: Tormalaste Kodupaigäühendus
- H u p e l, August Wilhelm 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland*. Bd. 2, Riga: Johann Friedrich Hartknoch
- H u p e l, August Wilhelm 1782. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland*. Bd. 3, Riga: Johann Friedrich Hartknoch
- H u p e l, August Wilhelm 1787. Der in Lief- und Ehtland zunehmende gute Geschmack. — *Nordische Miscellaneen*, Stück 13/14, Riga: Verlegts Johann Friedrich Hartknoch, S. 489–502
- I w a s k, Udo 1911. Pastor Eduard Philipp Körber und sein Katalog baltischer Gelegenheits-Schriften. — *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. 1908–1909*. Bd. 6. Pernau: L. W. Laakmann, S. 171–199; <https://dspace.ut.ee/items/1847a768-beb-4094-acc9-2d60e8daa2b3>
- J a n n a u, Heinrich Johann 1781. *Sitten und Zeit. Ein Memorial an Lief- und Estlands Väter*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch
- J . – u . [Jannau] 1836. Erinnerungen aus der Geschichte des Schlosses zu Lais. — *Das Inland*, Jg. 1, Nr. 13, S. 213–218
- J u e l 1892 = Юст Юль. Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709–1711); извлек из Копенгагенского государственного архива и перевел с датского Ю. Н. Щербачев. — *Русский архив*, том. 30, вып. 3, стр. 273–304; https://runivers.ru/upload/iblock/11a/077%20tom_Russkiy%20arhiv_1892_vip%201-4.pdf
- J u e l, Just 1893. *En rejse til Russland under tsar Peter*. København: Gyldendal
- J ü r j o, Indrek 2012. Torma valgustuslik pastor Johann Georg Eisen. — *Torma album*, VI. Torma-Lullikatku, Tormalaste Kodupaigäühendus, lk 26–32
- K . K - k [Konstantin Konik], K . E . S. [Karl Eduard Sööt] 1933. Eesti rahva iseseisvuse ennustus 125 aasta eest. Ed. Ph. Körberi prohvetlik märkus Võnnu kirikuraamatus. — *Eesti kirjandus*, nr 4, lk 194
- K a l m e r m 2009. Ennustus. Iseenesest tuntud lugu, aga siiski ilus ja päevakohane meenutada. PhpBB, Perekonnaajaloo foorum. [Www.isik.ee/foorum/viewtopic.php?t=4600](http://www.isik.ee/foorum/viewtopic.php?t=4600)

- K a w a l l, H. 1867. Klimatologisches. — *Correspondenzblatt des Naturforscher-Vereins zu Riga*. Jg. XVI. Riga: N. Kymmelsche Buchh., S. 94–95
- K u r z e r Lebensabriß des Consistoriathats Eduard Philipp Körber, weiland Predigers zu Wendau. 1850. — *Das Inland*, Jg. 15, Nr. 28, S. 631–634
- K õ p p, Johan 1937. *Laiuse kihelkonna ajalugu*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- [K ö r b e r, Carl] 1859. Vana Võnno õppetaja ello ramat. — *Tallorahwa Postimees*, nr 1, 2. jaanuar, lk 6–8; nr 2, 9. jaanuar, lk 14–16; nr 3, 16. jaanuar, lk 21–24; nr 4, 23. jaanuar, lk 29–32; nr 5, 6. veebruar, lk 46–48; nr 7, 13. veebruar, lk 55–56; nr 8, 20. veebruar, lk 63–64
- K ö r b e r, Martin 1872. *Daheimbilder aus der Kindheit eines Livländers vor 50 Jahren*. Arensburg: s. n.
- K ö r b e r, Martin 1873. *Daheimbilder aus der Kindheit eines Livländers vor 50 Jahren. Zweite Skizze, Weihnachten*. Arensburg: s. n.
- L e k k, Urmas 2005. *Rännates mööda Pärnumaad*. Pärnu: Keskkonna-ministeeriumi Pärnumaa Keskkonnateenistus
- L i l l o, Aksel 1931. Jooni Võnnu kihelkonna ja kiriku ajaloost. I, II, III. — *Kaja*, nr 182, 8. august, lk 4; nr 183, 9. august, lk 2a; nr 184, 11. august, lk 2b
- L i l l o, Aksel 1932. Võnnu kirik 700 a vana. — *Kaja*, nr 171, 23. juuli, lk 5–6
- L i p p, Martin 1898. *Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Tõine raamat, Uuem aeg: Wene walitsuse algusest meie päiwini. Esimene anne: Esimesed sada aastat Wene kotka warju all*. Jurjev: s. n.
- L i p p, Martin 1899. *Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Tõine raamat, Uuem aeg: Wene walitsuse algusest meie päewini. Tõine anne: Meie aastasaja algusest kõige uuema ajani*. Jurjev: Kristliku rahvakirjanduse agentur
- L u m i s t e, Mai 1988. Lossi ja pargi rajamine. — Heiki Tamm (koost.). *Kadrorg: Loss ja park*. Tallinn: Valgus, lk 14–28
- L ä ä n e l a i d, Alar, Sulev V a h t r e 1976. Kas Rootsi kuningas istutas Laiusele puid? — *Eesti Loodus*, nr 12, lk 807
- M a l m, Carl Eduard 2001. *Rapla kirik Harju maal: Rapla kogudusele mälestuseks*. Rapla: Rapla kogudus
- M e e r i t s, Tiiu (koost.) 2003. *Võnnu kihelkonna ajalugu / Ed. Ph. Körber: Mineviku mälestusi. 1, Võnnu / G. Mootse. Võnnu: Võnnu Laulu- ja Mänguselts “Lööke”*

- Metssalu, Jüri 2004. Rahvausust varauusaegsetes kroonikates. Puud, ussid ja pikne. — *Pro Folkloristika*, nr 11, lk 50–73
- Ottow, Martin, Wilhelm Lenz (Hrsg.) 1977. *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918*. Köln—Wien: Böhlau Verlag
- Pastorat Wendau. Am 2. August wurde daselbst feierlich begangen das 50jährige Amts-Jubiläum dasigen Predigers, Consistorial-Raths Eduard Philipp Körber. Correspondenznachrichten und Repertorium der Tageschronik. Livland. 1846. — *Das Inland*, Jg. 11, Nr. 31, S. 757
- Pärnik, Ylo M. 2012. Tagasivaade Torma kiriku ja koguduse minevikku. — *Torma album*, VI. Tallinn: Tormalaste Kodupaigauhendus, lk 9–26
- Recke, Johann Friedrich von, Karl Eduard Napiersky 1827, 1829. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland*. Band 1, A–F; Band 2, G–K. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn
- Relve, Hendrik 1982. Hiimets. — *Eesti Loodus*, nr 5, lk 308–314
- Relve, Hendrik 2000. *Eesti põlispuud*. Tallinn: H. Relve
- Robinson, George W. 1916. *The Life of Saint Boniface by Willibald*. Cambridge: Harvard University Press
- Rumma, Jaan, Johannes Gabriel Granö, Johannes Voldemar Veski (toim.) 1925. *Tartumaa: Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Sander, Heldur 2018a. Võnnu kirikuõpetaja Eduard Philipp Körber ja Eesti iseseisvust kuulutanud tamm. — *Eesti Loodus*, nr 2, lk 70–73
- Sander, Heldur 2018b. Mäksa kandis kasvanud hiietamme häving sai tõuke püha Bonifatiuse teost. — *Eesti Loodus*, nr 4, lk 62–64
- Sander, Heldur 2014. Kirikuõpetajate tegevus loodushoiu kujundamisel. — Andres Tõnisson (koost.). *Loodushoiu sajand: Eesti looduskaitse 1910–2010*. Tallinn: Oomen, lk 16–17
- Seuberlich, Erich 1914. Die ältesten Apotheken Liv- und Estlands. — *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga aus dem Jahre 1914*. Riga: W. F. Häcker, S. 205–334
- Tammekan, August, Johan Köpp, Edgar Kant (toim.) 1930. *Pärnumaa: Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Tarand, Andres, Jaak Jaagus, Ain Kallis 2013. *Eesti kliima minevikus ja tänapäeval*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Teriing, Arvo 2008. *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv

- To h v r i, Epi 2014. Sümbol *VERITAS* kui valgustusajastu Tartu ülikooli teadlaskogukonna representatsioon. — Katre Kaju (koost., toim.). *Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, nr 21 (28).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 93–112
- V i l b e r g, Gustav 1931. *Eesti loodusemälestusmärke*. Tartu: s.n.
- V i n k e l, Aarne 1994. *Martin Körber: Elutee ja -töö*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus

HELDUR SANDER (1946) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafiaosakonna (1975) ja kaitsnud Tallinna Pedagoogikaülikoolis magistriväitekirja geoökoloogia alal (1998). Töötanud Tallinna botaanikaaias inseneri, vaneminseneri, nooremteaduri ja teadurina (1975–1995) ning EPMÜ metsanduslikus uurimisinstituudis (1998–2004) ja Eesti Maaülikooli metsabioloogia osakonnas teadurina (2005–2010). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Aednikust botaaniku Johann Anton Weinmanni elu ja tegevus” (2014, nr 6, lk 1103–1120; koos Toivo Meikari ja Wolfgang Ilgiga), “Kirikupaju, urvapaju: kahe pajuliigi keeruline teekond pühadepuudeks” (2020, nr 7, lk 1216–1236; koos Raivo Kallega), “Hobukastani teekond Eestisse” (2023, nr 9, lk 1645–1669; nr 10, lk 1859–1889) ning “*Saksamaa-* ja *saksa*-täiendiga võõrpuud ja -põõsad varases kirjakeeles ja rahvasuus” (2024, nr 3, lk 471–517; koos Jüri Viikbergi ja Raivo Kallega), saatesõna Gottfried Albrecht Germani artiklile “Reis mööda Eestimaad, eeskätt botaanilise sisuga” (2018, nr 6, lk 1041–1053), Heinrich August Dietrichi artiklile “Looduspilte Eestimaalt” (2019, nr 1, lk 103–118) ja Johann Ludwig Jochmanni “Lapi reisi päevikule” (2021, nr 10, lk 1778–1792) ning Andres Tõnissoni koostatud raamatu *Tallinna Botaanikaaed: Aed ja aeg* arvustus “Tallinna botaanikaia ajaraamatust ja käekäigust — sügavuti ja laiuti” (2024, nr 7, lk 1307–1326).

HANS TSIRK. Äng (1947, süsi, paber)

ARVUSTUS

TEMA SULG ON ELAV JA KUUM

Théophile Gautier. *Ilust kunstis*. (Avatud Eesti raamat.) Koostanud ja tõlkinud Madli Kütt ja Katre Talviste, toimetanud Leena Tomasberg, järelsõna Ilmar Vene. Tartu: Ilmamaa, 2024. 396 lk.

See raamat äratav usaldust. Tõlkijaiks on prantsuse kirjanduse doktorant Madli Kütt, kelle väitekirja teemaga Théophile Gautier (1811–1872) intiimselt seostub, ja Katre Talviste, kes kaitses 2007. aastal Pariisis doktoritöö “Charles Baudelaire ja eesti luule” (*Baudelaire et la poésie estonienne*). Olin viimati mainitud sündmuse pealtnägija ja mingil määral osalinegi. Katre Talviste on lisaks avaldanud esseeraamatut *Laulmine iseendast ja teistest: Mõtteid tõlkivatest luuletajatest*, mis ilmus Tartu Ülikooli kirjastuse esseistikasarjas “Kaasaegne mõte” 2013. aastal. Gautier’ raamatule on autoripooena mahus saateessee “Lugemise aastasada” kirjutanud Ilmar Vene — kas ainus või väheseid, keda Eesti kirjanike uue leksikoni EWOD autorituvustuses (sisu.ut.ee/ewod/v/vene) määratletakse kõigepealt kui esseisti — ajavahemikus 1997–2013 on ta avaldanud seitse esseeraamatut. Luulele ei ole Ilmar Vene sugugi kauge. Üheskoos Ülar Ploomiga viis ta lõpule rahvusliku suurteo luuletõlke vallas — Harald Rajametsa (1924–2007) elutöö, Dante Alighieri maailmakuulsa *Jumaliku komöödia* eestindamise (esimene täielik emakeelne tõlge, Tallinna Ülikooli Kirjastus ja EKSA, 2011–2023).

Käesolev on seega läbinisti luulelembeste esseistide raamat. Théophile Gautier oli küll kirjanduslikult mitmekülgne (kirjutas luulet, romaane, näidendeid), aga on suuremasse Euroopa kirjanduslukku ometi jäädvustunud esmajoonel kirjanikus- ja kunstikriitikuna, esseistina. Tahaksin rõhutada midagi, mis uusimal ajal kirjanduse enda mõiste hägustades on kippunud ununema. Antiik on eelduseks, kuid “essee” kui uusaegne loovkirjanduse täieõiguslik ja täisvereline liik omandas esinduskuju renessansiaegsel Prantsusmaal Michel de Montaigne’i loominguks, mis tervikuna koosneski filosoofilise kallakuga arutlustest mis tahes teemal ja mahus. Tänu peamiselt Kristiina Rossi andekale tõlketööle on neist eesti keeles praeguseks olemas suurvalik *Esseid* (EKSA, 2013), mida oluliselt täiendab varasem, väiksem valimik *Esseed* (kirjas-

tuse Perioodika “Europeia” sarjas, 2001). Sellegipoolest on eesti keelde tõlgitu vaid osa Montaigne’i algupärasest prantsuskeelsest, kolmes osas ilmunud teostest *Essais* (1572–1588). Ei tohiks ka unustada, et Montaigne’ilt on “essee” ilukirjanduse ja filosoofia piiržanrina saanud oma nime, tähendades katset, proovi, üritust.

Montaigne’ist alates on essee teadlikult isiklik väljendus, vastandina traktaadile ja artiklile, kus teaduslik raamistus püüab arutlusest jätta objektiivset, ebaisiklikku, erapooletut muljet. Peale filosoofia ja isiklikkuse on hea esseistika tunnuseid kirjutaja haritus võõrkeeltes ja kultuuris kui ka vaimuloomes kõige üldisemas mõttes. Vanimatest aegadest peale on esseesarnased arutlused kirjandusloomest moodustanud kirjanduskriitikaks nimetatud nähtuse — mis olgu värssides või proosas selgitab kirjandusteoste mõtet ja filosoofiat, kirjandusloomega õigupoolest kokku sulades, kirjanduse vastuvõttu kus tahes, kodu- või välismaal laiendades. Pikki sajandeid olidki kirjanikud ise ühtlasi kõige mõjukamad kirjanduskriitikud. “Kirjandusteadus” seevastu on uus ja noor nähtus ning saab alguse alles positivismi ja akadeemilise teaduse läbimurdest 19. sajandi lõpupoolel.

Montaigne kirjutab kõige muu kõrval oma tervisehädadest, pihib oma nõrkusi, hinnangute muutlikkust ja kompetisust. Ometi on tema esseede lugemine aidanud paljudel loovvaimudel (nende seas Shakespeare’il) oma teostele viljakat vaimset pinnast leida, ning tihti on mõnigi suurvaim Montaigne’i ülepea lugemata jõudnud iseseisvalt ja muude äratuste toel samasuguse avara vabameelse elufilosoofiani, nagu seda tulvab Montaigne’i esseedest. Meie poeedi Juhan Liivi ja Euroopa renessansi loojanguaja suurkuju Michel de Montaigne’i mõttemaailm on hämmastavalt sarnane.

19. sajandi Pariisi palangliku kirjandus- ja kunstielu keskel kirjutas Théophile Gautier oma (eriti just varajasi) esseesid veel kuume- ma sulega ja kirglikumalt kui Montaigne oma koduproovintsi Gaskoonia mõisavaikuses, sealjuures kriitiliselt hinnanguis tihti vastuvaidlemist lubamata. Mõlemad tegid rohkeid reise välismaale. Gautier vihjab siin ja seal kriitiliselt “Pariisi-Prantsusmaa” õigustamatule eneserahulolule, kasinale huvile maailma vastu väljaspool iseennast.

Tõlgitud raamatu *Ilust kunstis* soliidsust kinnitab seegi, et ei ole lihtsalt võetud üks prantsuskeelne valmisvalik Gautier’ esseistikat, vaid meie koostajad on olnud just need, keda see sõna eeldab: nad on ise teinud eestikeelse tõlke valiku, nad on aines “sees” sel määral, et on võimalised valima. Ainult nii viisi saabki kujuneda sinise kultuuri (suhteliselt) iseseisev maailmakirjanduse ja Euroopa kirjanduse kaanon, olemata pelgalt “keskuste” koopia. Tõlkimiseks on valitud ühtekokku kolm-

teist esseed, millest kolm pikemate seast (“François Villon”, “Charles Baudelaire” ja “Ülevaade luule arengust”), sh osa värsse, on tõlkinud Katre Talviste, kõik ülejäänud Madli Kütt.

Valimiku avaessee “Eessõnas kogumikule *Noorprantslased*” (1833) kinnitab noor Gautier, et tema lektiür piirdubki peamiselt eessõnade, sisukordade ja sõnaraamatutega — sest nagu ta väidab, (autori)-eessõnas avab autor oma intiimset olemust märksa rohkem kui teoses endas (eeskätt romaanis või näidendis), kus tal on võimalus puggeda lugude ja tegelaste elude loori taha; teose ees- või järelsõnas seevastu on ta kaitsetu, alasti.

Mina alustasin raamatu lugemist saate-esseest “Lugemise aasta-sada” ja võin pärast kogu raamatuga tutvumist kinnitada, et Gautier’ elu- ja loometausta ma vaevalt suudaksin nii ammendavalt ja värvirohkelt jäädvustada, kui seda on teinud Ilmar Vene. Allpool nimetan tema saate-esseest vaid üksikuid mõttesugemeid, mis mulle tundusid eriti olulised ja mis arutlust, olgu siin või kunagi edaspidi kelle tahes sulest võiksid ergutada.

Gautier sündis ja elas vaimuloomest kihavas keskkonnas. Kultuuri- loo ajaloolises tiheduses ja järjepidevuses pole Euroopas Prantsusmaale võrdset. Traditsioon ja uuendus põimused seal imetlusväärsest alates hiliskeskajest rüütlikirjandusest, mille mõju Itaaliale ja kogu järgnevale renessansikirjandusele oli ülisuur ja ilmne. Vaimseid suurkujusid, nagu François Rabelais ja Michel de Montaigne, tõusis Prantsusmaalt maailmakirjandusse ka renessansis, kuigi põhilised kirjanduslikud eeskujud tulid tollal omakorda Itaaliast. Lõtvumised (nagu barokis) olid ajutised. Klassitsistliku kultuuri üdialgeks sai Prantsusmaa. Sealt lähtus rohkeid vaimuäratusi, mis suunasid valgustuse poole kogu Euroopat. 18. sajandil tõusis Inglismaa vaimse-kultuurilise “keskusena” Prantsusmaa kõrvale ja hakkas seda koguni mõjutama, samas kui varju taandusid Hispaania ja Itaalia barokk. Ärkas Saksamaa, kus filosoofilised huvid prantsuse valgustuse toel, keskaja ja renessansi pärandit kaasates, võrsutasid Euroopa romantismi vaimset alust. Johann Gottfried Herderi jälgedes sõnastas Johann Wolfgang (von) Goethe 19. sajandi algusveerandil maailmakirjanduse kaanoni mõiste, samas ise eeskujulikuks “maailmakirjanikuks” tõustes.

Gautier’ kaasaegsed prantsuse kirjanikud ja kunstnikud olid ühtviisi romantismimõjulised realistid ja realismimõjulised sümbolistid-impressionistid — Balzac, Hugo, Georges Sand, Mérimée, Delacroix, Manet, Doré teiste seas. Romantism oli põhjalik pöörang, mille üldine mõju ei raugenud 19. sajandi lõpuni. Segunedes positivistliku ilmavaate ja teaduse levikuga, lähtusid just prantsuse kultuurist varamodernism,

l'art nouveau, impressionism-sümbolism, “kunst-kunsti-pärast” vool ja sajandilõpu “dekadents”.

Saate-essees rõhutab Ilmar Vene, et Théophile Gautier’st ta loomumomases isepäisuses sai esimene teadlik modernist. Seejärel asub Vene selgitama modernismi peatunnusjoont ja võtab selle kokku väitesse, et modernism oli/on igal juhul ilmalik, kristlusele vastanduv eluhoiak — ette haarates sedagi aega, milleni Gautier’ isiklik eluruum ei saanud küündida.

Olen nõus: modernism on keeruline nähtus, mille mitmetahulist olemust ei anna lihtsasti kokku võtta saate-esseedest mahukamateski kirjatöodes. Huvitatud lugejale soovitaksin tutvuda ajaloolise ülevaateraamatu *Maailmakirjandus muinasajast tänapäevani* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019) 2. ja 3. köitega. Mitmes peatükis leidub seal lähemaid vaatlusi modernismi teooriast ja praktikast alates 19. sajandi lõpupoollest kuni teise aastatuhande lõpu postmodernismini.

Ilmar Vene nendib õiglaselt romantismi ideoloogia järjekindlust nii Gautier’l kui ka Goethel, kusjuures peab selle põhjuseks klassikalist alust, platonismi ja aristotelismi muistset taimelava, kõikumist mõistuslik-ideaalse ja mõistuslik-materiaalse-vitaalse alge vahel. Kujutan ette, et just romantismi mässus klassitsismi vastu, kus maist-ilmalikku eitusvaimu ei anna kuidagi seletada ilma kristliku tunnetusraamita, idanes ideoloogilis-vaimne ja sotsiaalne mõranemine: aina vähem rahuldab maskuliinne-keskuslik “ise”, algas “teise” avastamine ja mäss, olgu tolleks “teiseks” naissugu, orjatöö tegijad või ka seni rassina alamaks tunnistatud “perifeeria” (ääre- ja põlisrahvad). Praegusajalgi liigume romantilise “järjekindlusetuse” paradigmas teatud lootustandva järjekindlusega edasi.

Olen nõus Venega: toonase juurmise pöörangu sisu võtab parimal viisil kokku Friedrich Schlegel oma kuulsaks saanud määratluses “romantilisest universaalpoeesiast”. See kehtib täiel määral postmodernismijärgsel ajastul, kus nurjunud ei ole mitte ainult ideoloogilis-imperiaalne mõtteviis, vaid ka selle ülekandmise katse vaimu- ja kunsti-loomesse.

Vene vestleb oma sisukas saate-essees veel muustki olulisest, näiteks sellest, kuidas pärast 19. sajandi teise poole teaduslik-positivistlikku pöörangut ja kristluse põlu alla paneku püüdlust on tõlgendatud kõrgemat tõde ning mis koht on selles ilul, luulel ja kirjandusloomel tervikuna. Vähetähtis ei ole mööndus, et Gautier’ sõber ja austatu Victor Hugo, kes jäi kristlaseks oma pika elu lõpuni, oskas kombata inimhinge hämaraid sügavusi-vastandlikkusi ja et samal moel püsis kristlik põhihoiak Georges Sand’i üliviljakas proosaloomes — mis ju parimal vii-

sil kehas tas naise emantsipatsiooni algust ja ülemaailmse (järel)mõjuga loovuspurset romantismi küpsuses.

Nüüd aga Théophile Gautier' enda juurde. Nagu Friedrich Schlegel on oma "universaalpoeesia" määratluses tabavalt öelnud, hea luuletuse kõige täiuslikum poetika (ehk siis teooria) on see luuletus ise. Midagi sarnast sellega ütleb meie Juhan Liiv: "Lille unenägu on ta õis". See-ga tsiteerin nüüd Gautier' lauseid ja katkendeid, mis mulle isiklikult tunduvad kõige tähendusrikkamad igas mõttes, sealhulgas Gautier' enda vaimse otsingu ja küpsemise peegeldusena ja ka praegusele (Eesti) lugejale mõeldes. Siin-seal lisan omalt poolt lühimärkuse või viite.

"Eessõna kogumikule *Noorprantslased*" (1834):

Tänapäeval ei kõlba te kuhugi, kui te ei ole kirjutanud raamatut, vähemasti jutukogumikkugi: pigem läheksin seltskonda ilma pük-sata kui ilma raamatuta (lk 11).

Nii kõrgelt arenenud ühiskonnas nagu meie oma on muide ainult kolm võimalikku elukutset: varas, ajakirjanik ja nuhk; minul aga ei ole ei füüsilisi ega intellektuaalseid võimeid, mida neis kolmes ametis tarvis läheb (lk 17).

Mis on üks revolutsioon? Kui inimesed lasevad tänaval püssi, siis läheb palju aknaid katki; kasu saavad sellest vaid klaasimeist-rid (lk 19).

"François Villon" (1834):

Kuid tahk, mille poolest need kaks luuletajat, üks sattunud mada-la, teine kõrge seisusepulga peale, teineteisega kõige enam sar-nanevad, on kibe läbinägelikkus elu suhtes, sünge ja läbitun-giv pilguheit maailma asjadele, mineviku tagakahetsemine, ilu ja hüve tunnetus nende näilise laostumise sügavuses, igasugus-te illusioonide kaotus ja sellest tulenev meeleheitlik melanhoo-lia (lk 35–36).

Tsiteeritud lõigus võrdleb Gautier Villoni ja lord Byronit. Kolme-kümne kuue aastaselt elust lahkunud George Gordon Byronit tõlkisid Eesti Vabariigi ajal *Loomingus* Ants Oras ja August Annist, Nõukogude ajal olid suurimad teened poetess Minni Nurmel — tema tõlkes ilmus raamat *Luuletusi ja poeeme* (Eesti Raamat, 1957; 2. tr Tammerraamat, 2006) ja *Loomingus* poeem "Tasso murelaul". Täiendust leidub Märt Väljataga *Väikses inglise luule antoloogias* (EKSA, 2018).

Lõbutüdruk läheb talle eriliselt korda: on näha, et tal oli Villoni elus tähtis koht; luuletaja tunneb teda peast, mõistab teda ja kirjeldab igast küljest ning kõneleb temast kord armastuse ja kaastunde, kord vihkamise ja sõimuga, aga mitte kunagi ükskõikselt (lk 44).

Ma ei tea midagi ilusamat ühegi luuletaja loomingus kui kauni kiiversepakaasa kaebused või selle kaunitari kaebused, kes kiiversepakaasa kunagi oli, kui tema maalilist väljendit kasutada (lk 45).

“Kauni kiiversepakaasa kaebus”, mis ka minu meelest on Villoni luules täiuslikumate seas, ilmus Johannes Semperi tõlkes kõigepealt *Loomingus* (nr 7, 1926), seejärel *Keskaja ja vararenessansi kirjanduse antoloogias* (Eesti Riiklik Kirjastus, 1962), Johannes Semperi *Luulerrännakute* 2. köites (Eesti Raamat, 1976) ja valimikus *Maailmakirjanduse lugemik: Keskkoolile* (Koolibri, 1993). Kõnekas on juba tõik ise, et noor Johannes Semper, kellest sai varakult Eesti parimaid prantsuse, romaani ja lääne kirjanduste tundjaid-tõlkijaid, valis Villoni kolme luuletuse seas esmatutvustuseks kiiversepakaasa-luuletuse. Kirjastuselt Vagabund 1997. aastal ilmunud Villoni *Testamendis* seda ei leidu, küll on aga on Vagabundi väljaanne seni suurim valik Villoni luuletuste eestindusi enam kui ühelt tõlkijalt, koos prantsuskeelsete algupäranditega.

Villon on sellisena, nagu ta meile oma loomingus ilmub, tolle ajastu rahva kõige täielikum kehastus. Näib, et tema on andnud Rabelais’le inspiratsiooni Panurge’i hõrgu tegelaskuju jaoks (lk 54).

Eesti lugeja tunneb François Rabelais’ maailmakuulsa proosafantaasia *Gargantua ja Pantagruel* nimitelgasi tänu kahele Ilotar Aavisto tõlgitud raamatule (*Suure Gargantua...*, 1996; *Pantagruel*, 1998, mõlemad kirjastus Perioodika; 2. tr Tänapäev, 2007) ja nende katkenditele Jaan Krossi varasemas tõlkes *Recessansi kirjanduse antoloogias* (Eesti Raamat, 1984). Ometi kirjutas Rabelais oma Pantagrueli-raamatule veel kahest (või koguni kolmest) osast koosneva järje, mis aga tänapäevani on eesti keelde tõlkimata. Seetõttu võib öelda küll, et põhjalikumalt kui Rabelais ise tutvustab eesti keeles tema kolmandat värvikaimat peategelast Panurge’i Vene kirjandusfilosoofi Mihhail Bahtini mahukas monograafia *François Rabelais’ looming ja keskaja ning renessansi rahvakultuur*, mis Mall Jõe tõlkes koos siinkirjutaja saate-esseeaga ilmus kirjastuse Ilmamaa väljaandel 2017. aastal.

“Eessõna romaanile *Preili de Maupin*” (1834):

See tänasel päeval valitsev suur moraaliarmastus oleks hirmus naeruväärne, kui ta ei oleks nii igav (lk 64).

Tundub, et ma olen kõige ebamoraalsem isik, keda Euroopast ja mujalt leida võib, sest ma ei arva, et nüüdisaegsetes romaanides ja komöödiates oleks rohkem liiderlikkust kui varasemates teostes, ega mõista sugugi, miks härraste leHEMEESTE kõrvad on äkki nii jansenistlikult hellaks muutunud (lk 68).

Kadedus ja ei miski muu.

Just tema on see, kes väänleb ja vingerdab läbi kõigi nende isalike jutluste: peitku ta ennast nii suure hoolega kui tahes, ikka hiilgab metafooride ja kõnekujundite kohal aeg-ajalt tema väike lame ussi pea; näeme teda haralise keelega limpsamas oma mürgist siniseid huuli, kuuleme teda tasakesi sisisesmas salakavala epiteedi varjus (lk 74).

Kriitikatäid on nagu ihutäid, kes jätavad laiba ja asuvad elavate kallale. Nii suundusid kriitikud keskaegse romaani laiba küljest edasi armastusromaanu ihu juurde, mille nahk on tugev ja erk ja võib neil kergesti hambad murda (lk 81).

Tõeliselt kaunis on vaid see, millest ei ole mingit kasu; kõik kasulik on inetu, sest see on mõne vajaduse väljendus; inimese vajadused on aga iseäranis jälgid ja vastikud, nagu tema väeti ja vigane loomuski. Kõige kasulikum koht majas on peldik (lk 88).

Rebides puruks raamatut, mille peale ollakse kade ja mida soovitakse hävitada, tõmmatakse kätte kõige heldema erapooletuse kindad (lk 101).

“Hoffmanni lood” (1836):

Hämarust, mis on fantastika jaoks hädavajalik, ei ole Prantsusmaal ei mõtlemises, keeles ega majades — voltaire’liku arutlemise, kristall-lampide ja avarate akende juures on Hoffmanni lood ilmvõimatud (lk 107).

Ei vein ega tubakas tee inimesest geeniust (lk 109).

Tegelikult on Hoffmann üks kõige osavamaid kirjanikke, kes tabab asjade ilmet ja annab tõepärase kuhu ka kõige ebausutavamatele olenditele. Kunstniku, poeedi ja muusikuna haarab ta kõike kolme elemendi — helide, värvide ja tunnete — kaudu. Ta käsitleb väliseid vorme imetlusväärse puhtuse ja täpsusega. Tema pliiats on elav ja kuum (lk 109).

Hoffmannil on imeline anne peenvaatluseks, eriti kõiges, mis puudutab keha naeruväärsust; ta tabab suurepäraselt vormi naljakat ja naeruväärset külge, selle poolest on ta lähedane Jacques Callot' ning eriti Goyaga, selle liiga vähe tuntud hispaania karikaturistiga, kelle ühtaegu koomilisel ja kohutaval loomingul on samasugune mõju nagu meie sakslasest jutuvestjal (lk 111).

[---] tõtt öelda peakski Hoffmanni lugusid nimetama pigem tuju-kateks või kummalisteks kui fantastilisteks lugudeks (lk 112).

Härä Massé-Egmont on suurepäraselt mõistnud oma tõlkijarolli ega ole üritanud asendada Hoffmanni vaimulaadi enda omaga; ta on tõlkinud teadlikult sõna-sõnalt ja järginud seda põhimõtet ülima järjekindlusega. Saksapärase stiili meeldib mulle hulga rohkem kui ebatäpsus. [---] Tõlkija peab olema oma autori kontakt-tõmmis; ta peab autori teksti reprodutseerima vähimagi eriomase detailini ja nii nagu näitleja, kellele on usaldatud rolli mängimine, peab tõlkija loobuma täielikult omaenda isiksusest, et võtta üle kellegi teise isiksus. Lisaks mõlema keele süvitsi tundmisele on alati tarvis vaimukust ja mõnikord ka geniaalsust, et olla hea tõlkija; seepärast ongi häid tõlkijaid nii vähe (lk 114–115).

Vähemalt peajoontes ja -seikades jäädvustab Eesti varasemat maailmakirjanduslikku tõlkelugu juba eespool mainitud kolmeköiteline ülevaate-teos *Maailmakirjandus muinasajast tänapäevani*. Seal saab aimu, kes on olnud läbi aegade suurteoste, sh E. T. A. Hoffmanni kirjandusloomingu viljakaimad tõlkijad Eestis (vt 2. köide, *Lääne kirjandus antiigist romantismini*).

“Shakespeare Funambules’i teatris” (1842):

Nende imeliste farsside autoriks on rahvas; see suur poeet, see kollektiivne olend, kellel on enam vaimukust kui Voltaire’il, Beaumarchais’il ja Byronil; sedalaadi näidendeid teevad autor, suflöör ja eelkõige publik, umbes nii, nagu noid rütmi- ja riimivigu täis laule, mis ajavad ahistusse suuri kirjanikke, kes annaksid ometi ühe sellise salmi eest ära oma kõige hoolikamalt sepi-statud värsid (lk 117).

“Ilust kunstis” (1847):

Kui teil ei ole annet, otsige endale mõni aus amet, mingi tulus töö; uskuge mind, ärge pistke oma põialt värvipaleti auku, ärge kasutage paberit muuks kui arvete ja kviitungite kirjutamiseks ja hoiduge oma sõrmedel puutumast klaveri elevandiluust klahve, sest

te ei ole, ei olnud ega saa kunagi olema midagi enam kui see, mida saksa tudengid nimetaksid *filisteriks* ja prantsuse kunstnikud *kodanlaseks*. Kunstidel on see imetlusväärne ja eriline omadus, et kõige hiilgavam vaim, loogilisem arutlus, kõige avaram erudit-sioon ja järjekindlam töökus muutuvad väärtusetuks, kui puudub kuues meel (lk 130).

Kunstil ei ole seega tarvis absoluutset tõe, vaid ainult suhtelist tõe, sest tahutud marmoritükk, mis küll ei anna edasi modelli täielikku kuju, kuid mida suure kunstniku hing oma leegiga on soojendanud, äratav armastust, vaimustust ja imetlust (lk 141).

Kõige suurem viga, mida teevad kunst-kunsti-pärast-doktriini vas-tased ja eriti Töpffer, on uskuda, et vorm võib seista ideest eraldi; vorm ei saa sündida ilma ideeta ega idee ilma vormita. Hingel on vaja keha, kehal on vaja hinge; skelett on sama kole nagu lihahun-nik, mida ei toeta luustik (lk 146).

Kunst kunsti pärast ei tähenda mitte vormi vormi pärast, vaid vor-mi ilu pärast, mis tahes kõrvalise idee, mis tahes doktriini, iga-suguse otsese kasu kõrvaleheitmist (lk 147).

Ilu oma absoluutses olemuses on Jumal (lk 154).

[---] kui meil on siiski iga hinna eest tarvis ilu definitsiooni, lep-pigem Platoni omaga: “Ilu on tõe hiilgus!” (lk 158).

“Tsivilisatsiooni ilutaotlus” (1848):

Teha vähesega palju — selline on looduse unistus ja selline peab olema ka kunsti taotlus (lk 159).

Kuid kas on siiski tõsi, et ilu seisukohast jääb nüüdisaeg alla an-tiikajastule, nagu väidetakse, ja kui see nii ongi, siis mis on selle taandarengu põhjus?

Paganlike ideede asendumine kristlikega paistab olevat esimene selle vormilanguse põhjustest (lk 160).

Pange tähele, et me ütlesime kristlus, mitte katoliiklus. See eristus on vajalik (lk 161).

Renessansiaja paganlik katoliiklus pakkus kunstile kõige soodsa-maid tingimusi. [---] Kunagi varem ei olnud hing ja keha saanud kokku sobivamates proportsioonides kui nüüd (lk 162).

“Marionetid” (1852):

Kummalisel kombel on tänapäevastel marionettidel ka kristlik päritolu; keskaegsed kroonikad on täis imelugusid silmi pööritavatest krutsifiksidest, kes õnnistavad usklikke käesirutusega ja ulatavad oma jala neile suudlemiseks. [---]

Marioneti nimetuski tuleneb Marie nime hellitavast ja ilustavast deminutiivist: Marie, Mariole, Mariotte, Marion, Marionette (lk 171).

Hispaanias täitis romanss suure osa marionettide repertuaarist ja Cervantes kirjeldab oma teravmeelses “Don Quijotes” üksikasjalikult etendust, mille andis nukunäitleja meister Pedro ja mida tubli rüütel ja tema truu kannupoiss pealt vaatasid (lk 172).

“Victor Hugo joonistused” (1863):

Kui paljudel kordadel tol ajal, kui mul oli peaaegu iga päev võimalus kuulsa kirjaniku läheduses viibida, jälgisin ma imetlusega, kuidas tindi- või kohviplekist mõnel ümbrikul või esimesel ettejuhtuval paberitükil sai kummaliselt omapärane maastik, loss, merevaade, milles valguskiirte ja varjude kokkupõrkes sündis midagi ootamatut, kütkestavat ja salapärast, mis üllatas isegi elukutselisi maalikunstnikke (lk 176).

Sest Victor Hugo andele, avaldugu see siis kirjas või joonistustes, on omane olla korraga täpne ja lummuslik (lk 180).

“Pärsia” (1867):

Pärslased on Aasia itaallased — nende keel on rikas, harmooniline ja mahe; neil on loomulikku kunstitaju ja maitset (lk 187).

Kuigi kõik püüdlevad ühise täiuse poole, mida võib nimetada inimlikkuseks, üritab igaüks alles hoida ja tähistada ka iseenda individuaalsust (lk 192).

“Charles Baudelaire” (1868):

Tema liigutused olid aeglased, harvad ja kasinad, napi ulatusega, sest lõunamaine žestikuleerimine ajas talle õuduse peale. Talle ei meeldinud ka sõnaohtrus ning britlikku jahedust pidas ta heaks maitseks. Tema kohta võib öelda, et ta oli boheemlaste sekka eksinud dändi, kuid säilitas seal oma seisuse, kombed ning selle enesekultuse, mis iseloomustab Brummelli põhimõtetest läbi imibunud inimest (lk 199).

Mitte keegi, isegi mitte romantismi palanguajal, ei tundnud Baudelaire'ist suuremat lugupidamist ja imetlust meistrite vastu; ta oli alati valmis õiglase andamina põletama nende auks viirukit, mida nad väärisid, ning seda ilma igasuguse õpilaseorjalikkusest, igasuguse kummardajafanatismista, sest ta oli ise meister oma kuningriigi, rahva ja rahapajaga (lk 203).

Nii eelistas Baudelaire, kes vaatamata vähesele edule lõpueksamitel oli tubli latinist, kindlalt Vergiliusele ja Cicerole Apuleiust, Petroniust, Juvenalist, püha Augustinust ja seda Tertullianust, kelle stiilil on eebenipuust must läige (lk 210–211).

Ta vihkas kurja nagu kõrvalekallet matemaatikast ja normist ning täiusliku džentelmenina põlgas seda, sest see oli kohatu, naeruväärne, kodanlik ja eelkõige matslik (lk 213).

Nagu sõnniku alt välja tulnud rästikupundart jälgib ta vingerdamas vastsündinud kurje vaiste, laisalt omaenese mustuses kükitavaid kõlvatuid harjumusi; ning sellest vaatamängust, mis teda ligi tõmbab ja eemale tõukab, tekib tal parandamatu nukrameelus, sest ta ei pea end teistest paremaks ning kannatab selle all, et näeb puhast taevavõlvi ning rüvedatest aurudest looritatud karskeid tähti (lk 214).

Surma ja nõrkemise ähvardus ei lase luulel samastuda teaduse või moraaliga, tema eesmärk pole Tõde, tal on ainult Tema ise (lk 215).

Tema arvates pidi kirjandus olema *taotluslik* ning *juhusliku* osa nii piiratud kui võimalik. See ei takistanud teda tõelise luuletajana ära kasutamast õnnelikke juhuseid teostuses ning neid ilusaid lahendusi, mis võrsuvad ennenägematul kombel teemast endast nagu õiekesed, mis on kogemata sattunud külvaja valitud seemnevilja sekka. Iga kunstnik on natuke nagu Lope de Vega, kes oma komöödiate kirjutamise ajaks pani kõik õpetused kuue luku taha kinni — *con seis llaves* (lk 220).

Eksimusele järgneb Baudelaire'il alati kahetsus, ängistus, tülgasus, meeleheide, ning sellest saab iseenese karistus, mis on kõige hullem piin (lk 229).

Värsiõpetuse küsimust, mida põlgavad kõik need, kel pole vormitaju, ja neid on tänapäeval arvukalt, pidas Baudelaire õigustatult väga tähtsaks (lk 232).

Talle meeldivad harmoonilised ristriimid, mis lasevad kõigepealt kõlanud noodil kaugeneda ning pakuvad kõrvale loomuldas ootamatuid häälikuid, mida hiljem täiendavad esimese värsi omad, tekitades selle rahulduse, mida muusikas pakub täiuslik

akord. Tavaliselt kannab ta hoolt, et viimane riim oleks kõlav täisriim, mis hõlmab riimisilbi konsonanti, et tekiks seesama vibratsioon, mis pikendab viimast mängitud nooti (lk 234).

Edgar Poe on kindlasti Baudelaire'i, oma tõlkijat, mõjutanud, eriti luuletaja paraku nii lühikese elu lõpuosas (lk 240).

“Ebaharilikel lugudel” on eessõnaks kõrgetasemelised kriitilised kirjutised, milles tõlkija poeedina analüüsib Edgar Poe nii tava-
tut ja uudset annet, millest Prantsusmaal, kus valitseb täielik ükskõiksus algupäraste võõramaiste vaimude vastu, mitte kui midagi ei teatud, enne kui Baudelaire meile seda ilmutas (lk 241).

Hašiši-uurimusele järgneb oopiumi-uurimus, kuid selle juures oli Baudelaire'ile teejuhiks Inglismaal väga kuulus omapärane raamat “Confessions of an English Opium-Eater”, mille autor on De Quincey, suurepärase hellenist, silmapaistev kirjanik, igati lugupeetav inimene, kes on julgenud traagilise avameelsusega tunnistada maailma kõige jäigema kombelise peenutsemise küt-
kes vaevleval maal oma kirge oopiumi vastu (lk 255).

Selge see, et Baudelaire ei hoiu De Quincey puhulgi kokku ette-
heiteid, mida ta teeb kõigile, kes tahavad üleloomulikuni jõuda aineliste vahendite abil; kuid nende piltide *ilu* eest, mida kuu-
lus ja poeetiline unenägi maalib, on ta tema vastu väga heataht-
lik (lk 260).

“Ülevaade luule arengust” (1868):

Modernse luule algust võib arvata André Chénier'st. Tema värsid, mille avaldas Latouche, olid tõeline ilmutus. Kohe oli tunda, kui kuiv oli tollal levinud kirjeldav-õpetlik värssluule (lk 268).

Ehkki ta on oma eelistuste poolest seotud selle suure romantilise liikumisega, kust on alguse saanud kogu meie sajandi luule, ei ole Arsène Houssaye paigale jäänud ühegi meistri lipu alla. Ta pole ei Lamartine'i, Victor Hugo ega Alfred de Musset' sõdur. [---]

Tema luule on muutlik ja mitmekesine nagu Montaigne'i inime-
ne (lk 279–280).

Antiigi vaimust läbi imbununa vaatleb Leconte de Lisle nüüdis-
aegseid kultuure allakäigu variantidena ning nimetaks kreeklas-
te endi kombel meelsasti barbariteks rahvaid, kes ei kõnele püha
keelt (lk 295).

Vergilius oli Dante autor, Edgar Poe oli Baudelaire'i autor ning Ameerika luuletaja “Kaaren” näib vahel kraaksuvat oma päästma-
tut *never, oh! nevermore* Pariisi luuletaja värssides [---] (lk 308).

See ajajärk, mil luule on näiliselt nii kõrvaline, on vastuoksa sedavõrd tungil täis luuletajaid või vähemalt osavaid värsiseppi, et nende kõigi nimetamiseks tuleks koostada pikemaid loetelusid kui Homerosel, Rabelais'l või Cervantesele seal, kus don Quijote loetleb Sancho Panzale kuulsaid rüütleid, keda usub läbi tolmupilve lammaste armees nägevat (lk 320).

Menu on olnud suurem, kui oleks julgenud loota raamatu puhul, mis on kirjutatud enamikule lugejatest tundmatus keeles; kuid Frédéric Mistral, kes oskab ka prantsuse keelt, oli oma teksti varustanud suurepärase tõlkega ning peaaegu kogu võlu on seal alles nagu Heinrich Heine raamatus “Lieder”, mille ta ise tõlkis (lk 336).

Frédéric Mistrali nagu ka paljude teiste provansi luuletajate loomingu tutvumiseks on eesti keeles ilmunud esinduslik tõlkeraamat *Provence'i buket: Provansi luule antoloogia* (koostanud Merike Riives, tõlkinud Merike Riives, Indrek Hirv jt; EKSA, 2021).

“Hector Berlioz” (1870)

“Fausti needmine” pakub täpselt seda, mis on puudu muidu väga tähelepanuväärsest Gounod’ “Faustist”: kohutavat ja salapärast sügavust, varju, milles ebalevalt sädeleb mikrokosmose täht, inimestadmiste ängi tundmatuse ees, eituse kuratlikku irooniat ja väsinud vaimu, mis pöördub mateeria poole. Kindlasti ei ole Goethe loodud “Faustist” kunagi paremini aru saadud (lk 353).

*

Kokkuvõtteks: Théophile Gautier’ nüüd eesti keelde tõlgitud kriitilise esseistika valimikust võib esteetilist ja vaimset elamust-äratust saada iga lugeja, huvitagu teda ükskõik milline liik kauneid kunste olgu loojana või vastuvõtjana, olgu prantsuse või mis tahes muu kultuuri austajana.

Jüri Talvet

JÜRI TALVET (1945) on lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna inglise filoloogina 1972, filoloogiakandidaat hispaania kirjanduse alal 1981 (Leningradi Riiklik Ülikool). TRÜ ajalehe *Universitas Tartuensis* kirjanduslik kaastööline 1972–1973, väliskirjanduse õppejõud a-st 1973, dotsent 1984, TÜ maailmakirjanduse pro-

fessor a-st 1992 ning hispaania filoloogia eriala juhataja, praegu emeriitprofessor. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Baskid, katalaaniid, eestlased” (1990, nr 5, lk 899–903), “XX sajandi lõpu märgid” (1994, nr 5, lk 902–913), “Kirjeldada modernsust: Gracián, Ortega, Lotman” (1995, nr 7, lk 1422–1432), “Lääs ja süntetismi väljakutsed” (2002, nr 5, lk 986–1004), “Võrdlev kirjandusuurimine: *edaphos* ja *episteme*” (2005, nr 6, lk 1147–1159), “Reis Türgimaale — kaudu Läti” (2009, nr 2, lk 388–398), “Müütilise tulevikulinna ja sümbiootilise rahvuse ehitamine Euroopa äärel: F. R. Kreutzwaldi *Kalevi-poeg*” (2010, nr 11, lk 2038–2059); saatesõnad José Ortega y Gasseti “Masside mässi” tõlkele (1991, nr 8, lk 1778–1782) ja P. B. Shelley luuletõlgetele Ants Oraselt (1992, nr 8, lk 1678–1680); intervjuud Astrid Ivaskiga (1996, nr 1, lk 68–73), “Galicia ja galeegid” Arturo Casas Valesiga (2002, nr 3, lk 510–519) ja “Tšiili kirjandus pärast 1973. aastat” Osvaldo Rodríguez Péreziga (2004, nr 9, lk 2163–2169); arvustuse Federico García Lorca luuletõlgete raamatule Ain Kaalepilt (1998, nr 6, lk 1315–1324); väitluse Toomas Kihoga (2009, nr 3, lk 618–620); samuti enda luulet (2002, nr 10, lk 2118–2121). Ka on ta avaldanud artiklite, proosa- ja näitekirjanduse tõlkeid Georg Gordon Byronilt (1990, nr 7, lk 1423–1427), Manuel Cáceres Sánchelt (1993, nr 2, lk 347–361), Ivar Ivaskilt (1993, nr 8, lk 1605–1621), Dolores Thion-Sorianolt (1995, nr 3, lk 595–622), Harvey L. Hixilt (1996, nr 5, lk 1045–1065; 2009, nr 10, lk 1858–1865), X. Luis Méndez Ferrínilt (2002, nr 3, lk 526–529), Josep Carles Laínezilt (2004, nr 1, lk 44–49), Carlos Vitalelt (2009, nr 3, lk 566–571), samuti suurel hulgal luuletõlkeid; ilmunud on ka Merilin Kotta usutlus temaga (2023, nr 12, lk 2220–2230).

ABSTRACTS

TOOMAS RAUDAM. **Rock carvings and lines: In memory of Kaljo Põllu**

REIN TAAGEPERA. **What an Estonian believes in**

Never mind what s/he claims to believe in, but what must her actual beliefs be to motivate her to act the way she does? This is hard to ferret out, because behaviour also derives from needs (real or imaginary — and often contradictory), cravings, inborn presumptions (are nature and fellow humans inherently benevolent or mean?), life experience and knowledge accumulated. Estonians share in beliefs held by people generally and by contemporary culturally Protestant Northern Europeans in particular. These include beliefs in so-called “progress”, science, but also pseudo-science (when actual science somehow displeases). In the age-old scarcity economy, the primary goal was having enough to eat. Yearning for sufficient bread translated into the worship of money. When science-based technology began to produce a surplus of bread, money worship reversed the relationship and invented competitive conspicuous consumption as a new life goal. Consumption worship is today’s predominant religion. While sharing in worldwide trends, Estonians arguably add the following extra twists — which may or may not hold upon testing.

Estonians share the Protestant work ethic and the German sense of Ordnung. Their belief in organized religion is blatantly low, but belief in predestination is notable and primitive superstitions run high. They believe in education, which raised them from serfs to free people. In response to Soviet pseudo-socialism, they believe in unbridled capitalism and may overdo a belief in individual self-dependence. They believe they are more nature-friendly than they are in practice,

but they do have appreciable survival skills, should consumption worship lead to collapse. They believe in spending years preparing for mass song festivals. Above all, Estonians are language worshippers. They may praise or poke fun at their Finno-Ugric tongue, but it is perennially on their minds. They breathe in Estonian. (Auth.)

JOHAN KÖPP. “Much has been lost, but faith and hope remain”: Seven letters to Arno Rafael Cederberg, 1941–1947

In 1919, when the Estonian theologian Johan Köpp (1874–1970) and the Finnish historian Arno Rafael Cederberg (1885–1948) started working at the newly opened University of Tartu in the Republic of Estonia, they had broadly equal starting positions — one as a full professor of practical theology and the other of Estonian and Nordic history. This happened, even though the two men’s socio-economic background as well as their legal status due to their origin in their home country and the resulting potential future prospects had been quite different.

Köpp, the son of a manor servant, was born about ten years earlier than Cederberg, who was the son of a Finnish church historian, pastor and lyceum lecturer. In the late 19th and the early 20th centuries, the status of the indigenous people of Finland was very free and with ample opportunities compared to the Estonians. The general legal and socioeconomic status of the indigenous people in the provinces of Estonia and Livonia — both in the context of self-government of the Baltic Germans (i.e. Germans residing in Estonia and Latvia) and the Russian central government (especially if we take into account the latter’s attempt to use Estonians against each other in power struggles between themselves) — was poor enough for Estonians interested in education and science to have much hope of reaching the position of a professor or associate professor at the Imperial University of Tartu. The first cracks in the hitherto nearly impenetrable wall began to appear in the days of the First World War when the university

was in some cases forced to appoint highly educated Estonians to vacant academic positions.

It took Kõpp ten years (1896–1906) to complete his studies at the University of Tartu (although he graduated with a Candidate's degree); Cederberg, however, was able to reach his doctoral degree in nine years (1903–1912, which also included furthering his education in the Scandinavian countries and at several German universities). As a natural development, this was followed by work at the University of Helsinki where he started in 1913 as an associate professor of Nordic history. Kõpp, who had also developed an interest in an academic career during his studies already, had to work as a secondary school teacher and serve as a pastor for about ten years (becoming a parish pastor did not go very smoothly in the pro-German church circles either). As late as in 1917, with the approval of the Minister of Public Education, he finally got an opportunity to work at the University of Tartu — as an extraordinary professor of practical religion. As mentioned, this became possible due to the weakened position of the Germans during the war.

Thus, when Cederberg started working as Professor of Estonian and Nordic History, he had both longer teaching experience and weightier research experience than Kõpp. As he also had a doctorate, all the traditional prerequisites for filling the corresponding academic position were fulfilled. However, other circumstances played the main role in choosing Kõpp, who held a candidate's degree, as a professor and temporary dean of the Faculty of Theology. Since in 1919 no ethnic Estonian had the Doctor of Theology degree, and leading academic positions were not generously distributed to non-Estonians, especially to Germans residing in Estonia, it is understandable that concessions were made to Kõpp in terms of academic requirements, just as to many other Estonians. Certainly, in Kõpp's case, his reputation and influence in the Estonian society (belonging, for example, to Jaan Tõnisson's closest circle) and in his undertakings during the last few decades, not to mention his organizational abilities, were certainly not insignificant. As a side note, it can be said that,

although Cederberg's significance in Estonia is probably not comparable to Kõpp's, he also quickly gained attention and recognition in the early 1920s for supervising the creation of archives here and for initiating the setting and implementation of Estonian historical research goals.

In the 1920s, the academic staff at the University of Tartu was small enough for everyone to know everyone else, and so scholars of research different areas actively communicated with each other. Closer acquaintance between Cederberg and Kõpp probably had its beginning as early as in December 1919 when the Finnish professor participated in the opening celebrations of the Estonian national university. Apart from the fact that both worked in the main building of the university, the two men's shared interest in history undoubtedly had to play an important role here. Kõpp regularly participated in the presentation and board meetings of the Academic History Society, which was founded in April 1920. It is not known exactly how many times Kõpp and Cederberg met after the latter returned to his homeland in the autumn of 1928, but they probably saw each other, for example, when Cederberg visited Tartu in 1931, 1932 and 1938. It is also possible that they met at various (academic) events in Finland and Scandinavia.

Relying on the correspondence preserved in Cederberg's personal archive in the National Archives of Finland (Suomen Kansallisarkisto), more active written communication between Cederberg and Kõpp resumed only in the days of the war. There was nothing extraordinary in this, as between 1941 and 1944 when it was basically possible to keep in touch with the Western world again, Cederberg revived contacts with several former students, colleagues and friends that had meanwhile been interrupted for a longer or shorter time. As the letters show, it was namely Cederberg who was looking for contact, probably seeing this as the only opportunity to hear about the fate of the Estonians he knew and to get in touch with them again. Thus, Cederberg, when writing to Kõpp in 1941–1947, also inquired about the fate of Kõpp's other companions.

From 1941–1947, seven of Kõpp's letters have been preserved among Cederberg's archive materials, and these seem to be all that the Estonian professor sent to his Finnish colleague. On the other hand, Kõpp's clearly fragmentary correspondence in the archives of the Consistory of the Estonian Evangelical Lutheran Church contains only one letter in Finnish from Cederberg from January 1946. As far as we can judge from Kõpp's surviving correspondence, in the second half of the 1940s, he mainly communicated by letter with his compatriots who had fled from Estonia like himself. Cederberg was the only person in Finland with whom he corresponded, and perhaps the most frequent among his foreign correspondence partners. The letters are characterized by obvious mutual trust, warmth and friendship. It is possible that the friendship that started in the 1920s was restored namely because of the crucial events that had hit Estonia and Estonians, because Cederberg's correspondence, which has generally been preserved in its entirety, contains only one and rather brief letter from Kõpp from the 1930s. (Mihkel Tru-man.)

MICHAEL HOWARD. The use and abuse of military history

PEETER ESPAK. The archetype of the sage in Sumerian literature

*The well-known character from ancient but also “modern” mythology and mythological stories who gives advice and uses his extraordinary skills and knowledge in various difficult situations, helps humanity in crisis or gives counsel in divine spheres is known as the “sage”. The most common scientific term, also elaborated by C. G. Jung, to designate this sage is the Latin word *senex*. This character has been categorised as an archetypical mythological figure in almost all studies of mythology and comparative religion starting from the birth of these disciplines as independent fields of research more than one hundred years ago.*

There are several male figures in Sumerian literature definable as sages, such as the mythological sages and kings Ziusudra and Gilgameš. However, the Ur III period kings, actual historical figures with a large body of royal hymns and inscriptions preserved from their periods of reign, can also be categorized as belonging to the circle of Sumerian “sages”, especially Šulgi, the king of the Neo-Sumerian Ur Empire who has been described as extraordinarily and almost mystically wise in different aspects of life, including composing literature. From the divine realms, Enki, the god of wisdom, crafts and creation, fits the nature and character of the sage. Definitely, the three most archetypical of the Sumerian senex figures in the preserved written sources are the king-hero Gilgameš and the later historical figure of Šulgi from the human or semi-divine world and the god Enki from the realms of mythology. The following period of post-Sumerian religion and mythology during the Babylonian period starts considering the god Marduk as the archetypical sage figure in mythology, and we can also detect the gradual disappearance of active female gods from the narratives of different myths. (Auth.)

JENS JAANIMÄGI. The formation of gender and sexual identities under capitalist realism: Putting Judith Butler and Mark Fisher into dialogue

The paper delves into the construction of gender and sexual identities within the framework of capitalist realism. Specifically, it investigates the influence of capitalism on our perceptions of gender and sexual identities, encompassing both self-identification and our recognition of others. Drawing primarily on Judith Butler’s theory of gender performativity and Mark Fisher’s theory of capitalist realism, the paper seeks to establish a dialogue between these authors.

By facilitating this dialogue, my aim is to bridge the theoretical gap between gender and queer theory and political philosophy. I seek to enhance the political-philosophical dimension of Butler’s theory while exploring the potential for analysing gender identities through Fisher’s discourse on

capitalist realism. Through this exploration, I intend to illuminate the theoretical intersections between Butler's gender theory and Fisher's theory of capitalist realism, highlighting both areas of agreement and points of contention. Ultimately, the paper endeavours to achieve a dialectical resolution of these major points of disagreement.

As a conclusion, I contend that Fisher's theory of 'capitalist realism' situates the political phenomenon of capitalism within a psychological context, enabling an exploration of the psychological underpinnings of our prevailing social order. Conversely, Butler places the primarily psychological constructs of gender and sexual identity within a broader socio-political framework. Intersecting the authors' theories allowed for an understanding of how capitalism perpetuates gender inequalities and vice versa. (Auth.)

INGVAR LUHAÄÄR. Three stories

INDREK HIRV. Six poems for the autumn darkness

HELDUR SANDER. On cutting down of sacred trees and the story of the oak that proclaimed freedom to Estonians

The article examines pastors' diverse activities in some parishes. A closer look is taken at Võnnu (Ger Wendau) church and the pastors and churchwardens who served there. The construction of the church began in 1232, and, on St James' Day (25 July) of 1236, the church was consecrated and dedicated to Apostle James the Great, from whom it also got its name.

The author describes briefly the quarrel between the pastor of Võnnu and the local lord of the manor around 1680 when several accusations were brought against the pastor. The lord of the manor was disturbed by pagan sacrificial sites in the villages of Kärša, Terikeste and Kuidjärve, and the churchwardens were told to destroy them.

The author dwells on the energetic activities of Benjamin Sass, a Lutheran pastor of Võnnu (1764–1791), who was born in Königsberg (now Kaliningrad) and studied at the university there. At that time, sacrifices were brought to a sacred oak tree in Tamme village (now Tammevaldma village) in Mäksa commune in Võnnu parish. Reverend Sass and his assistant (köster) Reudolph decided to cut this tree down. The felling of the oak is described through a fictional story of Matthias Johann Eisen, a clergyman, folklorist, historian and cultural history researcher. Sass associates the cutting of the oak with the felling of the so-called Donar oak in Germany in the 8th century by the Anglo-Saxon missionary St Boniface and his entourage. The oak in Tamme village was cut down indeed, and this is the only known case of this kind in the then provinces of Estonia and Livonia that followed the example of St Boniface — a thousand years later.

After Sass, Paul Johann Körber (1735–1795) was a pastor in Võnnu (1792–1795), and later, in 1796–1846, his son, Eduard Philipp Körber (1770–1850), who had studied at the universities of Königsberg and Jena. Eduard Philipp Körber was active in many fields and possessed diverse talents. His wife Christine Gerdruta (née Mickwitz) has gone down in our history for transplanting an eight-year-old oak in 1808. The tree has been named the Körber oak or the Freedom oak because E. P. Körber had written in the church register that in a hundred years his wife would be remembered for planting the oak, and the heavy yoke of the oppressed Estonians would have long been broken, and they would once again become a free, independent and happy nation. The author describes the sometimes quite extreme weather conditions during the growth of the oak. The tree was destroyed in a storm in 2002, but in 2004, two new oaks were planted near Võnnu church, one to replace the destroyed tree and the other in memory of pastor Körber.

Further, the planting of trees by other pastors is discussed, and the activities of Johann Georg Eisen (also Eisen von Schwarzenberg, 1717–1779) who studied theology at the University of Jena and attended lectures on medicine, herbal sci-

ence, mathematics, physics and cameralistics are dwelt on. Eisen established an exemplary garden and tree nursery at Torma and wrote and published numerous articles on gardening, forestry and planting of trees. (Auth.)

Review

JÜRI TALVET. **His pen is lively and hot**

Théophile Gautier. Ilust kunstis. [On Beauty in Art.] (Avald Eesti raamat.) Compiled and translated by Madli Kütt and Katre Talviste, edited by Leena Tomasberg, afterword by Ilmar Vene. Tartu: Ilmamaa, 2024. 396 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

PEETER ESPAK PhD (1979), associate professor of Sumerian mythology and literature at the University of Tartu

INDREK HIRV (1956), poet

Sir MICHAEL ELIOT HOWARD (1922–2019), English military historian

JENS JAANIMÄGI (2003), MA student of political science at The New School (New York)

Abstracts

JOHAN KÖPP (1874–1970), theologian

INGVAR LUHAÄÄR (1945), journalist, poet and translator

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

TOOMAS RAUDAM (1947), writer

HELDUR SANDER MSc (1946), geoecologist

REIN TAAGEPERA PhD (1933), professor emeritus of political science at the University of Tartu and the University of California, Irvine

JÜRI TALVET PhD (1945), professor emeritus of comparative literature at the University of Tartu, poet and translator

HANS TSIRK (1899–1987), artist and doctor

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXII

24. detsember [1950]. Jõululaupäev. Taevas on üleni hallis ühtlases kattes. Kõle tuul keerutab lumeta tänavail pakse tolmutpilvi, veeretab sillutist mööda teadmata kust õhuvoolu sattunud paari kolme mullust kolletanud kaselehte.

Jaani kalmistul lebavad kurvas korratuses ristide aluskivid ja purustatud monumentide killud nagu lahingus langenud kangelaste laibad. . .

Önnistusmaja eesmine müür on juba maani lammutatud. Ümbrus on kalmumärkidest lage. Imekombel püsib veel jämeda valgetüvelise kase all kauaaegse Laiuse jaoskonna tervishoiuarsti *dr. med.* Hermann Dreybladi²⁹²² valge puurist ja nelja elupuud vahel seni purustamata raudtaras Faddei Venediktovitš Bulgariini (sünd. 24. juunil 1789, surn. 1. sept. 1859²⁹²³) tumehallist graniidist risti sokkel punakaskirjul alusel. Poleeritud vene tähtedes kiri on kaugelt nähtav.²⁹²⁴

²⁹²²*Hermann* Alfred Gustav Dreyblatt (1873 – 16. IX 1931 Jõgeva) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas a-st 1892 ja Berliini Ülikoolis 1906–1907, *dr. med.* 1907 (BÜ), sooritas arstikatsed TÜ juures 1907, et saada õigus tegutseda Venemaa keisririigis. Õpingute ajal TÜs töötas kirurgia- ja sünnitusabi kliinikus ning kaks aastat subassistendina kirurgiakliinikus; eraarst Jõgeval 1907–1914, Jõgeva (Laiuse) jaoskonna tervishoiuarst ja oma erahaigla juhataja 1914–1931, Kaitseliidu Jõgeva malevkonna ja Jõgeva kompanii sanitaarpealik ning 1927. aastast ühtlasi Tartumaa maleva arst; oli 1919. aasta aprillis vangistatud süüdistatuna Saksa okupatsioonivõimudega koostöö tegemises; oli tegev Jõgeva alevinõukogus, Jõgeva Vabatahtlikus Tuletõrje Seltsis, Tiisikuse Vastu Võitlemise Seltsis, Jaoskonna Arstide Seltsis, Jõgeva Majaomanikkude Seltsis, Jõgeva Rahvahariduse Seltsis, Jõgeva koolimaja ehitamise komisjonis jm. — Tema haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest (maeti 19. septembril 1931 Jaani vanale surnuaiale), küll on seal hauaplats (RAD:P3:18) tema ema Wilhelmine Dreybladi (1846–1921) kalmuga.

²⁹²³Ukj vastavalt 5. VII ja 13. IX.

²⁹²⁴Tartu kalmistute kaardirakenduse järgi on samale platsile (RAD:P33:136) maetud ka tema abikaasa Helene Bulgarin (Jelena B. (von Ide); 1808–1889).

Arvatavasti lugesid töölised vene nime ja jätsid lugupidamisest selle eest sokli püsima, aimamata, et on esialgu säilitanud oma aja tuntud reaktSIONääri²⁹²⁵ kalmumärgi.

Tööde juhataja kümnik Ed. Vabamäe seletab, et täitevkomiteest on temale tehtud korraldus esialgu jätta puutumata Tartu Ülikooli endiste professorite kalmud. Määratavat mingisugune komisjon, kes nende lõpliku saatuse otsustab. Raudtarad aga on kästud maha lõhkuda.

– Mis nende taradega ja malmristidega siis tehakse? — küsin huvitatult.

– Kõik lähevad “Sojusutili”,²⁹²⁶ kogu aeg neid veavad autod!

– Ja kivi?

– Kivi läheb purustajasse, peenestatakse killustikuks ja kasutatakse tuleval aastal tänavate sillutamiseks.

– Aga kallis valge marmor?

– Ka see läheb purustajasse, keegi pole tast huvitatud.

– Marmor võiks küll paremat kasutamist leida. Aga milleks tarvitatakse matuseplatside graniitäärised?

– Need lõhutakse raskete vasaratega väiksemateks tükkideks ja lähevad siis nagu marmor ja kivialusedki purustajasse.

– Ja kunstiväärtusega monumendid, neid on kalmistul ju üsna rohkesti?

– Kõik on kästud maha lõhkuda!

²⁹²⁵“Faddei Bulgarin — Tartu linna külje all asuva Karlova mõisa omanik, kirjanik ja ajakirjanik oli Sandarmkonna Valitsuse 3-da osakonna kirjanduslik agent Peterburis. Aastail 1822–1829 andis ta Peterburis välja ajaloo, statistika ja reise ajakirja “Severnõi Arhiv” (“Põhja Arhiiv”). 1825. a. hakkas ta literaatori Nikolai Ivanovitš Gretši (1787–1867) poolt väljaantava ajakirja “Sõn Otetšestva” (“Isamaa Poeg”) kaasväljaandjaks ja asutas samal aastal koos Gretšiga reaktSIONilise poliitilise ja kirjandusliku ajalehe “Severnaja Ptšela” (“Põhja Mesilane”), mille juhendajana tegeles kuni oma surmani. 1829. a. ajakirjad “Sõn Otetšestva” ja “Severnõi Arhiv” liitusid.” *Herbert Normanni märkus*.

²⁹²⁶““Sojusutil” — üleliiduline kontorite võrk kasutamiskõlvuliste jätmete kogumiseks.” *Herbert Normanni märkus*.

– Aga Juudi kalmistu Jaani kalmistu värava kõrval, seda pole seni veel tasandatud?

– Juudi kalmistu jääb puutumata! Puusta²⁹²⁷ ütles, et selle tasandamine võib kergitada rahvusküsimust, mida ei tohi olla.

– Nii, nii! Teadlaste ja ajalooliste isikute kalme võib tasandada, see rahvusküsimust ei puuduta! — sõnan tasa, enam omaette.

Näitan siis Ed. Vabamäele mõned kalmud, millest olen huvitatud, ja liigun edasi.

²⁹²⁷“Puusta, Eduard — Tartu Linna Täitevkomitee kommunaalmajandusosakonna juhataja.” *Herbert Normanni märkus*. — Eduard Puusta (Pusta; 1907 – 22. IX 1987 Tartu) oli lõpetanud 6-klassilise algkooli. Voore ja Saare valla taludes karjane 1920–1923 ja põllutööline 1923–1926, kaevur Kohtla-Järve põlevkivikaevanduses 1926–1928, ajateenistuses Eesti kaitseväes Tartus ja Petseris 1928–1929, juhuslikel kraavi- ja metsatöödel Tartu- ja Virumaal 1929–1936, Kaarepere Raudteelaste Kodu turbatööline 1936–1940; maata ja vähese maaga talupoegade maaga varustamise vallakomitee aseesimees Voore vallas 1940–1941, sh sealse maareformi üks põhilisi läbiviijaid, valla maatöörahva ametiühingu juhatusel liige, Voore valla täitevkomitee esimehe asetäitja 1941 ja alul ka rahvamaja juhataja, valla täitevkomitee nn kaitstesalga liige 1941. a juulis, ühtlasi üks põhilisi Nõukogude mobilisatsiooni korraldajaid vallas ja valla täitevkomitee esimees, Tartumaa II hävituspataljoni liige, osales haaranguil Avinurmes ja Rannapungerjas, hävituspataljoni Vaekülas formeeritud ratsarühma liige, taganes koos pataljoni Kingisepa kaudu Leningradi, kust 28. augustil evakueeriti tagalasse; põllutööl Budjonnõi-nimelises kolhoosis Tšeljabinski oblastis 1941–1942, 8. eesti laskurkorpuse 7. laskurdiviisi miinipildujarühma komandör, sai 13. detsembril 1942. a Velikije Luki lahingus raskesti haavata, ravil Ivanovo ja Kirovi oblasti haiglates 1942–1943, invaliididekodus Kirovi oblastis Sovetskis 1943–1944; Eesti õppekombinaadi kursant Moskva oblastis Jegorjevskis 1944; jõudis operatiivgrupi järel Leningradist Tartusse 6. septembril 1944, Tartu Linna TSN TK kommunaalmajanduse osakonna kaadrite ülem kuni 13. oktoobrini, seejärel kommunaalmajanduse osakonna juhataja, hiljem Tartu Linna Kommunaalettevõtete ja Heakorra Trusti juhataja ning seejärel trusti plaazi komandant.

Professorite kalmud esialgu tõesti püsivad. Ainult Johannes Engelmanni matusepaika ääristav raudtara vedeleb purustatult maas.²⁹²⁸

Jäljetult on kadunud Henningite matusepaik kolme hõbetaud kirjas malmristiga Narva–Kalmistu tänavate poolses nurgas. Veel hiljuti võis kõige vanemal ristil lugeda: Carl Andreas Gottlieb Henning, geb. 1794 – gest. 1875, kelle nime kandis palju aastaid Peterburi (hilisema Narva ja praeguse Leningradi) tänava laiend Raekoja ja Kivi–Hobuse (hilisema Hugo Treffneri) tänavate vahel. Kahe naaberristi all olid leidnud omale kaduva puhkepaiga nähtavasti Carl Andreas Gottlieb Henningi pojad Elmar (sünd. 13. apr. 1838, surn. 21. mail 1914) ja Nikolai (sünd. 2. sept. 1842, surn. 7. sept. 1897) Henningid.²⁹²⁹

Eemal ühe hävitatud kalmu juures nutab lõhestavalt keegi tundmatu naine.

Ed. Vabamäe on muide oma lubaduse pidanud: professorite Johann Philipp Gustav Ewersi, Moritz v. Engelhardti, Ludwig Schwarzi, Michael Wittlichi, Rudolf Wanachi, Voldemar Gutmanni monumendid esialgu püsivad.

Oleks ometi taevataat saadaks pakast ja lund, siis jääks hävitustööd ajutiselt seisma.

Asjatundjate komisjonist pole palju loota, see otsustab kindlasti säilitada vaid mõne üksiku meelepärase teadlase kalmu.

Hakkab külm... Kõle tuul paneb tahtmatult võbisema...

Omnibuse juures püüab häbematult keegi vene naine esimesena väljaspool järjekorda sõidukisse pääseda. Tundmatu tugev mees paneb temale käevarre ette, laseb enne teised sõitjad omnibussi minna ja hakkab siis ise sisse ronima. Vene naine taob teda raevunult rusikatega selga. Ümberringi kostab naer...

Peetri kiriku ette on kogunenud arvukaid kirikulisi.

²⁹²⁸Professor Johannes Engelmanni (1832–1912) haud puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

²⁹²⁹Kõigi nimetatud Henningite hauad puuduvad Tartu kalmistute kaardirakendusest.

“Meditinski rabotnikus” sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja vakantseks kuulutamise teadet veel ei ole... Võib-olla selgitab rektor Moskvast, kas seal sobivat kandidaati leidub?

25. detsember. Huvitava loo Faddei Bulgarinist jutustab N. I. Pirogov oma “Vana arsti päevikus”.

Kord viibides lõunal mõisnik Liphardti (nähtavasti Raadi mõisa omaniku) juures hakkas Bulgarin alkoholi mõjul arvukate külaliste ja ühe üliõpilase ees pilkama Tartu Ülikooli professoreid ja ülikooli korda. Üliõpilane teatas pilkamisest oma kaasvõitlejatele ja rea korporatiivsete nõupidamiste tulemusena otsustati korraldada Bulgarinile Karlova mõisas kassikontsert. Varustatult pottide, savikausside ja muude tarbenõudega liikus määratud ajal pikk, enam kui 600-st üliõpilasest koosnev rongikäik läbi linna Karlovasse ja rivistus mõisa härrastemaja ette. Enne kontserdi algamist saadeti Bulgarini juurde delegatsioon nõudmisega end vabandada üliõpilaste ees. Bulgarin muutus araks, kuid et seda mitte näidata, väljus üliõpilaste juurde mütsiga peas ja piibuga käes. Tervitamata tahtis ta rääkima hakata, kuid enne veel, kui see tal õnnestus, kuuldus üliõpilaste hulgast hüüe: Müts maha! Bulgarin alistus ja vabandas end viisakalt, rõhutades, et tal polnud mingit kavatsust alandada tema poolt kõrgesti lugupeetava Tartu Ülikooli ja selle üliõpilaskonna väärikut.

Seejärel läksid üliõpilased laiali, kuid teel kohtasid Liphardti oma kerges sõidukis. Nad piirasid ta ümber ja nõudsid ka temalt vabandamist, mida see ka meeleldi tegi.

Ülikooli rektor Parrot,²⁹³⁰ kuulda saanud vahejuhtumist ja teades Bulgarini lähedust sandarmkonnale, kutsus korporatsioonide seniorid oma juurde seletuste andmiseks ja karistas ninamehed kartseriga. Sellega kõik lõppeski.

Pirogovi andmeil elanud Bulgarin oma abikaasa ja “tantega” kuude viisi Karlova mõisas, kohanud teda sageli Moieri juures.

Bulgarin püüdnud igale poole tungida ja kõigiga tutvuda, rabades igatühte oma jutumusele sarnaneva sundimatusega.

²⁹³⁰Ilmselt Johann Jacob Friedrich Wilhelm von Parrot (1791 – 15. I 1841 Tartu), kes oli Tartu Ülikooli rektor aastail 1831–1834.

Aastalaada ajal külastanud ta Peterburist ja Moskvast sisse-
sõitnud kaupmeeste müügikohti ja kui kaupmehed polnud nõus
oma hindu alandama, ähvardanud neid avalikult oma “Severna-
ja Ptšelas” läbi sõimata...

26. detsember. Minu soovunelm on läinud täide. Maad katab sä-
tendav lumi ja pakane näpistab nina ja kõrvu. Taeva sinavast kõr-
gusest aga naeratab mulle mõistvalt täiskuu, nagu oskaks ta hin-
nata mu rõõmu, et Jaani kalmistu hävitamine peab nüüd jääma
tahes või tahtmata seisma kuni veel kauge kevadeni...

28. detsember. Tuleb vastu A. Lombak.

– Noh, kuidas on tervis? Oleme ju nüüd ühe kamba me-
hed, — tähendab ta lõbusalt, viidates asjaolule, et oleme möle-
mad põdenud südameinfarkti.

– Tänan, mitte kõige parem, — vastan ma. — Aga teie tervis?

– Mul on vahepeal olnud juba teine infarkt, — seletab Lom-
bak endiselt lõbusalt, täies teadmatuses, kui lähedal võib olla te-
ma tund.

Ja Lombak'i sõnu meenutades, et oleme ühe kamba mehed,
kibeleb keel teha ettepanek asutada “Infarktimeeste klubi”, nagu
on omal ajal olnud pikameeste, punapäiste ja endatapjate klubid,
kuid säärast nalja ta vaevalt mõistaks, see pole ju nõukogulik...

29. detsember. Tänaval peatab mind keegi punapäine noormees,
nähtavasti üliõpilane.

– Professor Normann? küsib ta, peakatet kergitades.

– Jah! — vaatan temale ootavalt otsa.

– Kas teie olete kalmude hooldaja Jaani kalmistul?

– Ei, seda ma ei ole! — pean tahtmatult naerma. — Olen vaid
huvi tundnud sealsete vanade kalmude vastu.

– Kas teie teate, et Otto Villem Masing'i puhkepaik[a] praegu
lammutatakse.

– Tean, kuid ei saa seal midagi parata. Täitevkomitee vastava
otsuse põhjal tasandatakse kogu kalmistu ja muudetakse rahva-
pargiks.

Noormees jääb mõtlema ja sõnab siis tasa: See on küll inetuim
tegu, mida elus olen seni näinud!...

30. detsember. Arvestused sisehaiguste propedeutikas on lõppenud, 106 raviosakonna üliõpilast läbi küsitud. Tõenäoliselt olid need minu viimased arvestused Tartu Riiklikus Ülikoolis, sest uue kateedrijuhataja tulekuga vabanen teatavasti akadeemiliselt töölt... Ka süda annab end jälle tunda, küll rõhumise, küll ekstrasüstoolia kujul...

Ühelt üliõpilaselt küsin, millega lõpetame²⁹³¹ haigusloo?

– Lahanguga! — vastab see sügavas veendumuses.

– Kui suured on lümfisõlmed normaalselt?²⁹³² tahan teada kellegilt naisüliõpilaselt.

– Oa-, herne- või hirsiterasuured! vastab tütarlaps kähku. Kuid juba pärib naaberüliõpilane: Kas keedetult või keetmata?

– Mis on eksudatiivne pleuriit?²⁹³³ küsin veel ühelt üliõpilaselt.

– Eksudatiivse pleuriidi puhul koguneb kopsukelme õõnde vesi!

– Kas allika, kaevu või vihmavesi?

Üliõpilane vaatab mulle hetkeks juhmilt otsa, parandab ennast aga siis naeratades: Vabandust, koguneb vedelik, mitte vesi.

Nüüd on arvestused juba lõppenud, on — minevik.

31. detsember. Avan unest veel rasked silmad. Hommikuhämaruses meenub, et on alganud jooksva sajandi esimese poole lahkumispäev...

Enne ärkamist näen unes suurt lohetaolist madu, mis tunginud tühja majja, kus teadmata põhjusil viibin. Madu hoidub minust eemale, peitub verandale. Kuid ma ei usalda öela roomajat, olen veendunud, et ta öösi mind unepealt ründab. Seepärast jään laskevalmis püssiga käes teda valvama... Ent madu ei puutu mind...

Siis jälgib mind tänaval tundmatu must auto, mille juht palub tungivalt tema sõidukit üheks huvisõiduks kasutada. Alul keel-

²⁹³¹“Epikriisiga ehk lõppkokkuvõttega.” Herbert Normanni märkus.

²⁹³²“2–30 mm läbimõõdus.” Herbert Normanni märkus.

²⁹³³S.t märg kopsukelmepõletik.

dun kategooriliselt, järgnevalt aga hakkan nagu järele andma ja lõpuks lähenen autouksele... Sel hetkel ärkan...

*

Vana aasta viimane päev. Tema lahkumistervitus on jäiselt külm ja hammustav. Kraadiklaas näitab -24°C , udujast õhust hoovab õela sallimatust ja teravat vaenu.

Kuuskede pikad oksad ripuvad lumeraskelt alla, raagus puud ja põõsad on puhtas õhulises härmatises. Hõredas sirelis hüplevad ümmarate puhvis pallikestena oksalt oksale väikesed näljased tihased lootuses juhulise seemneraasukesega oma pisi-kest elu kosutada ja julma külma eest hoida...

Kõetavate majade korstendest tõuseb aeglaselt suits ja suundub pikkade rööbiti jugadena kirdesse, teel pikkamööda haihtudes...

(Järgneb)